

Ümumdünya Gömrük Təşkilatının
yaranmasının 50 illiyinə ithaf olunur

A. Ə. Əliyev

GÖMRÜK İŞİ
VƏ DÜNYA İQTİSADİYYATININ
İNKİŞAFI

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

Çarşıoğlu

Bakı – 2003

952

65.428

264

Ümumdünya Gömrük Təşkilatının
Redaktor: Ş.S. Bağırov, Azərbaycan Respublikası
gömrük xidməti polkovniki

V. A. Qoremikin, Moskva Humanitar-İctimai Akademiyası Dünya
iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kafedrasının professo-
ru, iqtisadi elmlər doktoru.

A.V. Qubin, Rusiya Gömrük Akademiyası Gömrük işi iqtisa-
diyyatı kafedrasının dosenti, iqtisad elmləri namizədi.

A.Ə. Əliyev, Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı:

Əliyev A. Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı.

Bakı: Çarşıoğlu, 2003 – 240 s.

Müəllifi Azərbaycan Respublikası gömrük xidmətinin əməkdaşı
olan bu monoqrafiyada dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyilləri nəzərə
alınmaqla, müxtəlif ölkələrin gömrük işi təcrübəsinə, Ümumdünya
Gömrük Təşkilatının tövsiyələrinə əsasən müasir gömrük işinin və-
ziyyətinin və təkamül perspektivlərinin təhlili verilir.

Müxtəlif ölkələrdə gömrük işinin məqsəd və vəzifələrinin müqay-
isəli araşdırılması, milli gömrük xidmətlərinin iş təcrübəsinin ümumiləş-
dirilməsi müəllif gömrük fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra
təkliflər işləyib hazırlamağa imkan vermişdir.

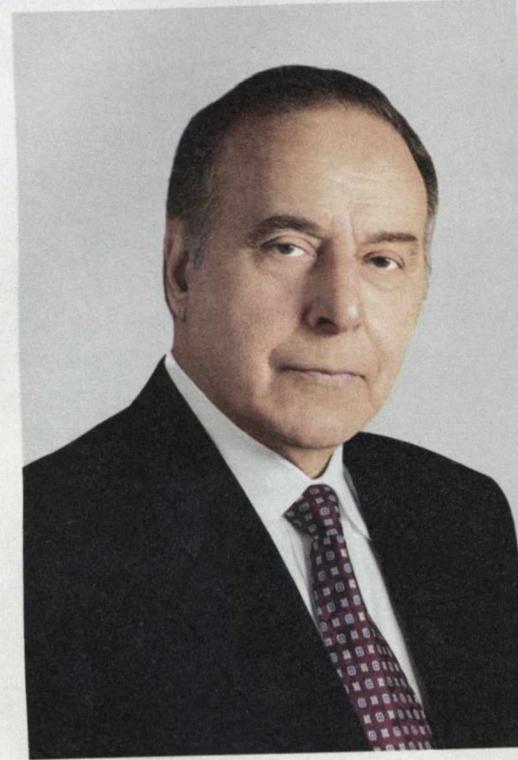
Kitab gömrük işini öyrənən tələblər, bu sahədə çalışan mütə-
xəssislər, o cümlədən gömrük orqanlarının əməkdaşları üçün faydalı
olacaqdır.

0602010000-658

Ə

082-03

© «Çarşıoğlu» nəşriyyatı, 2003

*Gömrük xidməti hər bir müstəqil dövlətin
əsas atributlarından biridir.*

HEYDƏR ƏLİYEV

GİRİŞ

Bu monoqrafiyada qarşıya qoyulan məqsəd dünya iqtisadiyyatının inkişafında gömrük işinin əhəmiyyətini üzə çıxarmaq, onun qloballaşması prosesləri ilə bağlı müasir gömrük xidmətlərinin vəzifələrinin dəyişilməsini aydınlaşdırmaqdır.

Gömrük işi dedikdə adətən gömrük siyasəti və onun reallaşdırılması mexanizmi başa düşülür. Gömrük siyasəti öz növbəsində çox zaman milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq, onun effektiv inkişafı üçün şərait yaratmaq məqsədilə xarici ticarət mübadiləsinin tənzimlənməsi üzrə kompleks tədbirlər kimi müəyyənləşdirilir. Bu tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi mexanizminin əsas elementi gömrük xidmətidir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin beşillik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə çıxış edərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Ə.Əliyev qeyd etmişdir: "...hər bir müstəqil dövlətin özünə məxsus olan, onun müstəqilliyini təmin edən və təşkil edən orqanları, strukturları olmalıdır ki, onlardan biri gömrük xidmətidir. O, dövlət müstəqilliyinin müdafiəsini, inkişafını həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan təmin etmək üçün çox mühüm və çox lazımlı təşkilatdır».

Gömrük yüzilliklər boyu mövcud olmuşdur və dünyanın hər bir dövlətinin struktur elementidir. Gömrük fəaliyyəti ticarətin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Tarixdə gömrük işi faktları qədimdən məlumdur. Hindistanın qədim sənədlərindən biri "Artaşaxastra"-da (e.ə. III əsr) hökmdar o cümlədən, gömrük xəzinəsinin formalaşmasının bir sıra aspektləri şərh edilir. Rüşum hökmdar xəzinəsinin mənbələrindən biri olaraq müəyyənləşdirilmiş, tacirlərin yadelli malları ölkəyə gətirməsini

stimullaşdırmaqda, hökmdarın siyasi maraqlarına uyğun olaraq karvan tacirlərinin rüsumlardan azad edilməsində "lütfkar münasibət" olduğu nəzərdə tutulurdu [33]. Qədim hind "Manu qanunları"nda (eramızın əvvəli) gömrük rüsumlarının hesablanması ilk təlimatlar verilir. Həmin təlimatlara görə satış və alış qiyməti, yol və yemək məsrəfləri nəzərə alınmalı idi [42].

Palmir Vergi Tarifi (qədim Suriya, bizim eramızın 137-ci ili) gömrük işinin inkişafını göstərən qiymətli tarixi abidədir. O, Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında saxlanır. Abidənin çəkisi 15 ton təşkil edir. Onda ilk dəfə olaraq dövlətin iqtisadiyyatının müdafiəsi üzrə proteksionist tədbirlər əksini tapmışdır.

Xarici ticarətdə istifadə edilən nəqliyyat vasitələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq onlardan gömrük ödəmələrinin tutulması üçün vergi qoyula bilən baza qismində istifadə edilməyə başlandı. Arabalardan, kirşələrdən, qayıqlardan rüsumlar tutulurdu. Tacirlərdən adambaşına yığım tətbiq edildi. Belə tədbirlərin tətbiq edilməsi onunla bağlı idi ki, tacir xarici dövlətə mal gətirərkən alıcısının kim olacağını və malın hansı qiymətə satılacağını bilmirdi.

Kapitalist münasibətləri inkişaf etdikcə xarici ticarətin və müvafiq olaraq gömrük işinin həyata keçirilməsində iki əsas konsepsiya - proteksionizm (himayədarlıq) və sərbəst ticarət (fritredizm) formalaşdı. Proteksionizmin meydana gəlməsi manufakturanın inkişafı ilə bağlı idi. Dövlət xəzinəsi milli istehsalın hesabına gəlir almağa başladı, onu xarici rəqabətdən qorumaqda və inkişaf etdirməkdə maraqlı oldu. Fritredizm digər ölkələrin bazarlarına ekspansiya ilə və bu prosesi buxovlayan əngəllərin qarşılıqlı şəkildə aradan qaldırılması ilə bağlıdır.

Gömrük fəaliyyətinin nəticələri bir neçə aspektdən nəzərdən keçirilə bilər. Onlardan ən mühümünü ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə nəticələndir. Onlar ölkə iqtisadiyyatı sahələrinin uğurlu inkişafı, onun struktur baxımından yenidənqurulması, ölkənin mal istehsalçıları haqsız xarici rəqabətdən müdafiə etmək üçün şəra-

it yaradılması üzrə tədbirlərin məcmusunda təzahür edir.

Birbaşa nəticələrdən başqa dolayı nəticələri də qeyd etmək gərəkdir. Məsələn, gömrük orqanlarının ölkəyə qanunsuz gətirilən narkotik vasitələrin saxlanması istiqamətindəki fəaliyyəti ilk baxışda müəyyən iqtisadi səmərə vermir. Lakin, ölkənin beynəlxalq narkobazarlardan birinə çevrilməsinin qarşısını almaqla, gömrük orqanları narkotikarətcilərlə mübarizədə və narkomanların reabilitasiyasında istifadə edilən dövlət vəsaitlərinə qənaət edir, ölkənin inkişaf potensialını qoruyur. Keyfiyyətsiz malları, məsələn qida məhsullarını ölkənin gömrük ərazisinə buraxmamaqla, gömrük xidməti əhalinin sağlamlığının qorunmasına yardım edir, dövlət vəsaitlərinin başqa sosial ehtiyacalara yönəldilməsinə zəmin yaradır. Ölkəni ekoloji cəhətdən təhlükəli tullantı zibilliyinə çevrilməsinə imkan verməməklə, gömrük orqanları ölkənin gələcəyinin qayğısına qalır, əhalinin həyat və sağlamlığını təhlükə altına almağa şərait yaratmır. Beləliklə, gömrük işinin bu nəticələri ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməkdə müstəsna dərəcədə mühümdür.

Dövlət gəlirlərinin formalaşmasında gömrük işinin rolu heç də az mühüm deyildir. Müxtəlif ölkələrdə belə gəlirlərin dövlət büdcəsindəki payı müxtəlif olsa da, hər yerdə xüsusi rol oynayır.

Beləliklə, gömrük işi hər bir ölkənin iqtisadiyyatında müstəsna rol oynayır. Buna rəğmən, dünya iqtisadi qloballaşma prosesləri ilə əlaqədar olaraq onun rolu necə dəyişmişdir?

İndi qloballaşma həyatımızın reallığına çevrilmişdir. Transmilli korporasiyalar, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və istehsalın kooperasiyalaşması - bütün bunlar qloballaşma ilə əlaqəli proseslərin heç də tam siyahısı deyildir. Elə təsəvvür etmək olar ki, gömrük orqanları artıq lazımsızdır, beynəlxalq mal axınlarını əngəlləyir.

Lakin, müxtəlif beynəlxalq forumlarda antiqlobalistlərin ardıcıl çıxışları göstərir ki, qloballaşmada heç də hamı udmur. Təəssüf ki, son da varlı ölkələr daha da zənginləşir, yoxsullar isə bir qədər də kasıblaşır. Bəzi ölkələrin iqtisadi qüdrətinin möhkəmlənməsi çox zaman digər-

lərinin hesabına baş verir.

Bundan başqa, iqtisadiyyatın dünya lideri ABŞ öz bazarını başqa ölkələr üçün tam açmağa heç də tələsmir, buna misal olaraq, daimi antidempinq təhqiqat və proseduraları göstərmək olar. Belə siyasətin ən parlaq nümunəsi - 2002-ci ilin fevralında poladtökmə sənayesi məhsuluna artırılmış idxal gömrük rüsumlarının tətbiqidir.

Ona görə də, ümumi gömrük məkanlarının meydana gəlməsinə və gömrük maneələrinin azalmasına baxmayaraq milli gömrük xidmətlərinin rolu heç də azalmır, əksinə yüksəlir. Gömrük işi milli suverenliyin qorunması, xarici rəqiblərin ekspansiyasından müdafiə üsuluna çevrilir.

Bundan əlavə, təkə leqal mal axınları deyil, həm də narkotik və psixotrop maddələrin, silah, zəhərli və radioaktiv tullantıların, çirkli pulların axınları qlobalaşır.

Bunlarla əlaqədar olaraq, dünyanın gömrük xidmətlərinin qarşısında duran vəzifələrin sayı azalmır, əksinə daima artır, genişlənir. Məsələn, pulların yuyulması ilə mübarizə gömrük təcrübəsində son zamanlar meydana çıxmışdır.

Nəsli kəsilmiş heyvan və bitki növləri ilə, qanunsuz əldə edilmiş və ya oğurlanmış mədəniyyət və incəsənət əşyaları ilə ticarət təhlükəli templərlə inkişaf edir.

Eyni zamanda gömrük nəzarətinə tələblər daim sərtləşir, dünya ticarətinin inkişafına yardım etmək məqsədilə mal axınlarının və informasiya həcminin artımı gömrük proseduralarının səmərəliliyinin artırılmasını və vaxtın azaldılmasını tələb edir.

Beləliklə, gömrük işi dünya iqtisadiyyatının inkişafında müstəsna dərəcədə mühüm rol oynayır, bu da bir sıra xarici ölkələrin gömrük işinin müqayisəli təhlili və təcrübəsi əsasında sonrakı fəsillərdə göstəriləcəkdir. Monoqrafiyada bilərəkdən Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına onun təsiri öz əksini tapmamışdır, çünki həmin mövzu "K.F.Heydər. Heydər Əliyev

və Azərbaycanda gömrük işinin təkamülü. Bakı, 2000", "K.F.Heydər, C.Q.Həsənov. Azərbaycanın gömrük xidməti yeni dünya təsərrüfatı münasibətləri şəraitində, Bakı, 1998", "K.F.Heydər, T.T.İbrahimov. Gömrük işi - iqtisadi suverenlik və təhlükəsizlik. Bakı, 1999" kimi nəşrlərdə dərinlən araşdırılmış və öyrənilmişdir. Bu monoqrafiya ilə bərabər qeyd edilən tədqiqatlarla tanışlıq müqayisəli təhlili daha da ətraflı aparmaq və onillik müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikası gömrük xidmətinin inkişafını dəyərləndirmək imkanı verir.

I FƏSİL DÜNYA İQTİSADİYYATINDA GÖMRÜK İŞİ

1.1. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması

XX əsrdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bütün formalarında misilsiz artım baş vermişdir. Ticarət yüksəlmiş, kapitalın ölkədən çıxarılması artmış, istehsalın kooperasiyalaşması inkişaf etmiş, işçi qüvvəsinin genişmiqyaslı miqrasiyası baş vermişdir. Gömrük işinin əhəmiyyəti də yüksəlmişdir.

Əsrin əvvəlində dünya ticarətinin inkişafında qızıl standartı xüsusi rol oynamışdır. Bu, xarici ticarətdə hesablaşma və ödəmələr üçün əlverişli şəraiti təmin etmişdir. Bununla yanaşı, xarici ticarətin inkişafına formalaşmaqda olan infrastruktur - su və dəmiryolu nəqliyyatı, beynəlxalq teleqraf yardım etmişdir.

Dünya mal ixracatının dünya mal ÜDM-nə nisbəti 9%, ABŞ-da, Kanadada, Yeni Zelandiyada, Yaponiyada və Qərbi Avropa ölkələrində isə 12,9% təşkil etmişdir. 1870-1913-cü illər arasındakı dövrdə investisiya hətta dünya ticarətindən də çox yüksəlmişdir. 1913-cü ilədək kapital ixracının həcmi əsas kapital ixrac edən ölkələrin ÜDM-nun 5%-nə çatmış, yığılmış birbaşa investisiyaların payı dünyada istehsalın dəyər həcmələrinin 9%-ni təşkil etmişdir. XX yüzilliyin əvvəlindəki iqtisadi artım dünya iqtisadiyyatının sonrakı qlobalaşması üçün zəmin yaratmışdır. Eyni zamanda, dünya mal dövriyyəsinin bu qədər böyük artımına baxmayaraq, gömrük işinin əhəmiyyəti artmışdır. Müdafiə tədbirlərindən fəal istifadə edilmişdir. Belə ki, Almaniyada idxal gömrük tarifinin orta dərəcəsi malın dəyərinin 12-17%-ni, ABŞ-da - 16, Fransa və Avstriya-Macarıstanda - 18-24, İtaliyada - 17-25, İspaniyada - 37, Rusiyada isə - hətta 73 faiz təşkil etmişdir.

Lakin, Birinci Dünya Müharibəsi gedişində qızıl standartından istifadə edilmə dayandırıldı. Milli valyutaların çoxu konvertasiya edilməyən oldu ki, bu da xarici ticarətdə hesablaşmaları daha da mürəkkəbləşdirdi və onun inkişafında əlavə olaraq valyuta əngəlləri yaratdı. 1915-ci ildə həmin vaxta qədər idxal gömrük tarifinin praktik olaraq tətbiq edilmədiyi Böyük Britaniyada avtomobil, motosikl və bir sıra digər hazır məhsul növlərinin, 1921-ci ildə isə cihaz, alət, sintetik boyayıcı və aralıq məhsulların bir çox növlərinin ölkəyə gətirilməsinə 33,3%-lik rüsum tətbiq edildi. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra, bir sıra yeni dövlətlər meydana gəldi, bunun nəticəsində Avropa gömrük sərhədlərinin uzunluğu 12 min mil artdı. Müharibədən sonra iqtisadiyyatı bərpa etmək məqsədilə bir çox ölkələr gömrük proteksionizmindən fəal istifadə etdilər. Əvvəllər özünün xammal və ərzağını hazır məhsula mübadilə edən Yaponiya, Hindistan, Argentina və Avstraliya kimi bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə proteksionizm xüsusi rol oynamağa başladı. Bu ölkələr özlərinin iqtisadi müstəqilliyini təmin etmək üçün emal sənaye sahələri yaratmalı oldular. Birincii Dünya müharibəsi sənaye potensialına malik olmağın mühümlüyünü əyani şəkildə göstərdi.

Gömrük proteksionizmi ABŞ-da xüsusi rol oynamağa başladı. 1922-ci ildə orada həmin dövr üçün ən yüksək olan, 27%-lik orta gömrük rüsumu dərəcəsi ilə gömrük tarifləri tətbiq edildi. Həmin dövrdə ABŞ dünyada ən böyük kreditor idi, eyni zamanda borclu ölkələrin mallarını yüksək tarif maneələri hesabına öz bazarına buraxmırdı. Onlar bu səbəbdən özlərinin xarici borcunu ödəmək üçün lazım olan dollarları qazana bilmirdilər və Amerika valyutasını akkumulyasiya etmək məqsədilə dollarla satılan malların idxalını məhdudlaşdırmağa məcbur idilər. 1927-ci ildə Millətlər Liqasının keçirdiyi Ümumdünya İqtisadi Konfransında iştirakçı-ölkələr arasında idxal tariflərinin artırılmaması barədə razılaşma əldə edildi, çünki artmaqda olan proteksionizm dünya ticarətinə əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vururdu.

Bununla belə, tez bir zamanda xarici iqtisadi əlaqələrə yeni zərbə vuruldu. 1929-cu ildə ABŞ-da böyük depressiya başlandı. Hökumət idxal gömrük tariflərini artırdı. 1930-cu ilin iyununda orta hesabla 48%-ə qədər olan bu artım dünyanın bir çox ölkələrində böhrana gətirib çıxardı ki, onlarda öz növbəsində analoji artımla cavab verdilər. Bəzi ölkələr, məsələn, Almaniya, Yaponiya, Niderland, Şərqi Avropa və Latin Amerikasını dövlətləri idxala hətta kəmiyyət məhdudlaşdırmaları da tətbiq etdilər. Nəticədə 1929-cu ilin yanvarından 1933-cü ilin fevralına-dək dünyanın 57 əsas ölkəsinin idxalı 69% aşağı düşdü.

Vəziyyətdən çıxmaq üçün 1933-cü ilin iyununda Londonda ikinci Ümumdünya İqtisadi Konfransı çağırıldı. Məqsəd ticarət maneələrinin azaldılması və valyuta məzənnələrinin möhkəmləndirilməsi yolu ilə beynəlxalq ticarətdə neqativ tendensiyaların qarşısını almaq idi. Lakin 1934-cü ilin yanvarında ABŞ dollarının 41% devalvasiyası bütün səyləri puça çıxardı.

Böhran dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrini və Latin Amerikasını ölkələrini bürüdü. 1929-1932-ci illərdə sənaye ölkələrinin məcmu ÜDM həcmi 17,7%, ixrac və idxal isə hər biri 25,3% aşağı düşdü. Böyük Tənəzzüldən sonrakı canlanmaya baxmayaraq, sənaye ölkələri fəal şəkildə tarif və qeyri-tarif müdafiə baryerlərindən istifadə etməkdə davam edirdilər. Yüzdəliyin ortasına yaxın Qərbi Avropanın 12 ölkəsinin, Yaponiya və Avstraliyanın ixracatının məcmu həcmi praktiki olaraq 1913-cü il səviyyəsinə uyğunlaşdı.

Beynəlxalq ticarət həcmi aşağı düşməsinə baxmayaraq, daxili istehsalın azalması o qədər də nəzərəçarpan deyildi. Nəticə etibarilə müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatları o dərəcədə də bir-birindən asılı və qarşılıqlı əlaqəli deyildi. Qərb ölkələrində ixrac kvotası 1913-cü ildə 12,9%-dən 1938-ci ildə 6,2%-dək düşmüşdü. Beləliklə, dünya təsərrüfat əlaqələrinin səviyyəsi XIX əsr göstəricilərinə uyğunlaşmağa başladı.

II Dünya müharibəsi dünya iqtisadiyyatının dezintegrasiyasını

davam etdirdi. Bir çox istehsal müəssisələri və nəqliyyat kommunikasiyaları dağıldı, əhalinin xeyli hissəsi məhv oldu. Dünya maliyyə və ticarət əlaqələrinin transformasiyası nəticəsində dünya iqtisadiyyatının və ticarətinin mərkəzi ABŞ-a keçdi. Bir çox ölkələr Amerikadan maliyyə asılılığına düşdülər və xarici ticarətdə və maliyyə əməliyyatlarında ciddi məhdudiyətlər yolu ilə müdafiə olunmağa məcbur oldular. Gömrük maneələri onların iqtisadi suverenliyinin qorunub saxlanması vasitəsinə çevrildi.

II Dünya müharibəsindən sonra dünya iqtisadiyyatında xarici ticarətin inkişafında izini qoymuş bir sıra yeni keyfiyyət meylləri meydana çıxdı. Emal sənayesi daim artan sürətlə yüksəldi. 1956-cı ildən 1999-cu ilədək hazır məhsulların dünya istehsalı 7,8 dəfə artdı, halbuki istehsal sahələrinin məhsulu yalnız 3,3 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulu isə 2,9 dəfə artmışdı.

Dünya təcrübəsi göstərmişdir ki, hazır yüksək texnoloji məhsulun istehsal artımı beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesi ilə müşayiət olunur. Sahələrarası, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə də mübadilə üçün şərait yaratmaqla istehsal inkişaf dərəcəsinə görə fərqlənir. Nəticədə hazır məhsulun dünya istehsal artımı xammal və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı ilə müqayisədə onların ixracının yüksəlməsinə səbəb olur.

Daha sonra belə istehsal texnoloji əməliyyatların ayrılması, onların müstəqil istehsal bölməsi yolu ilə inkişaf etdi. Bir qədər sonra həmin həlqələr öz aralarında mübadilə prosesinə daxil olmağa başladılar ki, bunun nəticəsində onun beynəlxalq əmək bölgüsü keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ölkələr istehsal edilən hazır məhsul növləri üzrə deyil, onun hazırlanması üzrə ayrı-ayrı istehsal əməliyyatları üzrə ixtisaslaşmağa başladılar.

Bunun əsasında istehsal kooperasiyası fəal inkişaf etdi, həlqələri müxtəlif ölkələrdə yerləşən bütöv istehsal və texnoloji zəncirlər formalaşdı. XX yüzilliyin ikinci yarısında həmin zəncirlər xeyli dərəcədə

transmilli korporasiyalar (TMK) vasitəsilə inteqrasiya olundu. Beləliklə, özünün beynəlxalq xarakterinə baxmayaraq, mübadilə prosesi bir korporasiya daxilində baş verməyə başladı. Sahələrarası ticarət sahədaxili ticarətlə əvəzlənməyə başladı. Sahədaxili ticarət həm bir ölkə daxilində, həm də ölkələr arasında mübadiləni stimullaşdırdı. Məhsulun texnoloji mürəkkəbliyinə görə yüksəldikcə bu proses intensivləşirdi. Əməyin belə bölgüsündə ölkənin iştirak payı onun texnoloji potensial səviyyəsi ilə müəyyənləşir.

Beynəlxalq istehsal kooperasiyasının inkişafı nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə yol açdı. Nəqliyyat tarifləri azaldıldı. Dünya ticarət donanmasının tonnağı 1950-ci ildən 1999-cu ilədək 6,4 dəfə, daşınmış yüklərin həcmi isə 10 dəfə artmışdır. Nəticədə ölkələr arasındakı iqtisadi məsafə adlandırılan məsafə azalmışdır.

Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı ilə paralel olaraq dünya telekommunikasiya sistemləri də inkişaf etdi. Əgər 1910-cu ildə dünyada 7 mln. telefon abonentləri varsa, 1950-ci ildə onların sayı artaraq 50 milyona, 1999-cu ildə isə 1 milyarda çatmışdır. Radio istifadəçilərin sayı 40 ildən sonra, televiziya istifadəçiləri - 13 ildən sonra, İnternet istifadəçiləri isə 4 ildən sonra 50 milyona çatmışdır. Əgər 1991-ci ildə Ümumdünya Şəbəkəsindən istifadə edənlərin sayı 5 milyon nəfər təşkil edirdisə, 1996-cı ildə 60 milyon, 2001-ci ildə isə artıq 300 milyona yaxın olmuşdur.

Kompüter avadanlığının dəyərinin və rabitə xidmətlərinə tariflərin aşağı salınması kompüter şəbəkələrinin və informasiya axınının artmasına gətirib çıxardı. İnternet vasitəsilə informasiya axını ilbəl 7 dəfədən çox artır. Beynəlxalq informasiya mübadiləsi problemi artıq mövcud deyildir. İnformasiyanın, o cümlədən gömrük informasiyasının ötürülməsi yolundakı bütün dövlət maneələri öz əhəmiyyətini itirmişdir. Müasir telekommunikasiyalar beynəlxalq investisiyaqoyma və kooperasiya prosesini sadələşdirmişdir. Dövlət sərhədləri dağılır. TMK-nın rolu güclənir.

1970-ci ilə qədər dünyanın 14 aparıcı ölkəsində 27,3 min xarici filialı olan 7,3 min TMK var idi, onların dövrüyyəsi 626 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilirdi. Lakin 80-ci illərin ortalarında dünya bazarında TMK daha aqressiv idi. Artıq 1999-cu ilə qədər TMK-ın sayı 60 minə qədər artır, xarici filialların miqdarı 600 minə çatır, yığılan xarici investisiya 4,8 trilyon ABŞ dollarını ötür, qlobal aktivlər isə 17,7 trilyon ABŞ dolları təşkil edir.

TMK-ın xarici filiallarının satışı mal və xidmətlərin dünya ticarətindən daha sürətlə artır.

Beynəlxalq mal axınları yeni səciyyə qazanır. Onların 40%-ə qədəri indi daxilikorporativ xarakter daşıyır və xüsusi sabitliyi və davamlılığı ilə fərqlənir. Əsas istehsal fondlarına beynəlxalq mülkiyyət hesabına milli iqtisadiyyatlar bilavasitə əlavə tellərlə bağlanır. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatı praktiki olaraq transmilliləşir. Əgər 1980-ci ildə investisiyanın ixrac və idxal həcmi dünya ÜDM-nun 8,4%-ni təşkil edirdisə, 1999-cu ildə bu göstərici 22,6% təşkil etmişdir. Nəticədə milli iqtisadiyyatlar xarici faktorlardan, o cümlədən, xarici kapital axınından daha asılı olur.

Rəqabət faktoru istehsalı elə ölkələrə köçürməyə kömək edir ki, orada kifayət qədər ixtisaslaşma ilə yanaşı əməyin dəyəri aşağı olsun. Sonra onlar öz növbəsində öz istehsallarını texniki-iqtisadi planda daha geridə qalmış ölkələrə köçürürlər. Yeni texnologiyalar bu şəkildə dünyaya yayılır. Qlobal iqtisadi məkan qlobal texnoloji məkana çevrilir.

Nəticə etibarilə əvvəllər görünməmiş şəkildə ölkələrin dünya təsərrüfat əlaqələrinə cəlb edilməsi meydana çıxmışdır. Xarici ticarət dövrüyyəsinin ÜDM-a nisbəti 1950-ci ildə 16%-dən 2000-ci ildə 37%-ə qədər artmışdır, əgər xidmətləri də nəzərə alsaq, göstərici 44% təşkil edir.

Milli iqtisadiyyatların belə açıq olmasını təmin etmək üçün gömrük maneələrinin azaldılması, ticarət rejimlərinin liberallaşdırılması tələb olunurdu. XX əsrin ikinci yarısı üçün inkişaf etmiş ölkələrin orta

gömrük tarifləri səviyyəsi 40%-dən 4%-ədək azalmışdır. Təcrübə göstərmişdir ki, ixraca istiqamətlənmiş daha açıq iqtisadiyyatlar XX əsrin ikinci yarısında daxili bazara istiqamətlənmiş qapalı iqtisadiyyatlardan daha sürətlə inkişaf etmişdir. XX əsrdə dünya ÜDM bəşəriyyətin bütün əvvəlki dövründə olduğundan 19 dəfə artmışdır.

TMK-in qlobal orientasiyası onlar üçün mənzil-qərargahın və ya filialların harada yerləşməsindən asılı olmayaraq milli iqtisadiyyatların əhəmiyyətini azaldır.

Gömrük işi prinsiplər olaraq yeni şəraitə düşmüş dövlət mexanizminin bir hissəsidir. Dövlət get-gedə idxal baryerləri və ixrac subsidiyaları, milli valyuta məzənnəsi və mərkəzi bankın yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi kimi makroiqtisadi tənzimləmə vasitələri itirir. İqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının və bir-birinə bağlılığının yüksəlməsi zamanı həmin bu vasitələrdən digər ölkələrlə və TMK- ilə yalnız ehtiyatlı şəkildə istifadə edilməsi mümkün olur. Qeyri-dövlət transmilli strukturlar və dövlətlər özlərinin iqtisadi qüdrəti etibarilə bərabərləşmişlər. Bir çox qlobal iqtisadi prosesləri hətta çox qüdrətli dövlətlər də nəzarətə götürə bilmir [111].

Beləliklə, gömrük işinin rolu transformasiya olunmuşdur. Lakin qloballaşma inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyata malik ölkələr üçün heç də həmişə əlverişli deyildir. Bir qrup Qərbi Avropa alimləri, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübəni öyrənərək, özlərinin tədqiqatında (Transformation and Integration Institute for Public Research. Z., 1995) qeyd etmişlər ki, bazar iqtisadiyyatına keçidin erkən mərhələlərində xarici ticarətin liberallaşdırılması (qloballaşmadan sonrakı), xüsusilə sürətli liberallaşdırılma iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə yardım etmir, əksinə ona ziyan vura bilər. Alimlər elə bir böyük ölkəni nümunə olaraq göstərə bilməmişlər ki, həmin ölkə dövlətin müdaxiləsi ilə azad sahibkarlığın birləşməsinə müraciət etmədən uğurlu modernləşdirməni həyata keçirə bilsin. Və aparılmış araşdırmalar əsasında onlar "sürətli və qeyd-şərtsiz liberallaşdırmanın is-

istehsal potensialını eyni dərəcədə sürətli dağılması və tədiyyə balans vəziyyətinin pisləşməsi ilə bağlı yüksəliş yolunda əngəllərin meydana çıxması ilə təhdid olduğu hallarda milli bazarın müvəqqəti müdafiə edilməsi zərurəti ilə razılaşmağı" tövsiyə edirlər. Ona görə də, dünya iqtisadiyyatında gömrük işinin rolunun azalması haqqında danışmaq hələ tezdir.

Bütün iqtisadi inteqrasiya proseslərinə baxmayaraq, dünya təcrübəsində xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sahəsində zəngin təcrübəsi vardır. Bütün dövlətlər tərəfindən ənənəvi olaraq istifadə edilən gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimlənmə metodlarından başqa olaraq onlara vergi, qiymət mexanizmləri, maliyyə-kredit vasitələri, ixrac və idxala hər cür yardım tədbirləri, daxili bazarın qorunması və s. aiddir. Valyuta nəzarəti metodları da geniş tətbiq edilir.

Bir çox xarici ölkələrdə idxal olunan malların qiymətlərinə təsir vasitəsi kimi vergilərin rolu artmışdır. Proteksionizm sistemində vergilərin əhəmiyyəti xarici malların rüsumsuz idxal edildiyi və ya gömrük rüsumu dərəcələrinin yüksək olmadığı hallarda xüsusilə böyükdür.

Vergi mexanizmi ilə bərabər, xarici iqtisadi fəaliyyətə dövlət təsiri vasitələri arsenalında milli ixracatın xaricdən valyuta axını üçün şərait yaradan iqtisadi həvəsləndirmə tədbirləri daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəlcə bu, ixraca istiqamətlənmiş müəssisələrin və perspektivli məhsul növlərinin istehsalına keçmiş ixracatçıların gəlirinə vergi güzəştləri edilmişdir ki, bu da onlara öz məhsullarının qiymətlərini dünya qiymətləri səviyyəsinə qədər azaltmaq hesabına məhsullarının rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək, ölkəyə xarici valyuta axını artırmaqla ixracı genişləndirmək imkanı vermişdir.

Lakin, belə güzəşt yeni texnologiyaların tətbiqini, istehsal məsrəflərinin azaldılmasını və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, yeni uzunmüddətli rəqabətqabiliyyətli ixracat bazasının yaradılması üçün zəruri olan faktorları stimullaşdırmamışdır. Bu səbəbdən, ixracın stimullaşdırılması vasitəsi olaraq vergi güzəştlərini saxlamaqla, xarici

dövlətlər, yeni texnologiyalar tətbiq etmək, keyfiyyəti yaxşılaşdırmaq və istehsal məsrəflərini azaltmaq hesabına ixrac məhsulunun rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə yönəlmiş iqtisadi həvəsləndirmə metodlarına keçirlər. Bu məqsədlə geniş miqyasda Elmi Tədqiqat Təcrübəvi Konstruktor İşin (NİOKR) dövlət maliyyələşdirməsi həyata keçirilir, ixrac məhsulunun istehsalı üçün istifadə edilən idxal olunmuş avadanlıq və xammal idxal rüsumlarından azad edilir, ixrac üçün mallar istehsal edən şirkətlərə nəqliyyat və enerjiyə görə güzəştli tariflər tətbiq edilir. Amerikada, məsələn, dövlət maliyyələşdirməsi hesabına ölkədə elmi-tətbiqi işləmələrə çəkilən xərclərin təxminən yarısı ödənilir.

İxrac məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə ticarət-siyasi xarakterli tədbirlər yönəldilir: ticarət müqavilələri və sazişləri bağlanır ki, bunlar xarici bazarlarda malların satış şəraitini yaxşılaşdırır, məsələn, tarif və qeyri-tarif maneələrinin azaldılması.

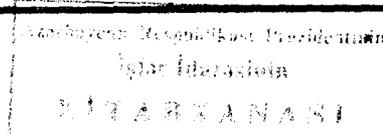
İxrac iqtisadi yardım metodları kompleksində, xüsusi ixrac kreditlərinin dövlət sığortası da daxil olmaqla, ixracın dövlət və özəl kreditləşdirilməsi şərtlərinin yaxşılaşdırılması kimi metodlar da vardır. Son 10-15 ildə isə xarici iqtisadi əməliyyatların sığortalanması mühüm yer almışdır. Xarici iqtisadi sövdələşmələrin ən çox inkişaf etmiş sığortalanma sistemi Yaponiyada təşəkkül tapmışdır. Burada o, digər ölkələrdən daha öncə meydana gəlmişdir. Sonra Yaponiya təcrübəsindən Fransa istifadə etmişdir. İndi xarici ticarət kontraktlarının sığortalanması bir çox xarici dövlətlərdə həyata keçirilir. Həm də qarışıq sistem istifadə olunur" Təkcə dövlət maliyyə strukturları tərəfindən deyil, eləcə də özəl şirkətlər tərəfindən sığortalanmaya yol verilir; lakin dövlət maliyyə müəssisələri borc faizi siyasəti və inzibati nəzarət tədbirləri ilə özəl kredit-sığorta şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların həcminə önəmli dərəcədə təsir edir.

Dövlət sığorta fəaliyyəti həcminə görə birinci yer Yaponiyaya məxsusdur. Sonra Fransa gəlir. Onların sığorta sistemləri oxşardır. Həm Yaponiyada, həm də Fransada iri dövlət maliyyə müəssisələri

mövcuddür, ölkənin ixrac potensialını yüksəltməyi qarşıya qoyan xarici ticarət strategiyası işlənib hazırlanır. Fransada ixrac-idxal əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsi ilə iqtisadiyyat, Maliyyə və Büdcə Nazirliyinin Xarici İqtisadi Əlaqələr İdarəsi məşğul olur. O, xarici ticarət sövdələşmələrinin dövlət mənbələrindən kreditləşdirilməsi və sığortalanması haqqında qərar qəbul edir, bilavasitə maliyyələşdirməni isə Fransa Xarici Ticarətin Sığortalanması Şirkəti (KOFASE) həyata keçirir: qısamüddətli kreditlər şirkətin öz vəsaitləri hesabına, uzunmüddətli kreditlər dövlət mənbələri hesabına sığortalanır. Riskin sığortalanma dərəcəsi çox yüksəkdir: siyasi risklərdən itkilər 90% və kommərsiya risklərinə görə itkilər 85%. Lakin, bu, onların müvafiq olaraq 90% və 100% təşkil etdiyi ABŞ-da olduğundan bir qədər aşağıdır.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilən, ixracın iqtisadi həvəsləndirilməsinin səmərəli metodu ixracorientasiyalı müəssisələrin (dövlət maliyyə müəssisələrinin iştirakı ilə) kreditləşdirilməsidir. Məsələn, Fransada ölkədə investisiyalaşdırmanın ümumi həcminin 80%-dən çoxu dövlət maliyyə müəssisələrinin onların yarısından az olmayan hissəsi isə ixrac orientasiyalı müəssisələrin payına düşür, Qarışıq maliyyələşdirməni iki bank - dövlət strukturu olan Fransa Bankı və dövlət və özəl aktivlərə malik Fransa Xarici Ticarət Bankı - həyata keçirir. Kreditləşdirmə mexanizminin istifadəsi ilə ixracın stimullaşdırılması İngiltərədə, ABŞ-da və digər inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilir.

Lakin bəzi ölkələr tərəfindən ixracın stimullaşdırılması çox zaman digərlərinin müqavimətinə səbəb olur. Məsələn, 80-ci illərdə yapon firmalarının qarşısızalmaz rəqabəti və ekspansiyası Qərbi Avropa dövlətlərinin və ABŞ-ın narazılığına səbəb olmuşdu. Beynəlxalq səviyyədə ixracın "kənüllü şəkildə" məhdudlaşdırılması üzrə tövsiyələr qəbul edildi. Yaponiya hökuməti kreditləşdirmənin, vergi üstünlüklərinin dayandırılması və ixracın subsidiyalaşdırılması üzrə tədbirlər görməyə məcbur oldu. İndiki dövrdə idxal edən ölkələrdə həmin məhsu-

lun idxalçı ölkə tərəfindən gətirilməsinə rəsmi məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsindən imtina etmək naminə ixracın məhdudlaşdırılması barədə bir sıra beynəlxalq razılaşmalar fəaliyyətdədir.

"Üçüncü dünya" dövlətləri də xarici ticarətdə özlərinin milli maliyyələşdirmə sistemlərini yaradırlar. Bununla yanaşı, bir sıra inkişaf etməkdə olan regionlarda kollektiv maliyyələşdirmə sistemləri yaradılır. Onlardan ən effektiv olanı Latın Amerikasına ixrac bankıdır. Onun yaradılmasında məqsəd həmin regionun ölkələrinə ixracın sığortalanması və kreditləşdirmə mexanizmindən istifadə etməklə onların mallarının xarici bazarlara hərəkətinə yardım etməkdir.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi təcrübəsində inzibati tənzimləmə metodları da saxlanılır. Onları Yaponiya geniş şəkildə tətbiq edir. Həmin tədbirlərdən ABŞ-da və digər ölkələrdə də istifadə olunur.

Geniş yayılmış inzibati tənzimləmə metodu qeyri-tarif məhdudlaşdırma - kvotalaşdırma (malların idxalı və ixracına kəmiyyət məhdudiyyəti) və lisenziyalaşdırma (kvotaların müəyyən edilmədiyi hallarda məhdudiyyətlər). Onlar həm ikitərəfli, həm də birtərəfli qaydada tətbiq oluna bilər.

Qeyri-tarif məhdudlaşdırmalar daimi xarakter daşımır, onlar müəyyən dövrlər üçün, müəyyən məqsədlərlə tətbiq edilir və həmin məqsədə nail olduqda ləğv edilir. Məsələn, Yaponiya özünün çoxillik aktiv ekspansiya siyasətindən sonra ixracın qarşısını alma strategiyasına keçərək, ixracın lisenziyalaşdırılmasını və yüksək rəqabətli məhsul istehsalçıları arasında kvotaların bölgüsünü tətbiq etdi. Yaponiyanın ixrac məhsulunun xeyli hissəsi ABŞ bazarlarına daxil olduğuna görə, eyni zamanda, Yaponiya ixracının məhdudlaşması hesabına özünün ixrac mövqeyini gücləndirmək məqsədilə o, Yaponiyadan gətirilən malların idxalına məhdudiyyətlər tətbiq etdi.

1984-cü ildə ABŞ-da qanunvericilik səviyyəsində prezidentə Amerika eksportuna münasibətdə diskriminasiyalı məhdudiyyətlər tət-

biq edən ölkələrdən mal və xidmətlərin idxalına tam qadağan tətbiq etmək hüququ verildi. Ölkədən malın çıxarılmasına qoyulan bütün məhdudiyyətlər ləğv edildi. Lakin "strateji malların" ölkədən çıxarılmasına inzibati nəzarət saxlanılır və iqtisadi-ticarət əlaqələrinə embarqonun qoyulduğu ayrı-ayrı ölkələrə mal göçmələri qadağan edilir.

İdxal olunan malların qiymətlərinin aşağı salınmasına yol verməmək məqsədilə bir çox ölkələrdə qiymətlər üzərində nəzarət müəyyən olunur. Bəzi ölkələrdə hətta qiymətlərin aşağı səviyyəsi müəyyənləşdirilir: həmin səviyyədən aşağı qiymətlərlə mal gətirilməsinə yol verilmir. Zərərçəkmiş müəssisə iddia təqdim edərsə, o zaman təhqiqat aparılır: ixracatçı ölkədə qiymətlərin subsidiyalaşdırılmasının və dempinqdən istifadənin baş verib-verməsi aydınlaşdırılır. Təhqiqatın nəticələrinə görə qaydanı pozana antidempinq qanunvericiliyi tətbiq edilir. Məsələn, ABŞ-da belə təhqiqatlar tez-tez olur. Aparılmış təhqiqatlar üzrə çox tez-tez məhkəmələr ixrac məhsulunun subsidiyalaşdırılmasında və dempinqdə təqsirləndirilən tedarükçülər barəsində kompensasiya rüsumu müəyyənləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir.

Xarici təcrübədə digər tədbirlər də - xüsusi idxal prosedurunun müəyyənləşdirilməsi, tibbi-sanitar qaydaları, texniki standartlara riayət edilməsi tələbləri, əlavə maneələr yaratmaq məqsədi güdən hər hansı əlavə gömrük rəsmiləşmələri yəti və digərləri - tətbiq edilir.

Pul-kredit və valyuta siyasətinin reallaşdırılması vasitələri kimi, xarici dövlətlər hələ 30-cu illərdə valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətindən istifadə etməyə başlamışlar. Bir çox inkişaf etmiş sənaye ölkələrində onlar 80-ci illərə qədər tətbiq edilmişdir. Və heç bir yerdə valyuta nəzarəti və valyuta tənzimlənməsi milli iqtisadiyyatların islahatı məsələlərinə zidd olan bazar əleyhinə tədbirlər kimi nəzərdən keçirilməmişdir.

Sərt məhdudlaşdırıcı valyuta rejimləri əsasən II Dünya müharibəsinin doğurduğu ekstremal iqtisadi şəraitlərdə təşəkkül tapmışdır.

Bəzi ölkələr hələ müharibəyə qədər və ya müharibə başlandıqdan dərhal sonra valyuta məhdudlaşdırılmasını tətbiq etmişdir. Əksər ölkələr bunu müharibədən sonra etmişdir. Bu zaman dağıntılar şəraitində qızıl-valyuta rezervlərinin tələbi, həyati əhəmiyyətli malların idxalının stimullaşdırılması, xalq təsərrüfatının qaldırılması, maliyyə bazasının sabitləşdirilməsi və milli siyasətin müstəqilliyinin təmin edilməsi üzrə təcili tədbirlər tələb olunurdu.

Bütün valyuta məhdudiyyətlərini üç qrupa bölmək olar:

- özəl şəxslərə şamil olunan məhdudiyyətlər;
- xarici ticarət fəaliyyəti sahəsindəki məhdudiyyətlər;
- kapitalın hərəkəti sferasındakı məhdudiyyətlər.

Birinci qrup məhdudiyyətlər ölkəyə gələrkən və ölkədən çıxarkən fiziki şəxslər tərəfindən gətirilən və çıxarılan valyutaya, fiziki şəxslərin xarici banklarda hesablar açmasına qoyulan məhdudiyyətləri əhatə edir.

Belə məhdudiyyətlər artıq 50-ci illərin əvvəlində ləğv edilməyə başlanmışdır. Onları birinci olaraq Norveç, sonra AFR ləğv etdi. Fransada belə məhdudiyyətlərdən 50-ci illərin sonlarında imtina etmiş, lakin sonra dəfələrlə onları yenidən tətbiq etmişdir (1968-70-ci illərdə və 1983-84-cü illərdə). Portuqaliyada və Yunanıstanda fiziki şəxslər üçün məhdudiyyətlər 90-cı illərin əvvəllərinə qədər qüvvədə qalmışdır.

İkinci qrupa xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı məhdudiyyətlər daxildir. Onlara dövlət tərəfindən icazə verilmədiyi halda idxala görə ödəmələr üçün xaricə valyutanın köçürülməsinə qoyulan qadağan, eləcə də, ixracatçının milli valyutada ixrac gəlirinin qismən (məhdudiyyət halında) və tam (qadağa halında) əvəzinin ödənilmədiyi hallarda ixracatçıya qoyulan məhdudiyyət və ya qadağa aiddir.

Valyuta gəlirinin məcburi repatriasiyası tələbi indi də xarici ölkələrdə valyuta tənzimlənməsinin geniş yayılmış vasitəsi olaraq qalır. Onu tək maliyyə axınlarına münasibətdə liberal siyasət aparan iqtisadi cəhətdən ən çox inkişaf etmiş ölkələr tətbiq etmir, çünki onlar özlərinin

valyuta xərclərini təmin etməkdə çətinlik hiss etmirlər.

İxrac gəlirinin məcburi repatriasiyası ölkədən kapitalın hərəkətini məhdudlaşdıran və ona nəzarət edən hər bir valyuta rejiminə xasdır. Əks halda həmin ölkə qeyri-rəzidenti kreditləşdirir.

Məcburi valyuta satışı tələbi, istər qismən, istərsə də tam olsun, heç də həmişə ixrac gəlirinin repatriasiyasına nəzarətlə bağlı deyildir. Satışın olub-olmamasına baxmayaraq, hər bir halda valyuta ölkə banklarının hesablarında qalır. Məcburi valyuta satışında məqsəd başqadır, yeni daxili valyuta bazarının doldurulması və milli valyuta məzənnəsini sabitləşdirməkdir.

İkinci qrup valyuta məhdudlaşdırıcı tədbirləri tədiyyə balansının cari əməliyyatları (ticarət və "görünməyən" əməliyyatlar, yeni xidmətlər və qeyri-kommersiya ödəmələri) dairəsində tətbiq edilir.

Onlardan fərqli olaraq üçüncü qrup məhdudiyyətlər maliyyə sahəsinə - kapitalın və kreditlərin hərəkəti, mənfəətin, vergi və digər ödəmələrin köçürülməsi - şamil edilir. Bu sahədə valyuta məhdudiyyətləri milli və xarici valyutaların, qiymətli kağızların ölkədən çıxarılmasının, kreditlərin verilməsinin limitləşdirilməsi, xarici valyuta ilə borclar verilməsində milli bankların iştirakının məhdudlaşdırılması şəklində müəyyən edilir. Kredit və maliyyə bazarlarındakı əməliyyatlara nəzarət olunur: onlar müvafiq orqanların icazəsi əsasında həyata keçirilir. Kreditlərin verilməsi və alınmasına, o cümlədən, istiqrazların buraxılışına, birbaşa investisiyalara nəzarət olunur. Almaniyada II Dünya müharibəsindən əvvəl, Böyük Britaniya isə II Dünya müharibəsindən əvvəl və sonra rezidentlərə məxsus xarici qiymətli kağızların məcburi müsadirəsinə və onların valyuta ilə satışına təşəbbüs göstərirdi.

Valyuta məhdudiyyətləri valyuta resurslarını dövlətin əlində cəmləşdirməyə kömək etməklə, sözsüz, ayn-ayn ölkələrin tədiyyə balanslarını müvəqqəti bərabərləşdirməyə (tarazlaşdırmağa) və milli valyutaların məzənnəsini saxlamağa imkan verir. Lakin, ümumilikdə, onlar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə mənfi təsir göstərir. Xüsusilə,

əgər valyuta gəliri hissəsinin məcburi satış payı çox yüksəkdirsə, ixracatçılar ixrac göndərişlərində maraqlı olmur. Onlar ixrac olunan malın rəsmi qiymətini azaltmağa və faktiki və rəsmi qiymət arasındakı fərqə xarici banklarda saxlamağa cəhd edirlər ki, bu da kütləvi şəkildə ikili müqavilələrin meydana çıxmasına gətirib çıxarır. İxracatçılar milli valyuta məzənnəsinin möhkəmlənməsində də maraqlı olurlar, çünki onun məzənnəsinin artımı ixrac gəlirini dəyərdən salır. Milli valyutanın xarici valyutaya mübadilə edilməsinə qoyulan məhdudiyyətlər qanunsuz valyuta bazarının meydana çıxmasına səbəb olur. Maliyyə əməliyyatlarına (kapitalın hərəkəti ilə bağlı əməliyyatlara) qoyulan məhdudiyyətlər kapitalın geriyyə hərəkətinə əks təsir edir. Lakin, eyni zamanda onlar kapitalın hərəkətini və normal axınını ləngidir. Bu səbəbdən onların ləğvi və ya valyuta məhdudiyyətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsi obyektiv zərurət olaraq qarşıya çıxır.

II Dünya müharibəsi dövründə valyuta məhdudiyyətləri, demək olar ki, bütün dünya dövlətlərini əhatə etmişdi. Məhdudiyyətlər yalnız ABŞ, Kanada, İsveçrə və Amerika şirkətlərinin investisiya qoyduğu və öz kapitallarının və qazanclarının maneəsiz hərəkətində maraqlı olduqları bəzi Latin Amerikasına ölkələrində tətbiq olunmurdu. Ona görə də, ABŞ özünün BVF-ə üzv tərəfdaşlarından valyuta məhdudiyyətlərini ləğv etməyi və valyutaların qaytarılmasını tətbiq etməyi təkid edirdi. Bu hərəkətdə ABŞ BVF-in Nizamnaməsinə istinad edirdi ki, nəticədə ABŞ-in təkidi Qərbi Avropa və Yaponiyanın sərt müqaviməti ilə üzleşdi. Müharibədən sonrakı böhranlı iqtisadiyyat şəraitində valyuta məhdudlaşdırmaları tamamilə əsaslandırılmış tədbir idi, xüsusən də, BVF Nizamnaməsində, əgər qeyri-sabit iqtisadiyyat şəraitində ölkənin tədiyyə balansında tarazlaşdırma zərurəti meydana çıxarsa, kapitalın hərəkəti ilə bağlı əməliyyatlara görə məhdudiyyətlərin tətbiqinin mümkünlüyü nəzərdə tutulurdu.

ABŞ-in təzyiqinə baxmayaraq, Qərbi Avropa ölkələri valyuta məhdudiyyətlərinin ləğvinə yalnız 1958-ci ildən başladılar, həm də on-

ları tədricən ləğv etdilər. Öncə qeyri-rezidentlər üçün tədiyyə balansının cari əməliyyatlarına qoyulan məhdudiyyətlər götürüldü və milli valyutaların qismən qaytarılması tətbiq edildi. 1961-ci ildə rezidentlər üçün də valyuta məhdudiyyətləri ləğv edildi. Və yalnız 70-ci illərin ortalarında bu ölkələr tədricən öz valyutalarının qaytarılmasını maliyyə əməliyyatlarına şamil etməyə başladılar.

Bəzi ölkələrdə onların valyuta-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə görə valyuta məhdudiyyətlərinin ləğvi prosesi dayandı; bu dövrdə onlar yenidən valyuta məhdudiyyətlərini tətbiq etdilər (məsələn, 1967-ci və 1978-ci illərdə Fransa, 1972-ci ildə Böyük Britaniya, 1971-73-cü illərdə AFR).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1976-78-ci illərdə Yamayka valyuta sistemində keçidlə bağlı, BVF Nizamnaməsində yazılır ki, kapitalların sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi dünya valyuta sisteminin vəzifələrindən biridir. BVF Müvəqqəti Komissiyası növbəti sessiyası zamanı bəyan edir ki, fondun əsas məqsədi kapitalın hərəkəti üzrə əməliyyatları liberallaşdırması olmalıdır və İcraiyyə Komitəsinə təşkilatın Nizamnaməsinə düzəliş hazırlamağı təklif edir. Həmin düzəlişə görə kapitalın hərəkətinə qoyulan valyuta məhdudiyyətlərini ləğv etmək məsələsi BVF səlahiyyətinə keçir. 1997-1998-ci illərdəki dünya valyuta və maliyyə böhranı buna mane olur. Lakin BVF-nun bu məsələ üzrə prinsipi al mövqeyi dəyişmədi, kapitalın beynəlxalq hərəkəti dairəsindəki məhdudiyyətlərin aradan götürülməsi elan edilir.

Avropa Birliyinin yaradılması planı da kapitalın hərəkətinin tam liberallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Fransa, İtaliya, Danimarka və Niderland həmin əməliyyatlara valyuta məhdudiyyətlərini 1990-92-ci illərdə ləğv etdi. İspaniya məhdudiyyətləri yumşaldı, İrlandiya, Portuqaliya və Yunanıstan isə 1994-cü ildə liberallaşdırmanı başa çatdırdı.

Öz valyutasının qaytarılmasını tətbiq etməyə Yaponiya çox ehtiyatla yanaşdı. Yalnız 1980-ci ildə o, müharibədən sonra cari əməliyyatlara qoyduğu sərt məhdudiyyətləri ləğv etdi, lakin, maliyyə əmə-

liyyatlarına qoyulan məhdudiyyətləri hələ uzun müddət saxladı.

Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiya milli valyutalarının qaytarılmasına keçid prosesini tədricən, buna zəmin yarandıqca həyata keçirdi. Valyutanın qaytarılmasının tətbiq edilməsi üçün zəmin və ya ilkin şərtlər isə aşağıdakılardır: iqtisadiyyatın sabitləşməsi, dövlət büdcəsi kəsinin azaldılması, inflyasiyanın qarşısının alınması, tədiyyə balansı kəsinin azaldılması, xarici borcların tənzimlənməsi, ölkənin qızılvalyuta ehtiyatlarının yaradılması, sosial-siyasi vəziyyətin normallaşması.

Valyuta münasibətləri tarixində valyutaların qaytarılmasına keçidin digər bir metodu da məlumdur. Bu şok variantıdır. Burada cari eməliyyatlara qoyulan bütün valyuta məhdudiyyətləri birdən, hələ bunun üçün iqtisadi zəmin yetişməmiş ləğv olunur. Türkiyə, Qərbi Avropa ölkələri, Rusiya bu yolla getmişlər. Bu yol xarici valyutaya tələbin artması nəticəsində valyuta rezervlərinin ixtisarı, milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində idxalın bahalaşması (bu da öz növbəsində inflyasiyanı artır), ələcə də, xarici borcun xarici valyuta ilə ödənişində valyuta itkiləri ilə müşayiət olunur. Sadəliklə neqativ nəticələr milli valyutanın devalvasiyasından ixracatçıların [əldə etdiyi] faydalarla kompensasiya edilmir: milli valyuta isə onsuz da ixraca yalnız o halda stimullaşdırıcı təsir göstərir ki, ixracatçıların ixrac etdikləri məhsullar dünya mal bazarında rəqabətqabiliyyətli olsun.

Beləliklə, beynəlxalq mal, xidmət, kapital bazarında ümumi inkişaf tendensiyası beynəlxalq iqtisadi və valyuta münasibətlərinin liberallaşdırılmasıdır. Dünya təsərrüfat əlaqələrində valyuta münasibətlərinin mühüm rolunu nəzərə alaraq, xarici dövlətlər, dövlət valyuta tənzimlənməsini həyata keçirməklə, valyuta münasibətlərinə bilavasitə və ya dolaylı şəkildə müdaxilə etmək hüququnu özündə saxlayır.

Bazar və dövlət valyuta tənzimləmələri bir-birini tamamlayır; əgər birinci rəqabətə əsaslanıb, inkişaf stimulu doğurursa, ikinci bazar tənzimləməsinin neqativ nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəldil-

mişdir. Bazar və dövlət tənzimləmələri arasındakı nisbət ölkənin valyuta-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir: böhran hadisələri, müharibələr, dağıntılar şəraitində dövlət valyuta tənzimləməsi, həm də çox sərt tənzimləmə üstün olur; ölkənin valyuta-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdıqda valyuta münasibətlərinin liberallaşdırılması baş verir. Lakin bütün xarici dövlətlər valyuta münasibətlərinin nizama salınması və ona nəzarət məqsədilə valyuta nəzarətini daima saxlayırlar.

Yuxanda qeyd edildiyi kimi, ölkələr iqtisadi müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq zərurəti ilə üz-üzə gəldikdə, gömrük işinin rolu daim artır.

MDB ölkələrinə çevrilmiş keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları özlərinin müstəqilliyini və iqtisadi suverenliyini qorumaq məqsədilə gömrük işini yenidən bərpa etmək zərurəti ilə üz-üzə gəlmişlər. Əsas problem yaxın keçmişdən miras qalmış kəskin mal qıtlığı ilə bağlı olmuşdur. Buna səbəb ağır sənayenin üstün inkişafı və bütün "A" qrupu sahələrində yüksək dərəcədə tərəküzləşmiş, yeniləşmələrə və tələbin dəyişməsinə azmeylli istehsal strukturu idi. Xalq təsərrüfatının nəhəngliyi uzun illər ölkədə xırda və orta sahibkarlığın inkişafını əngəlləmiş və bununla da, fasiləsiz yeniləşmə və daim artan differensasiya şəraitində ictimai tələbatın ödənilməsi səviyyəsinə və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Ən böyük problemlər "B" qrupu sahələrində meydana çıxmışdı. Həmin sahələrdə iri və fəaliyyətsiz istehsal get-gedə progressiv və effektiv istehlak strukturunu formalaşdırmaq vəzifələrini yerinə yetirə bilmirdi. Nəticədə əhalinin maddi nemətlərdən istifadə vəziyyəti aşağı düşdü və üst-üstə yığılıb qalmış tələblər artıdı.

SSRİ dağılıdıqdan sonra vəziyyət bir az da ağırlaşdı: ölkə ərazisi boyu məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin nəticəsi olaraq bir çox sahələr, xüsusilə, hazır məhsul istehsal edən sahələrin bir-biri ilə əlaqələri kəsildi. QİYŞ-in dağılması ənənəvi təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına gətirib çıxardı, çünki istehlak olunan ərzaq, mebel, dərman və digər xalq istehlakı mallarının xeyli hissəsi həmin ölkələrdən alınır.

Beləliklə, tələb və təklif dairəsindəki kompleks obyektiv faktorlar keçmiş sovet iqtisadiyyatını çətin vəziyyətə saldı. Bir tərəfdən kəskin mal qıtlığı hiss olunurdu, digər tərəfdən isə MDB ölkələrində texniki cəhətdən son dərəcə zəifləmiş istehsalçılar artmaqda olan ictimai tələbatı qısa müddətdə və lazımı keyfiyyətlə ödəmək iqtidarında deyildilər. Belə vəziyyətdə milli iqtisadiyyatın xarici aləmə açılması sahəsindəki hər bir addım ətraflı düşünülməli və təhlil edilməli idi, gömrük-tarif tənzimlənməsi sahəsindəki qərarlar təkamül xarakter daşmalı və kifayət qədər ağıllı olmalı idi ki, yerli istehsalı dağıdıcı xarici rəqabətdən qorusun.

Lakin, təcrübədə çox vaxt əksinə olurdu. Daxili bazarda həddən artıq qıtlıq və üst-üstə yığılmış nəhəng tələblərlə üzleşən, texniki və təşkilati cəhətdən zəif istehsala malik olan MDB ölkələri milli rəqabət qabiliyyətinin formalaşması və dünya təsərrüfatına intensiv daxilolma mərhələsində olan əksər ölkələrdən fərqli olaraq minimal idxal rüsumları ilə bazar dəyişikliklərinə başladılar.

Bununla belə, Asiya və Latın Amerikasının demək olar ki, bütün yeni sənaye ölkələri effektiv yerli istehsalın təşəkkülü və daxili bazarın mənimsənilməsi dövründə sonuncunu (yəni daxili bazarı - red.) yüksək tarif baryerləri ilə əhatə etdilər. Məsələn, 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəlində emal məhsulları qrupu üzrə orta riyazi və orta ölçülü tarif qiyməti Hindistanda (1990-ci il) müvafiq olaraq 84,1 və 93,6%, Çində (1992-ci il) - 44,9 və 46,5%, Tailandda (1993-cü il) - 47,2 və 43,7%, Filippində (1989-cu il) - 28,0 və 28,9%, İndoneziyada (1993-cü il) - 2,03 və 25,4%, Malaziyada (1991-ci il) - 17,8 və 14,4%, Braziliyada (1991-ci il) - 26,3 və 32,2% təşkil etmişdir [46].

Bütövlükdə isə gömrük-tarif siyasəti MDB ölkələrində islahatların ilk illərində bütün tarif tənzimləmə və gömrük idarəçiliyi sisteminin ümumi aşağı effektivliyinə görə liberal olmuşdur. İlk mərhələdə aşağı rüsum dərəcələrindən əlavə gömrük tarifi müdafiə funksiyalarını effektiv və ünvanlı şəkildə həyata keçirməyə imkan verməyən, həddindən

artıq az diferensiasiya və detallaşdırma səviyyəsi ilə fərqlənirdi, cüzi spesifik və kombine edilmiş rüsum kəmiyyətinə malik idi. Gömrük nəzarəti sistemi malların yoxlanmamış bəyan olunması, gömrük dəyərinin aşağı salınması, birbaşa qaçaqmalçılıq və digər növ hüquq pozuntuları da daxil olmaqla, sui-istifadə halları üçün xeyli imkanlar saxlayaraq, uzun müddət həddən artıq səmərəsiz fəaliyyət göstərirdi.

Aydın ki, belə vəziyyətdə, idxal fəaliyyətinin inkişafına əlverişli şərait yaradan faktorların bütün məcmusu nəzərə alınmaqla, MDB ölkələrində böhranın həddən artıq zəiflətdiyi və maliyyə vasitələrinin kəskin çatışmazlığını hiss etmiş mal istehsalçıları özlərinin bazar mövqelərini saxlamağa praktik olaraq imkanları qalmamışdı. Nəticədə daxili bazanın idxal məhsulları ilə kəskin dolması baş verdi ki, bu da çoxlu istehsal sahələrinin mövcudluğunu təhlükə altına qoydu. Bir sıra hallarda idxal ekspansiyasının parametrləri iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək tələbləri ilə bir araya sığmırdı.

Gömrük-tarif siyasəti bəhs edilən dövrdə ona xas olan funksiyalardan heç birini - nə fiskal, nə də proteksionist funksiyasını - effektiv yerinə yetirə bilmədi. İdxal rüsumlarının yığılması pisləşir və eyni zamanda milli istehsalçıların malları daxili bazarda kütləvi şəkildə sıxışdırılırdı. İslahatların birinci illəri ərzində tarif dərəcələri xalq təsərrüfatı üçün ticarət siyasətinin mənfəi və müsbət nəticələrinin balanslaşdırılması və milli iqtisadi rifah səviyyəsinin maksimallaşdırılması üçün zəruri olan optimal kəmiyyətlərdən xeyli uzaq idi.

İdxal fəaliyyəti bazar münasibətləri inkişaf etdikcə MDB ölkələrində açıq ifadə olunan hücum xarakteri alır. Malların idxalının artması real ifadədə milli sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin çökmasının dərinləşməsi ilə müşayiət olunur. Həm də əsas problem idxalın ümumi həcmələrinin həddən artıq böyük olmasında deyil, birbaşa rəqabət aparan məhsulun alışına yüksək konsentrasiyasında idi.

Beləliklə, qloballaşma proseslərinə baxmayaraq, ölkələrin heç biri xarici ticarəti tənzimləmə vasitələrinin zəngin arsenalından yaxa

qurtarmağa tələsmir. Təcrübə göstərdiyi kimi, belə tədbirlər qeyri-sabit iqtisadiyyata malik inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusilə aktualdır. Şok liberallaşdırma adətən gözlənilən nəticələri vermədi. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələr də özləri üçün yeni bazarlar əldə etmək məqsədilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə təzyiq göstərməklə öz iqtisadiyyatlarının bir sıra sahələrini müdafiə edirlər.

Gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimləmənin ənənəvi arsenalı bir sıra maliyyə, o cümlədən, valyuta vasitələri ilə öz sırasını zənginləşdirmişdir. Çox zaman xarici ticarət sövdələşmələrinin sığortalıması xarici ticarət axınlarına gömrük rüsumları dərəcələrinin səviyyəsindən daha çox təsir göstərirdi.

Ümumiyyətlə, təcrübə göstərdiyi kimi, gömrük işi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün də öz əhəmiyyətini itirmir.

1.2. Müasir gömrük tənzimlənməsinin fiskal və proteksionist funksiyaları

Gömrük tənzimlənməsində adətən iki əsas funksiya fərqləndirilir: dövlət gəlirlərinin formalaşdırılmasına yönəlmiş fiskal funksiya və müdafiə (proteksionist) funksiyası. Gömrük proteksionizmi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin müdafiəsini təmin edən iqtisadi siyasətin istiqamətlərindən biridir.

Müasir gömrük proteksionizmi çoxməqsədli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, gömrük proteksionizmi milli iqtisadiyyatı qərəzli (iqtisadi təxribatlar) və qərəzsiz (dövri iqtisadi böhranlar və s.) mənfi təsirlərdən qoruyur. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin müdafiə funksiyası ayrı-ayrı ölkələrlə ticarət-iqtisadi münasibətlərinin necə inkişaf etməsindən asılı olmayaraq mövcuddur. Dünya iqtisadiyyatının, xarici iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının əlverişli şəraitlərində bu funksiya qalmaqda davam edir. O, hər an "oyanmağa" hazır olan bir növ "yatan" funksiyadır və

dövlətin iqtisadi suverenliyinin sarsılmazlığını və onun iqtisadi qüdrətini təmin edir.

Digər tərəfdən, gömrük proteksionizmi daxili iqtisadi məkanın xarici bazarlardakı rəqabət şərtlərindən ayrılması nəticəsində meydana çıxan ictimai münasibətlərin məcmusu olaraq, dünya təsərrüfatına inteqrasiya və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin aktivləşməsi ilə əlaqədar olan aktiv funksiyanı yerinə yetirir.

Xarici iqtisadi ticarətin aktivləşməsi, şübhəsiz, daxili siyasi məsələlərin həllinə müsbət təsir göstərir. Daxili iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərinin reallaşdırılması məqsədilə milli iqtisadiyyatın xarici bazarla normal qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən gömrük proteksionizminin konstruktiv xarakteri bunda təzahür edir.

Xarici ticarətə minimal dövlət müdaxiləsi siyasəti olan sərbəst ticarət fritrederlik proteksionizmlə qarşı-qarşıya qoyulur. Sərbəst ticarət bazar tələb və təklifinin sərbəst nisbəti əsasında inkişaf edir.

Hansı xarici ticarət siyasətinin – fritrederlik və ya proteksionizmin - daha yaxşı olması barədə sual çoxəsrlik mübahisənin predmetini təşkil edir. XX yüzilliyin 50-60-cı illərində proteksionizmdən uzaqlaşma xarici ticarətin böyük liberallaşdırılmasına yaxınlaşma müşahidə edilirdi. Lakin, artıq 1970-ci illərin əvvəllərində əks tendensiya - müdafiə məqsədləri ilə tarif və qeyri-tarif vasitələrdən aktiv və daha geniş şəkildə istifadə – özünü göstərir.

Müasir gömrük proteksionizmi gömrük vasitələrinin köməyi ilə milli iqtisadiyyatın müdafiə edilməsində dövlətin fəaliyyətinin özünü xeyli dərəcədə dəyişdirmiş olan yeni tənzimləmə forma və vasitələri ilə fərqlənir. O, daha çox coğrafi və mal seçimi, ağırlıq mərkəzinin qeyri-tarif tənzimləmə metodlarına keçirilməsi ilə səciyyələnir. İnkişaf etmiş ölkələrin bir-biri ilə münasibətlərində bu, kənd təsərrüfatı, toxuculuq, geyim və polad sahəsidir. İnkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə ticarətində bu, inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən sənaye mallarının ixracıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin öz aralarındakı tica-

rətdə bu, ənənəvi ixrac mallarıdır.

İndi proteksionizmin bir neçə əsas forması fərqləndirilir:

- ayrı-ayrı ölkələr və ya ayrı-ayrı mallar əleyhinə yönəlmiş seçici proteksionizm;
- müəyyən sahələri (hər şeydən öncə aqrar proteksionizm deyilən çərçivədə kənd təsərrüfatı) müdafiə edən sahə proteksionizmi;
- dövlət qrupları tərəfindən onlara daxil olmayan ölkələrə münasibətdə həyata keçirilən kollektiv proteksionizm;
- daxili iqtisadi siyasət metodları (daxili vergi qoyma, subsidiyalaşdırma və s.) ilə həyata keçirilən gizli proteksionizm.

Gömrük-tarif tənzimlənməsinin az əhəmiyyət kəsb etməyən funksiyası fiskal funksiyadır. Fiskal prinsip gömrük tənzimlənməsinin əsasında dayanır və əvvəllər idxal rüsumları məhz elə "fiskal rüsumlar" adlanırdı, çünki onların hesabına dövlət, ilk növbədə, idxal mallarına qoyulan rüsumların tutulmasından əldə edilən büdcə gəlirlərlə büdcəni doldururdu. Sonradan milli bazanın mənafeələrini müdafiə etməyə yönəlmiş proteksionist funksiya birinci plana çıxır.

Hazırda iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük-tarif tənzimlənməsinin fiskal funksiyası öz əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələr üçün xarici ticarət vergiləri dövlət gəlirlərinin azəhəmiyyətli mənbələridir və adətən büdcə gəlirinin 10%-ə qədərini təşkil edir. Lakin həmişə belə olmamışdır. İndi inkişaf etmiş ölkələrin daha erkən tarixində gömrük vergiləri az rol oynamamışdır və gömrük tariflərinin əsas vəzifəsi xəzinəni doldurmaq olmuşdur. ABŞ-da 1890-cı ildə gömrük gəlirləri bütün dövlət gəlirlərinin 25%-dən çoxunu təşkil etmişdir, indi isə yalnız 0,8%-ə yaxındır. Almaniyada 1914-cü ildə dövlət gəlirinin 15%-ni təşkil etmiş, indi isə yalnız 4%-dir.

Gömrük tarifi xarici ticarət siyasətinin tənzimlənməsinin köhnə metodudur və ənənəvi olaraq dövlətin gəlir mənbəyi kimi istifadə edilmişdir. Xarici ticarətə vergilər demək olar ki, inkişaf etməkdə olan

bütün dövlətlər üçün əhəmiyyətli gəlirdir. Minimum inkişaf etməkdə olan 20 ölkədə xarici ticarət vergiləri büdcə gəlirinin dördü birini və ya daha çox hissəsini təşkil edir. İndoneziya, Myanma, Şri-Lanka, Malaziya, Tailand, Qana və Kolumbiya da daxil olmaqla bezi ölkələrdə bu 40%-dən çoxdur.

Xarici ticarət vergi qoymasını dəyərləndirərkən ingilis iqtisadçısı Korden qeyd edir ki, gömrük vergi qoymasının dəyəri digər vergi növlərində olduğundan adətən ucuz olur. Bu, başlıca olaraq, ona görədir ki, xarici ticarətin əsas axınları bir neçə əsas limanlardan (qeyri-idxal yerlərindən) və ya "butilka boğazlarından" keçir. Hətta əgər bu həmişə belə olmasa da, gömrük sərhədini qorumaq və ondan keçən mallardan vergiləri toplamaq çox böyük sayda fərdi vergi ödəyicilərini axtarmaq və onların vergiləri dəqiq ödəmələrini təmin etməkdən xeyli asandır [10].

Fiskal gömrük rüsumları dərəcələri apriori olaraq müdafiə dərəcələrindən aşağı olmalıdır. Fiskal vəzifələr baxımından vergi dərəcələrinin yalnız müəyyən ana qədər artırılması gəlirlərin yüksəlməsinə səbəb olur.

Əksinə, təcrübə göstərdiyi kimi, gömrük rüsumlarının çox yüksək dərəcələrinin azaldılması onları ödəmək yayınma hallarının miqyasını azaldır: idxalda rəsmi olaraq qeydiyyata alınmış əməliyyatların payı artır və gömrük ödəmələrindən daxilolmalar çoxalır. Adətən xüsusilə yüksək tarif dərəcələrinin azaldılması ("konsertino" metodu) daxilolmaların artımına yol açır, halbuki bütün dərəcələrin proporsional ("radial") azaldılması əldə edilən gəlirlərin azalmasını şərtləndirir. Bununla belə, əgər islahat qədərki dövrdə gömrük ödəmələri dərəcələri maksimal daxilolmanı təmin edən səviyyəni aşarsa, onda onların azaldılması idxalın xeyli artımına yol açır, bu da öz növbəsində tutulan gömrük ödəmələri həcmində çoxalmasına səbəb olur. Əgər idxalın kəmiyyət məhdudiyetlərinin nəzərəcarpacaq həcmi müqabilində gömrük tarifi dərəcələrinin səviyyəsi azalrsa, onda

gömrük ödəmələrindən daxilolmaların artması baş verməyə bilər. Bundan əlavə, idxaldan gələn gəlirlərin azalması gömrük tarifi dərəcələrinin səviyyəsindən asılı olmayaraq başqa səbəblərə görə də baş verə bilər. Bu, milli gəlirin azalması və milli valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi şəraitində mümkündür ki, bu da idxal həcmələrinin azalmasına gətirib çıxarır [98].

Məlum olduğu kimi müəyyən mala olan rüsumların artırılmasından gələn gəlir tələbin elastikliyinə əks mütənəsidir. Rüsumların artırılması yüksək elastiklik şəraitində malın istehlakının aşağı düşməsinə və beləliklə, onun idxalının azalmasına və büdcə gəlirlərinin ixtisarına gətirib çıxarır. Tələbin aşağı elastikliyi halında nisbətən yüksək dərəcələr büdcə gəlirlərinin böyüməsinə səbəb olur, lakin onların doğurduğu daxili qiymətlərin artımı inflyasiyanın güclənməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Buna görə də, büdcə gəlirlərində tələbat adətən zəruri olmayan mallara rüsumların artırılması yolu ilə təmin edilir. Lakin idxal edilən mala tələbin elastikliyi nə qədər yüksəkdirsə, gəlir əldə etmək baxımından optimal dərəcə (stavka) o qədər aşağı olur [94].

1980-1987-ci illərdə bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (Banqladeş, Qana, Kolumbiya, Mavrikiya, Madaqaskar, Pakistan, Yamayka) xarici ticarət siyasəti sahəsində islahatlar keçirildi. Həmin islahatların əsas məqsədlərindən biri gömrük ödəmələrinin ödənişindən azad edilmələrin sayını azaltmaq idi. Nəticədə bu ölkələrin ÜDM-da idxaldan gömrük ödəmələri gəlirlərini 2,7%-dən 3,4%-ə qədər artırmaq mümkün oldu [98].

Gömrük-tarif tənzimlənməsindən əlavə fiskal və proteksionist vəzifələr üçün paratarif və kvazitarif vasitələrdən də istifadə edilir. Onların istifadəsi formal olaraq xarici ticarət fəaliyyətinin gömrük-tarif tənzimlənməsi ilə bağlı deyildir, lakin işdə ona əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir (gömrük orqanları tərəfindən tutulan gömrük yığımları və qeyri-vergi xarakterli digər gömrük ödəmələri, daxili vergilər (aksizlər, ƏDV)).

Əksər dövlətlərdə idxal edilən mallara gömrük sərhədində tarazlaşdırıcı sərhəd idxal vergisi qoyulur. Bu vergi "təyinat ölkəsi" prinsipi üzrə ödənilən vergilər sırasına aiddir: mallar ixrac edildiyi ölkədə vasitəli vergilərin ödənişindən azad edilir və idxal edilən ölkədə vergilərə məruz qalır.

Tarazlaşdırıcı sərhəd idxal vergisi dərəcəsi milli istehsal mallarına qoyulan (məsələn, əlavə dəyər vergisi və ya aksiz dərəcəsi) analoji daxili vergi dərəcəsinə uyğundur. Vergi qanunvericiliyi baxımından, bu vergi milli və idxal mallarının qiymətlərini tarazlaşdırır. Lakin daxili vergi və tarazlaşdırıcı idxal vergisi tutulması üçün vergi bazası müxtəlifdir - daxili vergi üçün topdansatış qiyməti və tarazlaşdırıcı idxal vergisi üçün rüsumlar və yığımlar da daxil olmaqla SİF qiymətidir. Ona görə də bu vergilər məbləğə görə uyğun gəlir.

Bu vergidən başqa, bir sıra ölkələrdə ayn-ayn mallara hələ xüsusi vergilər - döviyyə vergisi, istehlak vergisi və s. mövcuddur. Onlar xarici mallardan tutulur və ona görə də idxalın azaldılmasına yönəldilmiş tədbirdir. Dövlətlər bu vergilərdən ticarət və ödəmə balansının kəsiri zamanı istifadə edirlər.

Kənd təsərrüfatı məhsulunun daxili istehsalını dəstəkləmək, onun ixrac və idxalını tənzimləmək məqsədilə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr, xüsusilə, AİB dövlətləri dəyişən idxal vergiləri tətbiq edir. Bu vergilər kənd təsərrüfatı məhsulu idxal edilərkən tutulur, təsbit edilmiş dərəcələrə malik deyil və həmin malın dünya və daxili qiymətləri arasındakı fərqə bərabərdir. Onlar dünya qiymətləri azaldıqda artır, çoxaldıqda isə azalır.

Dəyişən idxal vergilərinin tətbiqi kənd təsərrüfatı məhsulunun idxalına sədd qoyur və əksinə, həmin malın ixracçıları tərəfindən dünya bazarına çıxarılmasına yol açır. Dünya qiymətləri ilə müqayisədə həmin məhsulun daha yüksək daxili qiymətlərinə görə ixracatçıların ziyanına düşməməsi üçün isə onlara subsidiya ödənilir. Deməli, dəyişən idxal vergiləri eyni zamanda kənd təsərrüfatı mallarının ixracını subsidiya

diyaləşdirmə üçün maliyyə şəraitini yaratmaq vasitəsi kimi çıxış edir.

Müxtəlif dövlətlərdə mallar idxal edilərkən gömrükxanalarda çeşidli yığımlar - gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə, malların gömrük anbarlarında saxlanmasına görə yığımlar, kirayə (fraxt), liman, gerb, statistik və digər rüsumlar tətbiq edilir. Məcmu halında onlar malın qiymətinin 1-2%-dən artıq təşkil etmir və ona əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmir. Bu səbəbdən onlara tənzimləyici tədbir kimi baxmaq olmaz. Yığımlar gömrükxana xidmətlərinin göstərilməsi üzrə xərclərin ödənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Gömrükxanada tutulan rüsumların daxili rüsumlar arasında ekvivalenti (qarşılığı) yoxdur. Onlardan fərqli olaraq, bir çox vergilərin milli istehsal məhsuluna görə vergilər arasında ekvivalenti vardır (məsələn, ƏDV, aksizlər, bərabərləşdirici sərhəd idxal vergisi). Fərq ondadır ki, xarici mallar gömrük sərhədini keçərkən onlara həmin vergilər qoyulur, milli istehsal malına isə satış zamanı həmin vergilər qoyulur.

Lakin ölkənin daxili bazarında alış obyektinə olan idxal malları da həmin ölkənin vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, vergi qoymaya məruz qalırlar ki, bu da onların bahalaşmasına gətirib çıxarır. Və əgər idxal mallarına vergi dərəcələri ölkənin özünün istehsalı olan mallarına vergi dərəcələrindən yuxarıdırsa, onda onların rəqabət qabiliyyəti azalır. Bu səbəbdən, milli mallarla müqayisədə idxal mallarına daha yüksək vergi qoyma proteksionizm tədbiri hesab oluna bilər.

TTBS (Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş) (ÜTT) üzvü olan ölkələrdə idxal mallarının daxili vergi qoyması TTBS-də olan beynəlxalq norma ilə tənzimlənir. Həmi müqaviləyə görə, TTBS (ÜTT) üzvü ölkələrindən birində istehsal olunan mallara və digər üzv ölkənin ərazisinə gətirilən mallara nə birbaşa, nə də dolayısı ilə həmin ölkənin istehsalı olan mallara tətbiq edilən vergi və rüsumları aşan daxili vergilər və ya rüsumlar qoyulmamalıdır. Beləliklə, TTBS üzvü olan idxalçı ölkələrə faktiki olaraq, daxili vergi qoyma mexanizminin köməyi ilə ölkə istehsalı olan malları qorumaq qadağan edilir.

İdxalın tənzimləyicisi olaraq vergi mexanizmindən istifadə edilməsi gömrük tarif tənzimləməsinin tətbiqi ilə paralel olaraq həyata keçirilir. Lakin iqtisadi məzmununa görə bu mexanizmlər oxşardır: onlar valyuta gəlirlərinin və valyuta xərclərinin optimal nisbətinə yardım etməyi və optimal ticarət balansının formalaşmasına kömək etməyi nəzərdə tutur. Çeşidli vergilərin geniş tətbiqi müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Onlardan çoxu, məsələn, dəyişən idxal vergiləri rüsumlara nisbətən daha çox çevikliyə malikdir; onların miqdarı, demək olar ki, hər gün dəyişə bilər, bu da daxili qiymətləri daim səviyyədə saxlamağa imkan verir. Rüsumların miqdarını dəyişmək daha müəkkəbdir, bu səbəbdən onların tənzimləyici mexanizm olaraq təsiri çox vaxt ləngiyir. Bundan əlavə, rüsumlarla müqayisədə vergi qoyma büdcəyə gəlirinin tutulmasının daha effektiv formasıdır. Məsələn, ixrac rüsumlarının artırılması yolu ilə daxili və dünya qiymətləri arasındakı fərq şəklində ixracatçıların əldə etdiyi gəlirlərin bir hissəsinin tutulması bir çox ölkələrdə ixrac məhsulunun azaldılmasına səbəb oldu, bunun da nəticəsində ixrac rüsumlarından büdcə gəlirinə daxil olmalar azaldı. Onda həmin ölkələr əlavə mənfəətin tutulmasının başqa üsulundan - ixracatçı firmaların mənfəətinə vergi qoyma vasitəsindən istifadə etməyə başladılar. İdxal sahəsində də eyni meyl müşahidə olunur: get-gedə daha çox ölkələr mallara vergi qoymadan idxalçı firmaların gəlirlərinə vergi qoymaya keçirlər [49].

Gömrük tarifindən tekəcə gəlir əldə etmək üçün deyil, həm də kapitalizmin inkişafı ilə birgə müəyyən sənaye sahələrini qoruma vasitəsi kimi istifadə etməyə başladılar. XIX yüzilliyin əvvəlində Böyük Britaniya özünün kənd təsərrüfatını idxal rəqabətindən qorumaq üçün gömrük tarifindən (məşhur Taxıl Qanunları) istifadə etdi. XIX əsrin sonunda Almaniya və ABŞ öz sənayelərini hazır məhsul idxalından qoruma vasitəsi kimi gömrük tarifindən istifadə etməyə başladı.

Qoruyucu tarif dərəcəsi deyilən tarif dərəcəsinin [27] tətbiqi hesabına gömrük-tarif tənzimlənməsinin proteksionist funksiyasının tes-

rinə nümunə göstərək. Fərz edək ki, dünya bazarında avtomobilin qiyməti 8000 ABŞ dolları, yığma komplekti isə 6000 ABŞ dollarıdır. Ölkə daxilində yığma istehsalatını stimullaşdırmaq üçün avtomobil id-xalına 25%-lik rüsum tətbiq etmək kifayətdir ki, ölkə daxilində yığılan avtomobilin qiyməti 10000 ABŞ dollana qədər qalxsin. Bu halda milli avtoistehsalçıların yalnız 25%-lik dəstək aldığı demək sadəcə düz deyildir. Əgər gömrük tarifi olmasaydı, ölkə daxilində yığma istehsalı bir şərtlə faydalı olardı ki, avtomobilin yığılması 2000 ABŞ dolları və ya daha az qiymətə (8000 ABŞ dolları dəyərində hazır avtomobilin qiym-təi ilə 6000 ABŞ dolları dəyərində olan yığma komplektinin qiyməti arasındakı fərq) başa gəlsin. Gömrük tarifi tətbiq edildiyi halda, yığma istehsalı yığmanın dəyəri hətta 4000 ABŞ dolları (10000 ABŞ dolları ilə yığma komplektinin dəyəri arasındakı fərq) olduqda belə faydalı olar. Nəticədə 25%-lik tarif dərəcəsi ölkədəki avtomobil yığıcılarını 100%-lik effektiv müdafiə dərəcəsi ilə təmin edir. Bu dərəcəni (EMD) aşağıdakı formula ilə müəyyənləşdirmək olar:

$$E_{MD} = \frac{V_T - V_W}{V_W} \quad (1)$$

burada V_w - dünya qiymətlərinin səviyyəsinin mövcudluğu halında həmin istehsal sahəsindəki əlavə dəyərdir;

V_T - xarici ticarətdə müdafiə tədbirlərindən istifadə edildiyi halda, istehsal sahəsindəki əlavə dəyərdir.

Bizim nümunədə, fərz edək ki:

P_A - hazır avtomobilin dünya qiyməti;

P_j - onun yığma komplektinin dünya qiyməti;

t_A - idxal edilən avtomobillərə gömrük tarifi advalor (əlavə dəyər) dərəcəsi;

t_j - avtomobil istehsalı üçün yığma komplektinə gömrük tarifi advalor (əlavə dəyər) dərəcəsidir.

Əgər gömrük tarifi dünya qiymətlərinə təsir etmədiyini nəzərə alsaq, onda həmin gömrük tarifi ilə təmin edilən effektiv müdafiə dərəcəsinə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$\frac{V_T - V_W}{V_W} = t_A + P_j \left(\frac{V_T - V_W}{V_W} \right) \quad (2)$$

Əgər ölkədə avtomobilin komplektləşdirici hissələrinin istehsalını yaxşılaşdırmaq məqsədi qarşıya qoyularsa, onda ölkəyə gətirilən ehtiyat hissələrinə 10%-lik gömrük rüsumu tətbiq etmək kifayətdir ki, ölkədə yığma istehsalı üçün həmin komplektləşdirici hissələrin qiymətini 6000 ABŞ dollardan 6600 ABŞ dollara qədər artırsın. Hətta ölkəyə gətirilən avtomobillərə tarif dərəcələrinin artmasının baş vermədiyinə baxmayaraq, belə gömrük siyasəti ölkə daxilində avtomobillərin yığılmasını sərfəli etmir. Gömrük tarifi tətbiqinə qədər ölkə daxilində avtomobilin yığılması 2000 ABŞ dollarına (8000\$-6000\$) başa gəlirdi təqdirdə yığma istehsalı sərfəli olardı. Lakin gömrük rüsumları tətbiq edildiyi halda, yığma hissələrin istehsalçıları üçün effektiv müdafiə tədbirlərinə baxmayaraq, -30%-lik (600/2000) dərəcə səviyyəsində avtomobillərin yığılması üçün mənfəət müdafiə tədbirləri təmin edilir.

Dünya iqtisadiyyatında bu gün ən çox müdafiə edilən sahələrdən birinə klassik nümunə tekstil (toxuculuq) sənayesidir. I Dünya müharibəsindən sonra dünya tekstil bazasında Böyük Britaniya hökumranlığı edirdi. Lakin proteksionist tədbirləri tətbiq etmək yolu ilə ABŞ XIX əsrin sonunda iri tekstil istehsalçısına çevrildi. 1922 və 1930-cu illərdə Amerikanın tətbiq etdiyi tarif aktları, müdafiə tədbirləri olmadan yaşaya bilməyəcəyini və onun önəmli nəzərə alaraq, yüngül sənayenin bu sahəsi üçün qeyri-adi yüksək tariflər müəyyən etdi. Belə ki, 1930-cu ildə pambıq malları ABŞ-in orta gömrük tarif dərəcəsi 46%, ipəkdən hazırlanan məhsullara isə - 60% idi. Eyni zamanda metal məhsullarına cömrük dərəcəsi 35% və kimya sənayesi məhsullarına

31% səviyyəsində idi.

Böyük tənəzzül dövründə tekstil ticarəti kəskin şəkildə azaldı. Bir çox ölkələr kvotalar tətbiq etməyə başladı. 1936-cı ildə ABŞ ixracını məhdudlaşdırılması üzrə "centimen sazişi"ni zorla Yaponiyaya qəbul etdirdi. Bu, indi kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ən geniş yayılmış formasının - könüllü ixrac məhdudiyyətlərinin - sələfi, rüşeymi idi. Buna səbəb müharibədən əvvəlki dövrdə gömrük-tarif tənzimlənməsinin effektivliyinin aşağı düşməsi oldu.

1950-ci illərə qədər 1930-cu illərdən qalmış xaotik məhdudiyyətlər müharibədənsonrakı Avropa-Amerika ticarət danışıqları prosesində rəsmiləşdirilməyə başlandı, lakin Yaponiya, Şərqi Avropa və inkişaf etməkdə olan ölkələrə münasibətdə ticarət məhdudiyyətləri qalırdı və ya hətta sərtləşdirilirdi. 1955-ci ildə Yaponiya TTBS-yə daxil olduqda, bir çox ölkələr bu ölkədən idxalı, həmin məqsədlər üçün qəbul edilmiş XXXV maddəyə əsasən məhdudlaşdırmaqda davam edirdi. ABŞ bu maddədən istifadə etməsə də, Eyzenhauer administrasiyası 1955-ci ildə Yaponiyaya pambıqdan hazırlanan müəyyən tekstil məmulatlarının ixracını könüllü şəkildə məhdudlaşdırmağı təklif etdi. Belə könüllü məhdudlaşdırmalara görə Amerikanın pambıq parça idxalında Yaponiyanın payı 1958-ci ildə 63%-dən 1960-cı ildə 26%-dək düşdü, eyni zamanda Honkonqun payı 14%-dən 28%-dək artdı. Lakin Amerikanın kənd təsərrüfatı siyasəti 1956-cı il aktı qəbul edildikdən sonra idxal rəqabətini çətinləşdirdi. Həmin akt Amerika tekstil fabriklərini pambığı süni artırılmış qiymətlər üzrə almağa məcbur edirdi, halbuki idxalçı istehsalçılar ixrac edilən Amerika pambığını daha aşağı qiymətə ala bilərdilər.

Amerikalıların keçirdiyi diskussiyalar nəticəsində TTBS tərəfindən 1959-cu və 1960-cı illərdə "bazarın dağıdılması" konsepsiyası inkişaf etdirildi. Bu konsepsiya dempinq və ya xarici subsidiyalaşdırma üçün xas olmayan aşağı idxal qiymətləri ilə assosiasiya olunan idxalın kəskin artması nümunəsi kimi müəyyənləşdirilmişdi. 1960-cı ilin noy-

abrında TTBS bazanın dağıdılmasına yol verməmək üzrə qərar qəbul etdi. Həmin konsepsiya müdafiə mexanizminə mühüm dəyişikliklər etdi. Xarici ticarət məhdudiyyətləri, hətta ziyan vurulmadıqda belə, qəbul edilə bilərdi və onları konkret ölkələr əleyhinə qəbul etmək olardı. Belə tədbirlərin qəbul edilməsinə səbəb idxal edilən və müvafiq milli mallarının qiymətləri arasındakı fərq ola bilərdi. 1961-ci ildə "qısamüddətli saziş" (Short Term Agreement (STA)) qəbul etməklə TTBS "bazanın dağıdılması" konsepsiyasını işə saldı. Bu, "uzunmüddətli sazişdə" (Long Term Agreement (LTA)), sonra isə Çeşidli parça növlərindən hazırlanan məhsullar üzrə sazişdə (Multi-Fiber Agreement (MFA)) tekstil proteksionizminin təməl daşı oldu.

1977-ci ildə Çeşidli parça növlərindən hazırlanan məhsullar üzrə saziş təzələndi və müdafiə tədbirlərinin ilhamçısı ABŞ olduğuna baxmayaraq, Avropa məhdudlaşdırıcı tədbirlərin gücləndirilməsi lehinə çıxış etdi. Avropa bazarları tekstil məhsullarının idxalının artımı ilə bağlı olaraq, təzyiqlərin altında idi, idxal 1973-cü ildə 14,8 milyard ABŞ dollarından 1976-cı ildə 22 milyard qədər artdı (49% yüksəldi). ABŞ-a idxal müqayisə edilən həcmdə (40%, 3,7 mlrd. ABŞ dollarından 5,3 mlrd. ABŞ dollana qədər) artdı. İdxalın yüksəlməsinin böyük hissəsi Avropa birliyi daxilində ixtisaslaşmanın sonrakı inkişafı ilə bağlı olaraq regionalarası ticarətin payına düşürdü, lakin inkişaf etməkdə olan qeyri-neft ölkələrindən idxalın artım təmpləri də yüksək idi: 1973-cü ildə 1,9 mlrd. ABŞ dollarından 1976-cı ildə 3,9 mlrd. ABŞ dollana qədər (106%), halbuki ABŞ-da artım 2,1 mlrd. ABŞ dollarından 3,6 mlrd. ABŞ dollana qədər (75%) artmışdı.

1980-ci illərin əvvəlinə tekstil məhsullarının beynəlxalq ticarətinin effektiv nəzarət mexanizmi təşəkkül tapmışdı. ABŞ 34 ölkə ilə ikitərəfli sazişlər bağlayır, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən tekstil idxalının 80%-i bu sazişlərlə məhdudlaşdırılır. AB ikitərəfli sazişlər əsasında 25 ölkədən idxala məhdudiyyət tətbiq etdi, birtərəfli qaydada məhdudiyyət Tayvana və bezi Şərqi Avropa ölkələrinə tətbiq edildi [7]. Beləliklə,

gömrük-tarif proteksionizminin qeyri-tarif proteksionizmi ilə əvəzlənməsi tendensiyası qoyuldu. Məsələn, ABŞ özünün siyasi və iqtisadi təsirdən istifadə edərək, ixracı könüllü azaltmaq üzrə sazişləri ixracatçı ölkələrin boynuna qoyurdu ki, bu da qiymətləri qaldırmadan malların gətirilməsini məhdudlaşdırmağa imkan verirdi.

Oxşar hadisə ABŞ və AB arasındakı münasibətlərdə baş verdi. AB boy stimulyatorlarının köməyi ilə yetişdirilən Amerika inəklərinin ətinin sağlamlığa zərər verə biləcəyi behanəsi ilə ABŞ-dan mal ətinin gətirilməsinə məhdudiyət tətbiq etdi. Amerika mübahisə etmədi, lakin AB-nin beş kənd təsərrüfatı malına kvota tətbiq etdi. Sonra tərəflər ticarət maneələrinin aradan qaldırılması barədə tez razılığa gəldilər.

Müasir dünyada, kifayət qədər yüksək temple olmasa da, ənənəvi ticarət maneələrinin tədricən ləğv edilməsi prosesi davam edir. TTBS çərçivəsində danışıqların səkkiz raundu ərzində məhz gömrük-tarif problematikası iştirakçıların diqqət mərkəzində olmuşdu.

Yalnız altıncı raundu ("Kennedi raundu"nun) gedişində qeyri-tarif maneələri də nəzərdən keçirilməyə başlandı. İndiki dövrdə ticarətin azad inkişafı yolunda məhdudiyətlərin ləğvinə hansı dərəcədə (səviyyədə) nail olunduğuna dəqiq qiymət vermək çox çətinidir. TTBS/ÜTT üçün yubiley ili olan 1997-ci ildə bu təşkilatın məruzəsində tez-tez istinad edilən informasiyaya görə TTBS-nin yarandığı dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin sənaye mallarına gömrük tarifləri orta hesabla 40% təşkil edirdisə, 2000-ci ilədək bu, 4%-i aşmayacaqdı. Bu göstəricilər müəyyən dərəcədə 50 illik dövr üçün ticarətdə baryerlərin ləğv edilməsi üzrə beynəlxalq səylərin nəticə verdiyini əks etdirir, lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onları ləğvinin az intensivliyi daha aşağı olmuşdur. Keçmişdə ticarət məhdudiyətlərinin miqyaslarını üzə çıxarmaq üçün etibarlı bazanın olmaması göstərilən qiymətləndirmənin çatışmazlığını nəzərə çarpdırır. ABŞ istisna olmaqla, TTBS-nin yaranması dövründəki tariflər beynəlxalq ticarətdə əsas maneələr olmamışdır. Onların dərəcələri idxal və ixrac həcmli-

nə əhəmiyyətli təsir göstərməmişdir. Milli valyutalar sərbəst dönəri olmamış, idxal geniş kvota və lisenziya sisteminin köməyi ilə tənzimlənmişdir. Kvotaların təsiri elədir ki, onlar qurtarandan sonra ölkə istehsalçıları beynəlxalq rəqabətdən faktiki olaraq tamamilə təcrid olunurlar. Kvotalar sistemində kvotalar daxilində tədarük(lər) aparən idxalçılar inhisarçılara çevrilirlər. TTBS ona nail oldu ki, gömrük tarifləri kvotalaşdırma və lisenziyalashdırmadan fərqli olaraq daha az sərtliyə malik ticarət baryeri kimi nəzərdən keçirilsin. Təşkilatın uğurlarına onu da əlavə etmək lazımdır ki, çoxtərəfli danışıqlarda birtərəfli qaydada qaldırıla bilməyən rüsum dərəcələri, yeni əlaqəli rüsumlar müzakirə olunmağa başladı. İndiki dövrdə təxminən bütün İƏİT ölkələri gömrük tariflərinin əlaqələndirilməsi (və ya konsolidasiyasını) tətbiq edir. Baryerlərin həcmninin əvvəlki qiymətləndirilməsinin etibarlı olmasına şübhə o vaxt spesifik rüsumların, yeni malın dəyərində deyil, onun fiziki xarakteristikalarına əsaslanan rüsumların üstünlük təşkil etməsini doğurur. Məhz buna görə, TTBS-nin ilkin formalaşması dövründə ABŞ-da gömrük tariflərinin orta ölçüsü (12%) on il əvvəl qeydə alınmış ölçüsündən geri qalır (50%). Onun 4/5 dəfə azalması inflyasiya ilə bağlı idi.

Lakin indinin özündə də proteksionizmin dərəcəsini təyin etmək bəzi çətinliklərlə əlaqədardır. Müasir beynəlxalq ticarətdə kvotalar da, lisenziyalar da və xarici ticarət rüsumları da saxlanır. ÜTT iştirakçıları gömrük tariflərini daha çox əlverişlilik prinsipi əsasında, yeni diskriminasiyasız əsasda müəyyən etməyə borclu olmalarına baxmayaraq, təcürbədə diskriminasiya saxlanır. Regional iqtisadi qruplaşmalar üzrə tərəfdaş dövlətlərdən idxaldan çox zaman rüsumlar tutulmur. İnkişaf etmiş ölkələr əhali başına gəliri yüksək olmayan dövlətlərdən alınan bir sıra mallara xüsusi aşağı tariflərdən istifadə edir. Hətta ticarətdə daha çox əlverişlilik (əlverişli şərait yaratma) prinsipindən çıxış edərək müəyyənləşdirilən rüsumlar belə, əlaqəli qiymətlərdən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı ola bilər. Praktiki olaraq, istifadə edilən tariflər

proteksionizmin dərəcəsi haqqında TTBS (ÜTT) çərçivəsindəki formal öhdəliklərdən daha obyektiv mühakimə yürütmək imkanı verir. Lakin onlar da kəskin və gözənilməz şəkildə dəyişə bilər. Məsələn, Nigeriya üçün kənd təsərrüfatı mallarının əksəriyyəti üzrə əlaqəli tarif 150%-dir, amma təxminən bütün sənaye məhsuluna əlaqələndirmə tətbiq edilmir. Əslində orta tarif dərəcəsi 23% təşkil edir, lakin, son dövrlərdə o, tez-tez dəyişikliklərə məruz qalır. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, ortalaşdırılmış ölçülərin arxasında böyük fərqlər gizlənilir. ÜTT bu və ya digər ölkənin idxalında mal qrupunun payına görə tariflərin ölçülməsi metodundan istifadə edir. Lakin, əgər rüsum praktiki olaraq qadağanedicə səviyyədə yüksəkdirsə, onun çəkisi sıfır olur, tarifin çıxarılmış orta ölçüsü etibarsız göstəriciyə çevrilir.

İƏİT tərəfindən aparılan ticarət baryerlərinin illik təhlilində "ölçmə"nin bir neçə sistemindən istifadə olunur, lakin, onlardan heç biri mükəmməl deyil. Onlardan birinə görə, tariflər idxal edən ölkənin istehsal həcmində malın payı ilə ölçülür. Çatışmazlıq güclü proteksionist müdafiədə olan malların artırılmış "çeki"ində ifadə olunur. Digər sistem gömrük vergisinin orta nominal səviyyəsini (orta riyazi qiymət rüsum dərəcələrinin toplanması və ümumi kəmiyyət dərəcələrinə sayına bölünməsi ilə hesablanır) nəzərə alır. Lakin eyni çəkilerdə ayrı-ayrı mal qruplarının əhəmiyyəti nəzərə alınmır. Üçüncü sistemə görə, istifadə edilən - idxal çəkiliəri nəzərdən keçirilən ölkə üzrə deyil, İƏİT üzrə orta göstəricilərdir. Bu təşkilatın üzvü olan ölkələr çox zaman eyni sahələrin müdafiəsini tətbiq edir ki, bu da onların çəkisini çox kəskin şəkildə aşağı salır. Hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən proteksionizmin az dərəcədə tətbiq edildiyi inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif çəkilerdən istifadə edilməsi nəticələrdə böyük fərqlər verə bilər. İƏİT qiymətlərinə görə, idxal üzrə müəyyən edilmiş orta tarif, məsələn, Kanada üçün 5,7% təşkil edir, müəyyən edilməmiş orta tarif - 9,2%, istehsalda pay üzrə müəyyən edilmiş orta tarif isə 12,1%-dir.

Orta ölçülər ekstremal hallar barədə təsəvvür yaratmır. Sənaye

malların ticarətdə yüksək tarif dərəcələri (yəni tarif pikləri) keçmişdə olduğundan daha az rast gəlinməyə başlayıb. Məsələn, yük avtomobilləri üzrə onlar ABŞ-da 25%-ə, AB-də isə 22%-ə çatır. Yeyinti sənayesi məhsullarına yüksək dərəcələr çox zaman kənd təsərrüfatındakı həddindən artıq güclü proteksionizmi əks etdirir. Araxis yağının ABŞ-a idxal rüsumları çox böyük ölçüyə - 132%-ə çatır, AB-ə meyvə şirələrində idxal rüsumları 46% - 215% arasındadır, lakin, hər bir halda onlar pik dərəcələri hesab oluna bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ekstremal proteksionizm daha tez-tez tətbiq olunur. Rəsmi statistikaya görə, Malaziyada istifadə olunan müəyyən edilmiş orta idxal tarifi 1993-cü ildə 15,2%-dən 1997-ci ildə 8,1%-dək aşağı düşmüşdür. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı mallarına və avtomobillərə rüsumlar 145%-ə çata bilər, həm də bu manevədən əlavə hələ lisenziya məhdudlaşdırmaları da mövcuddur. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr adətən belə dövlətlərdə formalaşma mərhələsində olan avtomobilqayıma kimi sahələrə münasibətdə yüksək dərəcəli tarif müdafiəsinə əl atır.

Göstərilən faktlar ÜTT-nin qarşıdakı perspektivdə böyük iş həcmində malik olduğunu göstərir. Həm də əvvəlcədən əməli sənayesi məhsullarının ticarəti probleminin nəzərdən keçirilməsi kimi sahədə səyləri cəmləşdirmək məqsədəuyğundur. İnkişaf etmiş ölkələrdə əməli sənayesi məhsullarına gömrük tarifləri o qədər aşağıdır ki, hətta onların yığımı səmərəsizdir. Bu səbəbdən, onları xüsusi zərər vurmada, ümumiyyətlə, ləğv etmək olar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə rüsumlar nəzərəçarpan dərəcədə yuxarıdır. Bundan əlavə, çoxlu ekstremal rüsumlar var ki, onları heç olmazsa orta səviyyəyə gətirmək lazımdır.

ÜTT qarşısında tekstil və kənd təsərrüfatı məhsulların ticarəti sahəsində, ələcə də, qarışıq sahələrdə köklü tədbirlər görmək vəzifəsi durur. Yaxın keçmişdə tekstil və geyim ticarəti ikitərəfli idxal kvotaları nəzərdə tutan Çeşidli lif növlərindən (hazırlanmış) məhsullar üzrə sazişlər (Multi-Fiber Agreement) tənzimlənirdi. Yeni saziş (Tekstil və

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

geyim üzrə sazişə) görə, kvotalar artırılır və tekstil üzrə əvvəlki sazişdə əhatə edilmiş mallar tədricən TTBS/ÜTT qaydaları ilə tənzimlənməyə başlayır. 1995-ci ildə yeni sistem müvafiq məhsulun ÜTT-nin üzv dövlətləri tərəfindən idxalının 16%-nə (1990-cı il), cari ilin əvvəlində daha 17%-nə şamil edilmişdi, 2002-ci ildə bura əlavə 18%, 2005-ci ildə isə qalan 49% əlavə ediləcəkdir. Liberallaşdırma prosesinin ləngidilməsi idxalçı dövlətlərin (əsasən inkişaf etmiş ölkələrin) MFA müqaviləsindən kvotaların tam şəkildə istifadə edilmədiyi mallara aid TTBS (ÜTT) normalarına keçidə başlamaq qərarı ilə bağlıdır. Ona görə də, ilk illərdə faktiki olaraq, heç bir effekt hiss edilməyəcəkdir. Lakin hətta bütün kvotaları ləğv etdikdə belə, nəzərdən keçirilən məhsulla ticarət əvvəl olduğundan çox da liberal olmayacaqdır, çünki yüksək gömrük tarifləri qüvvədə olacaqdır. Məsələn, ABŞ sintetik, ipək və iplik paraçalardan hazırlanan bütün idxal edilən geyimə 14-32%-lik rüsumlar tətbiq edir. Təbii və süni dəridən hazırlanan ayaqqabının Yaponiyaya idxal edilən hər cütünə 160% rüsum qoyulur. Təəccüblü deyildir ki, ayaqqabı göndərişi üzrə ixtisaslaşan inkişaf etməkdə olan ölkələr, bir çox hallarda sərbəst ticarət prinsiplərini özləri gözləməsələr də, belə maneələrə çox mənfə yanaşırlar.

TTBS kimi universal təşkilat çərçivəsində ilk dəfə danışıqların Uruqvay raundunda tək-cə tekstilə deyil, həm də kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarət sahəsində mühüm qərarlar qəbul edildi. Kənd təsərrüfatı üzrə saziş kənd təsərrüfatı mallarının idxalını məhdudlaşdıran bütün tədbirləri tarif ekvivalentinə, bütün sərbəst rüsumları isə qeyri-sərbəst rüsumlara keçirilməsini nəzərdə tutur. XXI əsrin əvvəlinə gömrük tariflərinin orta hesabla 36% azaldılması nəzərdə tutulurdu. Yeni ixrac subsidiyaları qadağan edilir və artıq həyata keçirilənlər ixtisar olunur. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xüsusi danışıqların təşkili üçün əsas yaradılır. Belə ki, tarifləşdirilmə (yeni özünün iqtisadi təsirinə görə qeyri-tarif baryerinə qiymətcə bərabər ola bilən rüsum dərəcələrinin hesablanması) nəticəsində meydana çıxan bəzi tariflər elə sə-

viyyədə müəyyən edilir ki, onlar ümumiyyətlə ticarət axınlarını minimuma endirə bilər: məsələn, Kanadada kərə yağına görə, onlar 300%, Yaponiyada düyüyə - 550%, AB-də dondurulmuş mal ətinə - 215%, ABŞ-da süd tozuna - 179%-ə çatır. Bu sahədə təxirəsalınmaz liberallaşdırma tələb olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlərin aşağı salınması halında ABŞ və Qərbi Avropa son dövrlərdə kənd təsərrüfatı malları bazasının sabitliyi səbəbinə görə, azalmış ixrac subsidiyalarını saxlamaqda maraqlı ola bilər. Amerikada şəkər, süd məhsulları və araxis istehsalçıları müəyyən dərəcədə proteksionist dəstəyə (müdafiyyə) söykənirlər və görünür, bunu saxlamaqdan ötrü əlindən gələni edirlər. Qərbi Avropada aqroməhsulların sərbəst ticarətinə müqavimət müstəsna dərəcədə güclüdür. Məhz kənd təsərrüfatı problematikası TTBS (ÜTT) çərçivəsində "minilliyin raundu" adını almış növbəti ticarət danışıqlar raundunun uğursuzluğa düçar olmasına səbəb ola bilər [88].

Beləliklə, XXI əsrin əvvəlində gömrük tənzimlənməsi bütün fritrederçilik çağırışlarına baxmayaraq, proteksionist prioritetlərlə səciyyələnir. Baxmayaraq ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələr üçün gömrük gəlirləri əvvəllər olduğu kimi əhəmiyyətli rol oynamır, onlardan heç biri xarici ticarətdə müdafiə tədbirlərindən imtina etməmişdir. Hər halda, gömrük proteksionizmi sistemi daha çox təkmilləşdirilir və daha az gözə çanır, lakin buna baxmayaraq əvvəlki kimi effektiv olaraq qalır.

Liberallaşdırma əsasən emal sənayesi məhsulları ticarətinə aiddir, belə ki burada inkişaf etmiş ölkələrin rəqibləri yoxdur. Lakin kənd təsərrüfatının və ya tekstil sənayesinin maraqlarına toxunulduğu zaman gömrük rüsumlarının çox zaman 100%-i aşan pik dərəcələri, idxalın kvotalaşdırılması, ixracın könüllü məhdudlaşdırılması üzrə sazişlərin zorla qəbul etdirilməsi meydana çıxır.

Ən aşkar proteksionist siyasətin nümunəsi 2002-ci ilin fevralında ABŞ-ın poladtökmə məhsullarına artırılmış idxal rüsumlarını tətbiq etməsidir.

1.3. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının himayəsi altında iqtisadi və inzibati metodlarla xarici ticarətin tənzimlənməsi

Gömrük siyasəti xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi və inzibati tənzimlənmə metodların tətbiq edilməsi vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Bu və ya digər tənzimləmə metodu xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin konkret vasitələrinin istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Həmin vasitələr şərti olaraq aşağıdakı qruplarda birləşdirilə bilər:

- gömrük-tarif vasitələri (idxal və ixrac tarifləri);
- paratarif (və ya kvazitarif) vasitələri, onların istifadəsi formal olaraq xarici ticarət fəaliyyətinin gömrük-tarif tənzimlənməsi ilə əlaqəli deyildir, lakin əslində ona əhəmiyyətli təsir göstərir (gömrük yığımları və qeyri-vergi xarakterli digər gömrük ödəmələri, vergi orqanları tərəfindən tutulan daxili vergilər (aksizlər, ƏDV));
- valyuta-maliyyə tənzimlənməsi (valyuta əməliyyatlarının aparılması qaydası və s.);
- antidempinq və kompensasiya rüsumları, onların köməyi ilə milli istehsalçıların maraqları müdafiə olunur, ixrac olunan malların qiymətlərinin azaldılması və ixrac subsidiyalarından istifadə olunması ilə mübarizə aparılır;
- ayrı-ayrı malların xarici ticarətinə dövlət inhisarı;
- texniki baryerlərin müəyyən edilməsi, bu, idxal göndərişinin milli təhlükəsizlik və keyfiyyət standartlarına uyğunluğunu nəzərə tutmağa imkan verir;
- xarici ticarət əməliyyatlarının kontingentləşdirilməsi (kvotalaşdırılması), bu, müəyyən edilmiş dövr ərzində malların müəyyənləşdirilmiş kəmiyyətdə və ya ümumi dəyerdə ixrac və (və ya) idxal göndərişlərinin məhdudlaşdırılmasıdır;
- lisenziyalaşdırma, bu, səlahiyyətli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən

rəfindən ixrac və (və ya) idxal əməliyyatları aparmağa icazənin (lisenziyanın) verilməsini nəzərdə tutur.

Müasir inkişaf mərhələsində dövlət xarici ticarət fəaliyyətini xeyli dərəcədə inzibati qadağanlar və məhdudiyətlərlə deyil, iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməyə, konkret sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərini reallaşdırmağa kömək edən xarici ticarət əməliyyatlarını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli iqtisadi şərait yaratmaqla tənzimləməyə çalışır. Əksinə, ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilən əməliyyatlar üçün daha az əlverişli iqtisadi şərait yaradılır. Bu məqsədlərlə xarici ticarətin iqtisadi tənzimlənmə vasitələrindən - idxal gömrük tarifi dərəcələrinin azaldılması və ya artırılması, valyuta əməliyyatlarının aparılma qaydasının dəyişdirilməsi və s. istifadə edilir.

İqtisadi vasitələr öz təbiəti etibarilə bazar vasitələridir: onlar qiymət mexanizminin köməyi ilə malların rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir. İnzibati tədbirlər isə bazar mexanizmlərindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. TTBS (ÜTT) səviyyəsində iqtisadi vasitələrə üstünlük verilsə də, müasir dünyada tətbiq edilən idxalın inzibati tənzimləmə vasitələri bütün qüsurlarına baxmayaraq, beynəlxalq ticarəti formalaşdırma şərti olaraq obyektiv reallıqdır və onlarla hesablaşmaq olmaz. Hesab olunur ki, çox böyük olmayan mal qrupu ilə ticarətdə istifadə edilən, məhdud müddət ərzində etibarlı olan, hökumətin operativ müdaxiləsini tələb edən müəyyən iqtisadi və sosial problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulan inzibati tədbirlər bazar mexanizminin normal fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə pozmaq iqtidarında deyildir və hətta onun normallaşmasına yardım edə bilər. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla izah olunur ki, iqtisadi tədbirlərin ayrı-ayrı çatışmazlıqları inzibati tədbirlərin üstünlükləri ilə kompensasiya edilir.

Cədvəl I

Xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi və inzibati tənzimləmə tədbirlərinin müqayisəli xarakteristikası

Xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi tənzimləmə tədbirlərinin qüsurları və istifadə edilmə müddətləri	Xarici ticarət fəaliyyətinin inzibati tənzimləmə tədbirlərinin üstünlükləri
Sərt qanunverici və beynəlxalq-hüquqi (müqavilə) nizamlaşma iqtisadi vasitələrdən istifadə həmişə və dərhal gözlənilən nəticələri vermir, çünki onların tətbiqinin effektivliyi malların tələb və təklifinin nisbəti, tədarükçülər arasındakı rəqabət, qiymətlərin dinamikası və valyuta məzənnələrinin dəyişkənliyi kimi amillərdən asılıdır. İqtisadi vasitələr qeyri-bərabər maliyyə resurslarına malik olan iri və kiçik firmaların həyata keçirdiyi mal göndərişlərinə eyni cür təsir etmir.	İnzibati vasitələrin tətbiqi proseduru gömrük rüsumlarının tətbiqi və dəyişdirilməsi proseduru ilə müqayisədə xeyli sadələşdirilmişdir (inzibati tənzimləmə icra hakimiyyətinin səlahiyyətindədir, müvafiq, qanun qüvvəli aktların qəbul edilməsi yolu ilə rəsmiləşdirilir və adətən digər ölkələrlə ilkin razılaşdırma (anlaşma) tələb etmir. İnzibati tədbirlər formal olaraq müvəqqətdir, bu səbəbdən isə əvvəllər bağlanmış beynəlxalq sazişləri və dövlətin üzərinə götürdüyü başqa beynəlxalq öhdəlikləri yenidən nəzərdən keçirməyi tələb etmir. İnzibati vasitələrdən istifadə edilməsi ixrac və idxalı daha operativ və məqsədyönlü (seçimə uyğun) məhdudlaşdırmağa, eləcə də xarici siyasi məqsədləri (xarici ticarət əməliyyatlarında, məsələn, tam qadağandan (embarqodan) istifadə etməklə) daha effektiv reallaşdırmağa imkan verir.

Xarici ticarət fəaliyyətini dövlət tənzimləmə vasitələrini iqtisadi və inzibati vasitələrə bölməklə yanaşı, digər təsnifat variantından da istifadə olunur: tarif və qeyri-tarif vasitələri. Sonuncu təsnifat variantı həm beynəlxalq hüquqda, həm də milli qanunvericilikdə çox geniş tətbiqini tapmışdır. İlk dəfə belə təsnifat variantını 1960-cı illərin sonunda TTBS Katibliyi təklif etmişdi [25].

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi və tarif tədbirləri anlayışları nə qədər yaxın olsa da, onlar tam şəkildə üst-üstə düşmür. Xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi tənzimləmə tədbirləri sırasına gömrük-tarif vasitələrinin özündən əlavə digər məcburi ödəmə növlərini (sərhəd vergi və rüsumları, kompensasiya və antidempinq rüsumlarını), eləcə də, ixracın iqtisadi stimullaşdırma vasitələrini də (ixracın sığortalanması və kreditləşdirilməsi, ixracatçılara vergi və digər güzəştlərin verilməsi, müxtəlif subsidiyalar) aid etmək gerekir.

Müasir dünya təsərrüfatında ticarət təsərrüfat həyatının ən çox tənzimləndiyi sahələrdən biridir. "Sərbəst ticarət" bayrağı altında, inkişaf etmiş ölkələr Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində özlərinin, bir qayda olaraq, yüksək texnologiyalı hazır məhsullar kimi təqdim etdikləri məhsulların ixracını əngəlləyən tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətləri zəiflətməyə çalışırlar. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdən heç biri malların ixrac və idxalının inzibati tənzimləmə vasitələrinin tətbiqindən imtina etməmişdir.

Kəmiyyət məhdudiyyətləri qərbin inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin idxal etdiyi ərzaq məhsullarının təxminən 50%-ni, yanacaqın 30%-ni və tekstil məmulatlarının 10%-ə qədərini əhatə edir. İdxalın qlobal kvotalaşdırılmasını ABŞ, Kanada, Meksika, Hindistan, Koreya geniş tətbiq edir. İxracın lisenziyalaşdırılması və könüllü məhdudlaşdırılması vasitəsilə AB ölkələri və ABŞ az inkişaf etmiş ölkələrdən tekstil tikəş və ayaqqabı sənayesi, qara metallurgiya məhsullarının, dəzgahların, meşət elektron mallarının və avtomobillərin idxal göndərişlərini tənzimləyir. Daxili bazarı "üçüncü dünya" ölkələrinin ucuz mallarıdan qoru-

maq üçün texniki baryerləri Yaponiya daha aktiv tətbiq edir.

Bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə ixracın dövlət tənzimlənməsinin əsas vasitələri, bir sıra ölkələrdə isə (Yaponiya, Yeni Zelandiya, İsveç, Avstraliya və b.) hətta yeganə vasitə inzibati vasitələrdir: ayrı-ayrı malların ixracını seçməli və məqsədyönlü tənzimləyən birbaşa qadağanlar və məhdudiyyətlər, lisenziyalaşdırma və digər tədbirlər.

Xarici ticarətin qeyri-tarif tənzimlənmə vasitələrinin TTBS (ÜTT) Katibliyi tərəfindən işlənilib hazırlanmış aşağıdakı təsnifatı mövcuddur:

1-ci Qrup. Dövlətin ticarətə müdaxilə tədbirləri.

- A. Yerli məhsul istehsaatlarına və istehlakçılara güzəştlər.
- B. İxrac subsidiyaları.
- V. Kompensasiya rüsumları.
- Q. Dövlət tədarükləri.
- D. Dövlət müəssisələrinin ticarət əməliyyatları.
- E. Ticarətə məhdudlaşdırmaq üzrə digər tədbirlər.

2-ci Qrup. Gömrük və inzibati prosedurların xüsusiyyətləri.

- A. Gömrük dəyərləndirməsi metodları.
- B. Antidempinq rüsumları.
- V. Tariflərin strukturu.
- Q. Konsul və gömrük rəsmiyyəti və sənədləri:

- konsul rəsmiyyəti və yığımları;
- gömrük sənədləşdirməsi;
- malların mənşəyi qaydaları.

3-cü Qrup. Standartlar.

- A. Texniki standartlar.
- B. Malların qablaşdırılmasına və markalanmasına [qoyulan] tələblər.

4-cü Qrup. Spesifik ticarət baryerləri.

- A. İdxalın kəmiyyət məhdudiyyəti.
- B. İdxalın ikitərəfli diskriminasiya xarakterli məhdudiyyətləri.
- V. İxracın məhdudlaşdırılması.

Q. Minimal qiymətlərin müəyyən edilməsi.

D. Lisenziyalaşdırma.

E. Kinofilmlərə münasibətdə qadağalar.

5-ci Qrup. İdxal yığımları.

A. Depozitlərin təqdim edilməsi.

B. İdxalçılar üçün kredit məhdudiyyətləri.

V. Müxtəlif yığımlar.

Q. Fiskal xarakterli sərhəd yığımları.

D. Xarici şərab-araq məhsullarına münasibətdə məhdudiyyətlər.

E. Avtomobillər üzərinə qoyulan diskriminasiya xarakterli yığımlar.

J. Statistik və inzibati yığımlar.

Z. İdxal məhsullarına xüsusi rüsumlar.

Konkret gömrük-tarif rejimini müəyyənləşdirmək üçün gömrük-tarif vasitələrinin zəngin arsenalından istifadə edilir. Gömrük-tarif vasitələri dedikdə, gömrük-tarif tənzimlənməsi üzrə dövlət tədbirləri nəzərdə tutulur. Onlara gömrük rüsum dərəcələri, gömrük mal nomenklaturası, malın mənşə ölkəsinin təyini və gömrük dəyərinin hesablanması (müəyyən edilməsi) qaydası, gömrük vergi qoyması üzrə güzəştlər və preferensiyalar sistemi və sairəni aid etmək lazımdır.

Xarici ticarət mübadiləsi prosesinə bilavasitə müdaxilə etməyi dövlətə imkan verən qeyri-tarif vasitələrindən fərqli olaraq, gömrük-tarif vasitələri gömrük siyasəti obyektinə dolayısı ilə, qiymət faktoru vasitəsilə təsir edir.

Tətbiq edilən vasitələrin məcmusu, kombinasiyası gömrük siyasəti metodunu təşkil edir. Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi məqsədilə həm ayrılıqda, həm də bir-biri ilə kombinasiyada istifadə edilən tarif və qeyri-tarif tənzimləmə metodları fərqləndirilir.

Gömrük-tarif metodu gömrük orqanlarının gömrük ödəmələrinin ödənişi üzrə borcları tələb etmək, gömrük sərhədindən keçən mallara və nəqliyyat vasitələrinə sahiblik, onlardan istifadə və üzərlərində sə-

rəncam səlahiyyəti barəsində müəyyən məhdudiyyətlər qoymaq hüququnu nəzərdə tutur.

Gömrük-tarif münasibətləri mütləq qanunvericiliklə nizama salınmalıdır. Gömrük-tarif mexanizminin dəqiq hüquqi tənzimlənmə zərurəti iki ən mühüm şərtlə şərtlənir:

1. Gömrük tənzimlənməsi təsərrüfatçılıqla məşğul olan subyektlərin xarici ticarət fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətini korrekte etməyə məcbur etməklə, birbaşa və ya dolayı yolla sahibkarlıq, özəl iqtisadi maraqlar sferasına müdaxilə edir.

2. Dövlət üçün beynəlxalq-hüquqi xarakterli öhdəlik doğuran gömrük-tarif siyasətinin "xarici" istiqaməti normalaşdırmanı tələb edir.

Gömrük tənzimlənməsinin hüquq normaları hüquq mənbələrinin iki blokunu təşkil edir:

1) daxili gömrük qanunvericiliyi;

2) gömrük-tarif tənzimlənməsinə dair beynəlxalq müqavilələr və sazişlər [99].

Hər hansı ölkənin daxili bazarının müdafiəsi mal istehsalçıların və istehlakçıların mənafeələrinin qorunması, iqtisadi sahədə ümummilli maraqların təmin edilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi beynəlxalq ticarət sistemə inteqrasiya strategiyasının ən mühüm elementidir.

Ölkənin daxili bazarının qorunması vəsaitlərin, müdafiə vasitələrinin, onların tətbiqi mexanizmi və istifadə edilmə siyasətini müəyyənləşdirməyə kompleks yanaşmanı tələb edən, bir neçə illər irəliyə hesablanmış çoxplanlı tədbirlər sistemidir.

Müasir şəraitdə dünyanın bütün ölkələri daxili bazarı xarici rəqabətdən qoruyan vasitələrin geniş kompleksindən istifadə edir ki, buraya tarif və qeyri-tarif tədbirləri, milli istehsalın daxili müdafiə metodları, valyuta və kredit vəsaitləri və digər vəsaitlər daxildir. Bu vasitələrin çoxunun tətbiqi çoxtərəfli dövlətlərarası sazişlərdə və konvensiyalarda təsbit edilmiş beynəlxalq qaydalarla nizama salınır. Həmin saziş-

lərin böyük kompleksi Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsasını təşkil edir.

ÜTT-nin hüquqi sənədlərində xarici ticarət siyasətinin çoxsaylı vasitələrindən istifadənin sətər qaydaları vardır. Bütün dünya ölkələri, buna baxmayaraq, onları tətbiq edir. Həmin tədbirlərin ağıllı, vaxtılı-vaxtında kompleks tətbiqi hər hansı ölkənin iqtisadiyyatını effektiv şəkildə müdafiə etməyə imkan verir. Bu istiqamətdə ÜTT-nin bütün üzv ölkələrinin riayət etdiyi ümumi tendensiya - ticarət baryerlərinin ardıcıl, lakin, dərindən seçilərək azaldılmasının aydın şəkildə dərk edilməsində fəaliyyətin aktivləşdirilməsi zəruridir. Bir sıra beynəlxalq konvensiyalar Ümumdünya Gömrük Təşkilatının himayəsi altında yaradılmış və fəaliyyət göstərir (Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonikləşdirilməsi üzrə Konvensiya, Beynəlxalq ticarətdə dövriyyədə olan Malların Təsvirinin Şarmonikləşdirilməsi Sistemi haqqında Konvensiya və başqaları). Ticarət və inkişaf üzrə BMT Konfransı (YUNKTAD) xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində çoxtərəfli qaydaların inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Məhdudlaşdırıcı iş təcrübəsini tənzimləyən Qaydalar Toplusunu, Qarşılıqlı olmayan, qeyri-diskriminasiya xarakterli preferensiyalar sistemi barəsində tövsiyələr, Qanşiq daşımalar haqqında konvensiya və YUNKTAD çərçivəsində işlənib hazırlanmış bir sıra başqa sənədləri xatırlamaq lazımdır. BMT Avropa İqtisadi Komissiyası (AİK) və bir sıra digər qurumlar böyük rol oynayır.

Bütün bu çoxtərəfli beynəlxalq sazişlər kompleks beynəlxalq ticarət sahəsində obrazlı şəkildə "davranış qaydaları"nı yaradır. Onlar müəyyənləşdirir ki (həmin qaydalara uyğun olaraq), milli iqtisadiyyatı mənfəətli xarici iqtisadi təsirlərdən qorumaq; xarici ölkələrin diskriminasiya xarakterli tədbirlərinin ləğv edilməsinə nail olmaq, daili və dünya bazarlarında ölkənin mövqeyini necə müdafiə etməyi müəyyənləşdirir.

Hazırda müxtəlif dövlətlərin iqtisadi maraqlarını malların idxal və ixracını tənzim edən tədbirlərin mürəkkəb kompleksi müdafiə edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, ABŞ, Yaponiya, Avropa ölkələri, Ka-

nada, Avstraliya) və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (məsələn, Braziliyada, Hindistanda, ÇXR-da) bütün müasir ticarət-siyasi vasitələr tətbiq olunur. Buraya sözsüz gömrük tarifi, kvotalaşdırma, lisenziyalaşdırma, ticarətdə texniki əngəllər, fitosanitar normalar, idxal və ixrac qadağaları, antidempinq və kompensasiya tədbirləri daxildir.

Xarici dövlətlərlə xarici ticarəti tənzimləyən milli vasitələr kompleksi özünəməxsus "birləşdirici mexanizm" yaradır ki, onun köməyi ilə milli iqtisadiyyat digər dövlətlərin iqtisadiyyatı ilə əlaqəyə girir. Bu mexanizm dünya iqtisadiyyatında cərəyan edən proseslərin mənfi təsirini azaldır, milli sərhəddən keçən qarşılıqlı mal, xidmət, kapital və işçi qüvvə axınlarının lazımi dinamik tarazlığını saxlayır, milli iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış inkişafı üçün optimal şərait yaradır.

ÜTT-yə daxil olarkən hər bir ölkənin həll etdiyi mühüm məsələlərdən biri ÜTT-yə qoşulmaqla, özünün xarici ticarət siyasətini, xüsusilə özünün mal istehsalçılarının, ixracatçılarının və idxalçılarının maraqlarını fəal şəkildə qoruya bilib bilməyəcəyi və uzaq perspektivdə milli bazarı müdafiə edib edə bilməyəcəyi suallarına cavab verməkdir?

Bu suala birinci cavabı ÜTT-nin digər üzv dövlətlərinin təcrübəsi verir. Bu təcrübə göstərir ki, mühüm funksiyalarından biri milli bazarı müdafiə etmək olan gömrük tarifi xarici ticarət siyasətinin əsas vasitəsi olub, var və olacaq. TTBS çərçivəsində, 30 ildən artıq davam edən, beynəlxalq ticarət danışıqlarının səkkiz ardıcıl raundu müddətində gömrük tarifinin orta dərəcəsi xeyli aşağı düşdü. Lakin onun proteksionist rolu istisnasız olaraq bütün ölkələrdə saxlanmışdır. Bu, gömrük vergi qoymasının daim artan seçmə hesabına baş vermişdir. Məsələn, 2000-ci ilin əvvəlində (Uruqvay raundunun bütün anlaşmalarının reallaşmasından sonra) daha əlverişli rejim üzrə tarif dərəcələri YUNKTAD Katibliyinin məlumatına görə, 3,7%-dən (ABŞ üzrə orta dərəcə) 7,1%-dək (Kanada üçün orta dərəcə) təşkil etmişdir. Eyni zamanda "dördlük" deyilənin (ABŞ, Avropa Şurası, Kanada və Yaponiya) bütün tarif dərəcələrinin 10%-dən çoxu - bu isə təxminən 4000 tarif mövqey-

idir - 12%-i aşağıdır. Belə dərəcələrin (pik dərəcələri adlandırılanların) beşdə biri ABŞ-da, üçdə biri Yaponiyada, dördə biri Avropa Şurasında və təxminən yeddədə biri Kanadada 30%-i aşağıdır [54].

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə gömrük vergisinin səviyyəsi o qədər aşağı deyil. 90-cı illərin sonunda (Uruqvay raundu nəticəsində rüsumların azaldılması reallaşandan sonra) gömrük vergi qoymasının orta müəyyən edilmiş səviyyəsi Argentinada 30,9%, Braziliyada 27%, Çilidə 24,9%, Hindistanda 32,4%, Meksikada 33,7%, Filippində 22,2%, Tailandda 28%, Türkiyədə 22,3%, Venesuelada 30,9% təşkil etmişdir.

Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının gömrük vergisinin səviyyəsi xüsusilə yüksək olaraq qalır. ÜTT-nin kənd təsərrüfatı üzrə sazişində müəyyən edilmişdir ki, baza deyilən dövrdə (1986-1988-ci illər) kənd təsərrüfatı ticarətində qüvvədə olan qeyri-tarif maneələri ekvivalent tarif dərəcələrinə (tarifləşmə deyilən) çevrilməli idi. Alınan gömrük dərəcələri qüvvədə olan gömrük rüsumlarına əlavə edilir. Sonra gömrük vergisinin alınmış səviyyəsi 1 yanvar 2000-ci ildə 36% azaldılır. Nəticədə göstərilən tarixdə kənd təsərrüfatı mallarının gömrük vergisinin orta səviyyəsi artır və Avropa Şurasında 96%, ABŞ-da 23% təşkil edir. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı mallarına rüsum dərəcələri bu ölçünü çox aşır. Məsələn, Yaponiyada düyüyə rüsum 444%, buğdaya - 193%, ABŞ-da süd məhsullarına rüsumlar - 93%, şəkərə - 91%, Avropa Birliyində düyüyə rüsumlar - 231%, süd məhsullarına - 205%, şəkərə - 279%.

Yuxanda göstərilənlər deməyə əsas verir ki, gömrük tarifi özünün proteksionist rolunu müasir dövrdə saxlayır və hər hansı ölkənin ticarət-siyasi müdafiəsinin birinci xətti olaraq qalır. ÜTT hüquqi normaları TTBS-1994 qaydalarına və onunla əlaqəli çoxtərəfli ticarət sazişlərinin müddəalarına riayət etmək şərti ilə gömrük tarifindən belə istifadəyə yol verir.

Yuxanda qoyulan suala - ÜTT çərçivəsində milli bazarın müda-

fiə edilməsinin mümkünlüyü haqqında - ikinci cavabı ÜTT qaydalarının özü verir. ÜTT sazişlərindəki hüquqi normalar milli iqtisadiyyatın qorunması üçün özünün hər bir üzvünə çoxsaylı imkanlar verir.

Birincisi, TTBS çərçivəsində özlərinin gömrük tariflərini aşağı salmış və əlaqələndirmiş ölkələr narahatlığa səbəb olan malların daxil olduğu (gətirildiyi) ölkələrlə (əsas mal tədarükçüləri adlanan ölkələr) məsləhətləşmələr və yeni danışıqlar yolu ilə öz üzərlərinə götürdükleri tarif öhdəliklərini vaxtaşırı nəzərdən keçirmək imkanına malikdir. TTBS-nin XXVIII maddəsində müəyyən edilmişdir ki, ÜTT üzvü hər (bir) üçillik dövrün ilk günündə əvvəllər edilmiş gömrük güzəştlərini dəyişə və ya götürə bilər, bir şərtlə ki, həmin güzəştlərin ilkin olaraq yönəldiyi ÜTT üzvü ilə qabaqcadan məsləhətləşmələr aparsın. Bu zaman ÜTT üzvü ləğv edilən güzəştləri kompensasiya edən bərabər qiymətli güzəştlər əldə etməlidir.

Bu məsələlər müfəssəl şəkildə TTBS-1994-ün XXVIII maddəsi ilə, həmin maddəni aydınlaşdıran qeydlərlə və TTBS-1994 XXVIII maddəsinin şərhinə barədə Uruqvay raundu nəticəsində qəbul edilmiş anlaşma ilə nizama salınır.

XXVIII maddədə aşağıdakı prosedür müəyyən edilir: hər hansı bir malın idxalının narahatlıq predmetinə çevrildiyi ölkə ÜTT Katibliyini və malın əsas tədarükçülərini əvvəllər edilmiş güzəşti dəyişdirməyə yönəlmiş danışıqlar aparmaq niyyəti haqqında xəbərdar edir; sonra danışıqlar (məsləhətləşmələr) başlanır. Əgər ÜTT üzvü belə addımlar atırsa, lakin, malın əsas tədarükçüsünə kompensasiya ödəmirsə, ixracatçılar onlara vurulmuş zərəri kompensasiya edən cavab hərəkətlərinə başlaya bilərlər. Bütün yuxarıda sadalanan hərəkətlər daha əlverişli rejim əsasında həyata keçirilir - rüsumların azalması və artması ÜTT-nin bütün üzvlərinə şamil olunur.

İkincisi, TTBS-1994 XII maddəsi hər bir ÜTT üzvünə, xarici maliyyə vəziyyətini və tədiyyə balansının tarazlığını təmin etmək məqsədilə, idxalı icazə verilən malların dəyərini və miqdarını məhdudlaşdır-

məğa icazə verir. Bu maddə məqsədi idxala məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi olan geniş fəaliyyət proqramını ehtiva edir. Həmin məhdudiyyətlər daha əlverişli rejimə əsasən tətbiq edilir və tədiyyə balansının vəziyyəti yaxşılaşmayınca götürülmür.

Üçüncü, istənilən ÜTT üzvü milli istehsalın analoji mallar istehsal edən hər hansı bir sahəsinə ziyan vuran və ya ziyan vura bilən malların idxalını məhdudlaşdırmağa bilər. Belə məhdudiyyətlər (başqa sözlə müdafiə tədbirləri) TTBS-1994 XIX maddəsi əsasında və ÜTT-nin Müdafiə tədbirləri haqqında sazişi əsasında tətbiq edilir. Sazişdə müəyyən edilir ki, istənilən ÜTT üzvü rüsumların müvəqqəti qaldırılması və kvotaların tətbiqi şəklində müdafiə tədbiri tətbiq edə bilər, bir şərtlə ki, hər hansı bir məhsulun idxalı milli istehsalın eyni və ya analoji mal istehsal edən hər hansı bir sahəsinə ciddi ziyan vuran (və ya ziyan vurmaqda təhdid edən) dərəcəyə qədər artır. Müdafiə tədbiri müvəqqəti xarakter daşıyır. Onun ilkin təsirinin maksimal müddəti dörd ildir. Sazişin başlıca anlayışlarından biri - ciddi ziyan anlayışdır, ciddi ziyan deyəndə ölkə istehsalı sahəsində ümumi iqtisadi vəziyyətin xeyli pisləşməsi başa düşülür. Ciddi ziyanın olması müdafiə tədbirlərini tətbiq etməyə icazə verir. Müdafiə tədbiri xarici malların vicdanlı rəqabəti əleyhinə yönəlir, bu səbəbdən onun vəzifəsi rəqabət mühitini saxlamaqla, milli istehsalı ona uyğunlaşdırmağa yardım etməkdir.

Kənd təsərrüfatı üzrə Saziş və tekstil və geyim üzrə Saziş ticarətin bu sahələrində xüsusi müdafiə tədbirləri sistemini müəyyənləşdirir.

Xüsusilə, Kənd təsərrüfatı üzrə Saziş kənd təsərrüfatı mallarının idxalını məhdudlaşdırmaq üçün o halda əlavə rüsumlar müəyyənləşdirməyə yol verir ki, bir sıra malların idxalı Sazişdə müəyyən edilmiş triqker idxal həcmi aşsın, həm də, nəzərə almaq lazımdır ki, rüsumun artım dərəcəsi ilə triqker səviyyəsi üzərində idxalın artması bir-biri ilə bağlıdır. Başqa halda, əgər kənd təsərrüfatı malının SİF və idxal qiyməti arasındakı fərq idxal qiymətlərinin triqker səviyyəsini aşdığı tə-

qədrdə əlavə idxal rüsumu müəyyənləşdirilə bilər. Sazişdə idxalın triq-qer səviyyəsi ilə qiymətlərin triq-qer səviyyəsi dəqiq müəyyən edilir və rüsumların artırılmasının dəqiq prosedur qaydalan əks olunur.

Dördüncüsü, TTBS-1994 VI maddəsi və həmin maddənin tətbiqi haqqında Saziş vicdansız rəqabətin ən geniş yayılmış növlərindən biri - dempinqlə mübarizə aparmaq üçün antidempinq rüsumlarından istifadə etməyə icazə verir. Antidempinq rüsumları idxal olunduğu ölkənin ticarətinə özlərinin normal qiymətlərindən aşağı qiymətlə daxil olan və ölkədəki eyni (belə) malların istehsalına maddi ziyan vuran idxal mallarından tutulan əlavə rüsumlar kimi müəyyən edilə bilər. Son illərdə antidempinq rüsumlarından və antidempinq prosedurlarından istifadə edilməsi kəskin surətdə artmışdır. Bir çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, antidempinq tədbirləri milli mal istehsalçılarının müdafiə olunmasının əsas istiqamətinə çevrilir. Bu problem daha ətraflı şəkildə III fəsildə nəzərdən keçirilir.

Beşinci, ÜTT qaydaları subsidiyalaşdırılan ixraca münasibətdə sərt intizam müəyyənləşdirir. Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri haqqında ÜTT Sazişi iki qrup məsələni tənzimləyir: TTBS-1994 VI maddəsini nəzərəcarpacaq dərəcədə genişləndirən kompensasiya tədbirlərinin tətbiqi qaydaları və TTBS-1994 XVI maddəsini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirən subsidiyalann istifadə edilməsi qaydaları. Sazişin 1-ci maddəsi subsidiyanı dövlət tərəfindən müəssisəyə və ya sənaye sahəsinə verilən, maliyyə dəstəyi kimi müəyyən olunur və bu müəssisə üçün müəssisəyə və ya sahəyə rəqabət üstünlüyü verən güzəştə ehtiva edir. Güzəşt konsepsiyası subsidiyaya tərif verilməsində əsas müddədir. Burada dərhal qeyd etmək lazımdır ki, Sazişdə subsidiyanın tətbiqi qadağan edilmir. Sazişdə yalnız elə subsidiyalann məhdudlaşdırılması və qadağan edilməsi nəzərdə tutulur ki, onlar istehsalçıya və ya ixracatçıya rəqabət üstünlüyü verməklə ticarətə mənfi təsir göstərir. İlk növbədə bunlar ixraca və ya idxal mallarının milli mallarla əvəzlənməsinə rəvac verən subsidiyalardır. Sazişdə bütün subsi-

diyalar üç qrupa bölünür: (svetofor işıqları kimi) qırmızı işıq - qadağan edilən subsidiyalar; sarı işıq - idxal edildiyi ölkədə istehsal sahəsinə maddi ziyan vurduğu halda bərsində cavab tədbirlərinin görülmə biləcəyi subsidiyalar; yaşıl işıq - icazə verilən subsidiyalar.

Kompensasiya tədbirləri birinci iki qrup subsidiyalar bərsində müəyyənləşdirilə bilər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, sarı işıqlı subsidiyalara münasibətdə mühüm rol subsidiyalann spesifik (ünvanlı) xarakteri haqqında müddəə oynayır. Subsidiyalaşdırıcı orqan onu yalnız ayn-ayn müəssisələrə, müəssisə qruplarına və ya ayn-ayn sahələrə verirsə, bu, spesifik subsidiya adlanır. Başqa sözlə, belə subsidiya ünvanlı şəkildə verilir və onu hamı əldə edə bilmir. Subsidiya o zaman spesifik xarakter daşımır ki, onun əldə edilməsinə çıxış açan obyektiv meyarlər fəaliyyət göstərir, subsidiyanı almaq imkanının özü isə hamı üçün açıqdır. Spesifik subsidiyalara münasibətdə kompensasiya tədbirləri tətbiq edilə bilər və edilməlidir. Kompensasiya tədbirini tətbiq etmək imkanı verən məcburi şərt subsidiyalaşdırılmış ixracda vurulan maddi ziyandır. Kompensasiya tədbirləri idxal edən tərəfin hakimiyət orqanları tərəfindən təhqiqatın nəticələri əsasında tətbiq edilir. Saziş kompensasiya tədbirlərini tətbiq etməyin sərt prosedur qaydalarını müəyyən edir. Kompensasiya tədbirləri müvəqqəti xarakter daşıyır.

Beləliklə, ÜTT qaydalan bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatını müdafiə etməyə imkan verir, ayn-ayn sahələri vicdanlı rəqabətdən, eləcə də, ayn-ayn sahələri və hətta ayn-ayn müəssisələri vicdansız rəqabətdən müdafiə etməyə icazə verir. TTBS və ÜTT-nin fəaliyyəti dövründə bu tədbirlərdən bir çox ölkələr tərəfindən dəfələrlə istifadə edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın ÜTT çərçivəsində müdafiəsi imkanları bununla tükənmir. TTBS-1994 XVIII maddəsi iqtisadiyyatın yeni meydana çıxan sahələrinin müdafiəsinə yol verir. Ənənəvi olaraq, TTBS çərçivəsində bu maddə inkişaf etməkdə olan ölkələrə tətbiq edilmişdir. Bununla belə, onun bir sıra müddəalan bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə və

keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdəki mövcud şəraitə şamil edilə bilər.

Ölkənin milli iqtisadi maraqlarının müdafiəsində Ticarətdə texniki maneələr haqqında Sazişin və Sanitar və fitosanitar tədbirlər haqqında Sazişin müddəaları az rol oynamır. Bu sazişlərin hər ikisi bir şərtlə sət standartlar və fitosanitar normalar tətbiq etməyə yol verir ki, onlar milli və xarici mallara bərabər səviyyədə tətbiq edilir və beynəlxalq ticarətin səmərəsiz, məqsədəuyğun olmayan məhdudiyyətləri deyildir.

Bundan əlavə, TTBS-1994 müddəaları ÜTT üzvlərinin müəyyən milli maraqlarının müdafiəsinə yönələ bilən çox geniş tədbirləri bir şərtlə tətbiq etməyi ÜTT üzvlərinə icazə verir ki, «həmin tədbirlər eyni şərtlərin və ya beynəlxalq ticarətin gizli məhdudiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələr arasındakı münasibətlərdə özbaşına və ya əsaslandırılmamış diskriminasiya xarakterli yolla tətbiq edilməsin» (TTBS-1994, maddə XX). Bu tədbirlər TTBS-1994 XX (Ümumi İstisnalar) və XXI (Təhlükəsizlik mülahizələri üzrə istisnalar) maddələrində sadalanır. Həmin tədbirlər arasında hər bir ÜTT üzvünün öz təhlükəsizliyinin ən mühüm maraqlarını müdafiə etmək üçün zəruri hesab etdiyi istənilən hərəkəti etmək hüququ xüsusi xatırlanır.

Beləliklə, ÜTT çərçivəsində milli mal istehsalçıları və istehlakçıları müdafiə etməyə imkan verən hüquqi normalar şəklində ifadə edilmiş geniş tədbirlər spektri ehtiva olunur.

Aşağıda ÜTT-yə daxil olan ölkənin qanunvericiliyində əksini tapmalı olan ÜTT sənədlərinin bir sıra müddəaları göstərilir:

- TTBS-1994, maddə VIII (1): "Malların idxalına və ya ixracına, yaxud idxal və ya ixrac əlaqədar olaraq, ÜTT-yə üzv ölkələr tərəfindən müəyyənləşdirilən bütün ödəmələr və istənilən xarakterli yığımlar (idxal və ixrac rüsumlarından başqa və VI maddədə göstərilən vergilərdən başqa) göstərilən xidmətlərin təxmini dəyəri ilə məhdudlaşmalı və ölkə mallarının dolayısı ilə müdafiəsi və ya fiskal məqsədlərlə idxala və ya ixraca vergi qoyulması olmamalıdır";

- TTBS-1994, maddə X, 1: ÜTT-yə üzv ölkələr tərəfindən malla-

nın gömrük məqsədilə təsnifatına və ya qiymətləndirilməsinə, yaxud gömrük dərəcələrinə, vergilərə və digər yığımlara və tələblərə, idxalın və ya ixracın məhdudlaşdırılmasına və qadağan edilməsinə görə tətbiq edilən qanunlar, qaydalar, məhkəmə qərarları və ümumi xarakterli inzibati sərəncamlar... tez dərc edilməlidir";

- TTBS-1994, maddə X, 3(a): "Hər bir ÜTT üzvü 1-ci paragrafda (maddə X) göstərilən bütün qanunları, qaydaları ümumi xarakterli məhkəmə qərarlarını və sərəncamları eyni cür qərəzsiz və səmərəli üsulla tətbiq etməlidir";

- TTBS-1994, maddə X, 3(b): "Hər bir ÜTT üzvü gömrük məsələlərinə dair inzibati tədbirlərin cəld baxılması və düzəldilməsi üçün məhkəmə, arbitraj və ya inzibati tribunallara və ya prosedurlara malik olmalı yaxud onları mümkün olduğu qədər tez təsis etməlidir. Həmin tribunallar və ya prosedurlar bu tədbirlərin həyata keçirilməsinin həvəslə olunduğu orqanlardan asılı olmamalıdır və onların qərarları həmin orqanlar tərəfindən icra edilməlidir";

- TTBS-1994, maddə VIII, 1(c): "ÜTT üzvləri həm də, idxal və ixrac rəsmiləşdirilməsinin azaldılması və sadələşdirilməsi və idxal və ixrac sənədləşdirməsinə tələblərin zəruriliyini qəbul edir";

- TTBS-1994, maddə VIII, 2: "ÜTT üzvü digər ÜTT üzvünün və ya ÜTT-nin tələbi üzrə özünün qanun və qaydalarının qüvvəsini bu maddənin müddəaları kontekstində nəzərdən keçirməlidir" (maddə VIII);

- TTBS-1994 VII maddəsinin tətbiqi haqqında saziş: "Gömrük dəyəri 1-ci maddəyə əsasən müəyyənləşdirilə bilmədiyi halda, bir qayda olaraq, gömrük orqanları və idxalçılar arasında gömrük dəyərinin 2-ci və ya 3-cü maddələrin şərtlərinə uyğun olaraq, hesablanması üçün bazanı müəyyənləşdirmək məqsədilə məsləhətləşmələr başlanmalıdır. Hər iki tərəf arasında məsləhətləşmələr prosesi .... gömrük dəyərinin əsasını təyin etmək məqsədilə informasiya mübadiləsinə səbəb olur";

• Yene orada, maddə 7,2 (f): "Gömrük dəyəri 7-ci maddənin şərtlərinə görə, minimal gömrük dəyəri əsasında təyin edilməməlidir";

• ÜTT. Gömrük administrasiyasının dəyərin gerçək və ya dürüst bəyan edilməsindən şübhələndiyi hallara dair qərar. Gömrük orqanları Gömrük dəyəri haqqında Sazişin 1-ci maddəsi əsasında gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsinin mümkün olmadığı nəticəsinə gəldiyi hallarda, qəti qərar qəbul edilməzdən əvvəl, "gömrük administrasiyası idxalın tərəfindən təqdim edilmiş sənədlərin dəqiqliyi və düzgünlüyünə dair öz şübhələrini yazılı formada idxalçıya bildirir və cavab üçün ona vaxt verir. Qərar qəbul etdikdə, gömrük administrasiyası qərarın qəbul olunduğu əsaslarla birgə həmin qərarı yazılı formada idxalçıya bildirir".

• TTBS-1994, maddə V (2): "Hər bir ÜTT üzvü öz ərazisindən beynəlxalq tranzit üçün daha sərfəli marşrutlar üzrə tranzit azadlığı verir";

• Yene orada, maddə V (3): "Tranzit malları gömrük rüsumlarından və bütün tranzit rüsumlarından və ya tranzit barəsində müəyyən edilmiş digər yığımlardan, daşınmaya görə yığımlar, yaxud tranzitlə və ya göstərilmiş xidmətlərin dəyəri ilə bağlı inzibati xərclərə uyğun yığım- lar istisna olmaqla, azad olunur".

Gömrük-tarif tənzimlənməsinin bir çox tərəflərinin, gömrük rəsmiləşdirməsinin və sənədlərinin sadələşdirilməsi və unifikasiyası məsələləri ilə bir çox dövlətlərarası beynəlxalq qurumlar ardıcıl olaraq məşğul olur. Artıq qeyd edilmiş Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə bərabər BMT Ticarət və İnkişaf Konfransı (YUNKTAD), Avropa İqtisadi Komissiyası (BMT AİK), Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (əvvəllər Gömrük Əməkdaşlığı üzrə Şura) bu sahədə fəal rol oynayır. Onlar bir sıra beynəlxalq sazişlər, tövsiyələr, məlumat kitabları və təlimatlar hazırlamışdır. Lakin, ilk növbədə, onların fəaliyyəti nəticəsində beynəlxalq konvensiyalar və digər hüquqi sənədlər meydana gəldi ki, onlarda XXI əsrin əvvəlində gömrük tənzimlənməsinin simasını və onun inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən dünya təcrübəsi toplanmış və sintez

edilmişdir.

Aşağıda həmin hüquqi sənədlərdən bəziləri göstərilir:

• Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılmasına dair Beynəlxalq Konvensiya (Kioto Konvensiyası). Bu Konvensiya müxtəlif ölkələrdə müxtəlif və mürəkkəb gömrük prosedurlarının mövcud olması və gömrük rəsmiləşdirilməsinə və sənədlərinə qoyulan tələblərin uyğunsuzluğu nəticəsində beynəlxalq ticarətdə meydana çıxan əngəllərin aradan qaldırılmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulur. Kioto Konvensiyası 1974-cü ildə qüvvəyə minmiş və bir çox ölkələrin gömrük xidmətlərinin işinin müasir qanunvericilik və inzibati baza və təcrübəsinin formalaşmasına və inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Konvensiyaya Ümumdünya Gömrük Təşkilatı Şurası tərəfindən yenedən baxılmış və 1999-cu ilin iyununda yeni redaksiyada qəbul edilmişdir. Yenidən baxılmış Konvensiyada bütün üzvlərin tətbiq etməli olduğu zəruri prosedurların və təcrübənin təsviri ilə birgə 10 bölməni ehtiva edən yeni "Baş Əlavə" (General Annex) vardır. "Baş Əlavə"ni (heç bir qeyd-şərtsiz) bütün Konvensiya üzvləri qəbul etməlidirlər. Bundan əlavə, Konvensiyada Spesifik (konkret) əlavələr (Specific Annexes) vardır. "Baş Əlavə" müxtəlif ölkələrin gömrük təcrübəsini uzlaşdırmaq məqsədilə gömrük orqanlarının iş təcrübəsini və bütün gömrük prosedurlarına dair bütün mühüm müddəalan əhatə edir. Spesifik əlavələr ayrı-ayrı gömrük prosedurala aiddir. Konvensiya gömrük qurumlarının fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin geniş dairəsini əhatə edir. Buraya gömrük nəzarəti, ixrac, idxal, tranzit, informasiya texnologiyalarının tətbiqi, apelyasiya, ticarət-sənaye dairələri ilə qarşılıqlı münasibətlər daxildir. Konvensiyanın iştirakçıları bütün Spesifik əlavələri və ya onların bir qismini qəbul edə bilərlər. Konvensiyanın bir sıra tövsiyələrinin müddəalan təfsilatı ilə nəzərdən keçirilmişdir;

• Sərhəddə nəzarətin həyata keçirilməsi şərtlərinin uyğunlaşdırılmasına dair Beynəlxalq Konvensiya, 1982-ci il. Konvensiyanın məqsədi nəzarət prosedurlarını xüsusilə milli, eləcə də, beynəlxalq əlaqə-

ləndirmə yolu ilə rəsmiyyəti gözləmə tələblərini, eləcə də, nəzarət növlərini və müddətlərini ixtisar etməkdir. Konvensiya və ona əlavələr nəzarətin aşağıdakı növlərini əhatə edir: gömrük, tibbi-sanitar, veterinar və fitosanitar nəzarəti, texniki standartlara uyğunluq nəzarəti və keyfiyyət nəzarəti;

- Malların Təsvirinin və Kodlaşdırılmasının Harmonik Sistemini haqqında Beynəlxalq Konvensiya. Konvensiya gömrük, statistik məqsədlər üçün, xarici ticarət kargüzarlığının sadələşdirilməsi və bununla bağlı xərclərin azaldılması üçün malların harmonik mal nomenklaturasını yaratmışdır;

- Beynəlxalq gəmiçiliyə yardıma dair Konvensiya. Bu Konvensiya dəniz daşımalarnı sürətləndirmək, gəmilərin limanlarda dayanma müddətini minimuma endirmək və gömrük, yük, sənətin, sanitar-veterinar və digər rəsmiləşdirmələrlə və sənədlərlə bağlı prosedurları, sənədləşdirməni və rəsmiləşdirməni minimuma çatdırmaq məqsədi güdür;

- Konteyner daşımaları üzrə Gömrük Konvensiyası. Konvensiyanın məqsədi konteyner daşımalarnı yüngülləşdirməkdir. Konvensiyanın tələblərinə cavab verən konteynerlər gömrük möhürü ilə müdafiə altında daşımalar üçün qəbul olunur;

- Telerabitə vasitələrinin köməyi ilə məlumat mübadiləsi üçün unifikasiya edilmiş davranış qaydaları. Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. BMT-nin EDİFAKT məlumat kitabına daxildir.

- İdarəetmədə, ticarətdə və daşımada elektron məlumat mübadiləsi üçün BMT Qaydaları elektron məlumat mübadiləsi üçün beynəlxalq səviyyədə uzlaşdırılmış standartlardan rəhbər prinsiplərdən və soruq məlumatlarından ibarətdir.

- YUNİSTRAL. Elektron ticarət haqqında Nümunə Qanun.

Yuxarıda sadalanan beynəlxalq dövlətlərarası anlaşmalar gömrük prosedurlarını sadələşdirməyə, gömrük xidmətlərinin fəaliyyə-

tinin səmərəliliyini yüksəltməyə birbaşa aidiyyəti olan və son nəticədə xarici ticarət fəaliyyətinin effektivliyini artırmağa əsas yaradan beynəlxalq hüquqi sənədlərin yalnız bir hissəsidir. Gömrük rəsmiləşdirməsinin və prosedurlarının sadələşdirilməsi sahəsində bu və digər beynəlxalq hüquqi sənədlərin istifadəsi xüsusilə aktualdır.

Bununla belə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmazdan əvvəl, ölkə beynəlxalq çoxtərəfli öhdəlikləri üzərinə götürməyə qərar, xarici malların daxili bazara çıxışını ehtiyatla düşünülüb və hesablanmış şəkildə açmaq gərəkdir, xarici malların ölkənin daxili bazara yolunun vaxtından əvvəl geniş açılması mal istehsalçılarna ciddi ziyan vurur və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təhlükə altına qoyur.

Ölkə bazarlarını və milli iqtisadiyyatın maraqlarını müdafiə imkanları avtomatik yaranmır. Hökumət rəqiblərin ÜTT qaydalarını pozması barədə informasiyanı tez və dəqiq şəkildə almalı və adekvat müdafiə tədbirləri görməlidir. ÜTT tarixi göstərir ki, ÜTT müddəallarının pozulması çox zaman dövlətlər tərəfindən sadəcə ayrı-ayrı xarici ticarət operatorlarının bu tədbirin ÜTT qaydalarının mümkün pozuntusu olduğunu bilməməsi və bu barədə hökumətə məlumat verməməsi səbəbindən mübahisələndirilmiş.

ÜTT müdafiə tədbirlərinə müraciətin qarşısını alan digər mühüm amil zəruri inzibati və kadr resurslarının olmaması, eləcə də, bu məqsədə yönəldilən vəsaitlərin azlığıdır.

ÜTT qaydaları ilə bağlı olaraq, ticarət kompaniyaların əməkdaşlarının kifayət qədər xarici ticarət sahəsində savadının olmaması və ixracatçı və idxalçıların bu sahədə hökumətlə qarşılıqlı əlaqə yaratmaqda lazımi bacarığının olmaması ciddi maneələr törədir [58].

Beləliklə, ÜTT xarici ticarət emeliyyatlarının həyata keçirilməsi üzrə "oyun qaydaları"ni formalaşdırmışdır. Lakin bu qaydaların məqsədi ÜTT-yə üzv olan ölkələrin əl-qolunu bağlamaq yox, xarici ticarətin tənzimlənməsini ümumi məxrəcə gətirmək, unifikasiya etməkdir. Eyni oyunu müxtəlif qaydalarla oynamaq mümkün deyil və bu səbəbdən

ÜTT-nin rolu əvəzsizdir.

Eyni zamanda, heç kəs üzv ölkələrə öz iqtisadiyyatını müdafiə etməyi qadağan etmir. Bunun üçün bütöv müdafiə tədbirləri arsenalı nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, uydurma ziyandan deyil, yalnız real ziyandan müdafiəyə yol verilir.

Ölkənin ÜTT-yə daxil olması gömrük işi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Qəbul olunmuş standartlara uyğun olaraq, milli gömrük tənzimləmə sistemini unifikasiya etmək lazım gəlir. Bununla belə, ÜTT-nin digər üzv ölkələri də həmin təşkilata daxil olmuş ölkə ilə ticarətdə bu standartları rəhbər tutmağa məcbur olacaqlar.

1.4. Gömrük işinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Son onillikdə gömrük tarif tənzimlənməsinin çox böyük pozitiv inkişaf təcrübəsi toplanmışdır. Bu təcrübə milli qanunlarda və onların tətbiqi praktikasında, müxtəlif səviyyəli çoxtərəfli beynəlxalq anlaşmalarda, gömrük tariflərinin "arxitekturasında", nəhayət, gömrük tariflərinin tətbiqinin təşkilində və texnikasında cəmlənmişdir. Təşkilin, tələblərin və praktikanın bu günkü səviyyəsində müasir gömrük xidmətləri gömrükdən yüklərin hərəkətinin xeyli sürətləndirilməsinə nail olmuş, xarici ticarətdə tədavi xərclərini azaltmış və son nəticədə, özlərinin milli ixracatçıların və idxalçıların rəqabət qabiliyyətini artırmışlar.

Artıq qeyd edildiyi kimi, gömrük-tarif tənzimlənməsinin mərkəzi vasitəsi gömrük tarifidir. Əksər dövlətlərdə gömrük tarifi öz rolunu tarifin fiskal funksiyalarının bir qismini adətən öz üzərinə götürən və onun tənzimləmə fəaliyyəti tamamlayan ölkənin vergi sistemi eləcə də, xarici ticarətin digər tənzimləmə vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqədə yerinə yetirir.

Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əldə edilmiş təcrübə müasir gömrük tarifi necə olmalıdır sualına kifayət qə-

dər dəqiq cavab verir.

Hər şeydən əvvəl, gömrük tarifinin dərin diferensiasiyalı mal nomenklaturası diqqəti özünə cəlb edir. Dövlətlərin çox böyük əksəriyyətində bu məqsədlərlə Malların təsvirinin və kodlaşdırılmasının harmonik sistemi (HS) istifadə olunur. Bir sıra ölkələrin və ölkə qruplarının gömrük tariflərində mal mövqələrinin ümumi sayından xəbər verən rəqəmlər nəzərəçarpan dərəcədədir: Avropa İttifaqı - 10754, ABŞ - 10085, Yaponiya - 8964, Kanada - 8407, Braziliya - 9131, Koreya Respublikası - 10654, Malaziya - 9767, ÇXR - 6509. Nəzərə alsaq ki, standart altışıərəli AS nomenklaturasında 5014 mövqe vardır, yuxanda sadalanan dövlətlərin gömrük tarifləri inkişaf etmiş milli mal nomenklaturası yaratmaq istiqamətində xeyli irəli gedərək AS-nin altıncı işarəsini aşmışdır. Qeyd edilən ölkələrin payına dünya ticarəti dövrünün 2/3 düşür.

Tarif nomenklaturasının "milli" tərkib hissəsinin təhlili göstərir ki, o, həmişə ölkənin real milli iqtisadi mənafeələrini nəzərə almaq nəticəsində formalaşır. AS-in mal nomenklaturasının altıncı işarəsindən kənara istehsalın müdafiəsində ölkənin maraqlı olduğu və ya fərqləndirilməsi ticarət danışıqlarının aparılması üçün (bəzən isə fiskal məqsədlər də daxil olmaqla, başqa məqsədlər üçün) zəruri olan mallar çıxarılır. İnkişaf etmiş ölkələrdə və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin bir hissəsində orta gömrük vergi qoyma dərəcəsi son üç onillikdə nəzərəçar-pacaq dərəcədə aşağı düşmüşdür. Bu kifayət qədər yayılmış belə bir fikrə gətirib çıxarmışdır ki, dünya azad ticarətin yeni dövrünə daxil olmuşdur. Lakin bu, çox səhv baxışdır. Gömrük tarifinin diferensiasiya edilmiş mal nomenklaturası müqayisədə çox da yüksək olmayan orta vergi qoyma səviyyəsində beynəlxalq ticarətin ayrı-ayrı mallarına yüksək tarif dərəcələri (tarif pikləri) müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, 3-4% orta vergi qoyma səviyyəsində, tekstil və geyimə gömrük vergisi səviyyəsi ABŞ-da 14,6%; Avropa İttifaqı - 9,1%; Yaponiyada 7,6%-dir. Ayrı-ayrı mallar üçün bu səviyyə xeyli yüksəkdir.

Aşağıda müasir gömrük tariflərinin real rüsum dərəcələri barədə daha ətraflı təsəvvür verən iki cədvəl göstərilir.

Cədvəl 2

2000-ci ildə bir sıra ölkələrin gömrük tariflərində yüksək rüsum dərəcələrinin bölgüsü (mal mövqələrinin sayı)

Ölkələr	Dərəcələrin yüksəkliyi, %				
	12-19	20-29	30-99	100-299	300-dən yuxarı
Avropa İttifaqı	599	341	342	31	2
ABŞ	546	197	144	15	11
Yaponiya	276	361	157	67	31
Kanada	444	49	21	68	-
Braziliya	4730	720	-	-	-
ÇXR	1400	996	2211	46	-
Koreya Respublikası	58	432	341	-	-
Malaziya	238	1807	833	68	-

Mənbə: YUNKTAD, TD/B/com. 1/14.

Cədvəl 3

2002-ci ildə rüsum dərəcələri yüksəkliyi üzrə gömrük vergisi səviyyəsinin bölgüsü (göstərilən dərəcələrlə vergi qoyulan mal mövqələrinin payı)

Ölkələr	Orta vergi-qoyma-səviyyəsi	Aşağıdakı % dərəcələri üzrə vergi qoyulan idxalın payı					
		0	0,1-5,0	5,1-10,0	10,1-15,0	15,1-35,0	35-dən yuxarı
ABŞ	3,5	39,5	42,9	10,2	1,3	6,0	0,1
Avropa İttifaqı	3,6	37,7	34,2	19,0	8,2	0,9	0,0
Yaponiya	1,7	71,0	16,6	9,7	2,0	0,7	0,0

Mənbə: YUNKTAD məlumat bazası.

2-ci cədvəldən görüldüyü kimi, ən çox "həddi" aşan rüsum dərəcələri Yaponiyada (300%-dən yuxarı 31 dərəcə) və ABŞ-dədir (11 dərəcə). Eyni zamanda ən aşağı orta vergi qoyma səviyyəsi və rüsumsuz dərəcələrin ən çox miqdarı da yenə Yaponiyadadır. Bunu 3-cü Cədvəldən aydın görmək olur.

Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına gömrük vergisi səviyyəsi xüsusilə yüksək olaraq qalır. Kənd təsərrüfatı üzrə Sazişdə müəyyən edilmişdir ki, baza deyilən dövrdə (1986-1988-ci illərdə) kənd təsərrüfatında qüvvədə olan qeyri-tarif maneələri ekvivalent tarif dərəcələrinə (tarifləşdirməyə) çevrilməli idi. Alınan tarif dərəcələri qüvvədə olan gömrük rüsumlarına əlavə edilməli idi. Sonra isə alınmış gömrük vergisi səviyyəsi 1.1.2000-ci ilədək 36% azaldılmalı idi. Nəticədə göstərilən tarixdə kənd təsərrüfatı mallarına gömrük vergisinin orta səviyyəsi yüksəldi və Avropa İttifaqında 96% və ABŞ-da 23% təşkil etdi [34]. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı mallarına rüsum dərəcələri həmin ölçünü çox aşdı. Belə ki, Yaponiyada düyüyə rüsum - 444%, buğdaya - 193%; ABŞ-da süd məhsullarına qoyulan rüsumlar 93%, şəkərə - 91%; Avropa İttifaqında düyüyə rüsumlar 231%, süd məhsullarına 205%, şəkərə 279% təşkil etmişdir.

Deyilənlərə əlavə etmək lazımdır ki, müasir gömrük siyasətinin xarakterik xüsusiyyəti - "tarif eskalasiyası"dır, yeni malların emal səviyyəsi yüksəldikcə gömrük dərəcələrinin artmasıdır. 4-cü cədvəldən görüldüyü kimi, tarif ekspansiyası xeyli dərəcədə yüksəlmişdir. xammala vergi qoyma səviyyəsi ilə hazır məhsula vergi qoyma səviyyəsi arasında fərq Uruqvay Raunduna qədər 4,5 dəfə, Raunddan sonra isə 7,5 dəfə olmuşdur.

Cədvəl 4

Emal səviyyəsindən asılı olaraq malların gömrük vergisi səviyyəsi (tarif eskalasiyası)

Orta mülahizə edilmiş rüsum dərəcəsi		
	Uruqvay raunduna qədər	Uruqvay raundundan sonra
Xammal	2,1	0,8
Yarımfabrikatlar	5,4	2,8
Hazır məhsullar	9,1	6,2

Mənbə: YUNKTAD, TD/B/375, may 1996-cı il.

Son onillikdə dünya təcrübəsində son nəticədə idxal mallanna rüsum dərəcələrinin tətbiqi qaydası və onların real səviyyəsini müəyyənləşdirən üç istiqamət - AS çərçivəsində malların təsnifatı, malların mənşə ölkəsinin təyini və gömrük dəyərinin təyini - xeyli dərəcədə irəliləmişdir.

Təsnifat qərarlarına münasibətdə Kioto Konvensiyasının yeni redaksiyası gömrük orqanlarına maraqlı şəxslərin xahişinə əsasən məcbureddici ilkin qərarlar qəbul etməyi tövsiyə edir (9.9-cu tövsiyə). Belə qərarlar ölkənin bütün gömrükxanalarına göndərməli və bütün maraqlı şəxslərin məlumatlanması üçün açıq olmalıdır. Kioto Konvensiyasında nəzərdə tutulur ki, milli qanunvericilik ilkin qərar haqqında xahiş ərizəsinin verilmə formasını müəyyən etməli, eləcə də, ərizəyə əlavə edilən rekvizitlər haqqında dəqiq tələblər xülasə etməlidir (fotoşkillər, nümunələr, malın ətraflı təsviri). İlkin təsnifat qərarının tövsiyə edilən etibarlılıq müddəti bir ildən beş ilədəkdir [28].

ÜTT üzvü olan ölkələrdə idxal mallarının gömrük dəyəri TTBS-1994 VII maddəsinin tətbiqi haqqında Saziş əsasında təyin edilir. Sazişdə dəqiq müəyyənləşdirilir ki, gömrük dəyərinin təyin edilməsinin əsas metodu malların sövdələşmədəki dəyəridir (transaction value). Gömrük orqanları ilə idxalçılar arasında digər qiymətləndirmə bazaları

na ardıcıl çıxış məqsədi daşıyan məsləhətləşmələrin gedişində digər qiymətləndirmə metodlarına keçid həyata keçirilir. Gömrük qiymətləndirməsinin 3, 4, 5 və digər metodlarına keçid ardıcıl olaraq, yalnız o halda həyata keçirilir ki, gömrük orqanları əvvəlki metoda əsaslanmış gömrük dəyərini qəbul etməsin. Bu barədə gömrük orqanları idxalçıya dərhal yazılı formada məlumat və cavab üçün vaxt verməlidir. Gömrük dəyəri haqqında Sazişdə dəqiq meyarlar müəyyən edilir. Gömrük orqanları bu Sazişin metodikasından istifadə edərkən həmin meyarları əldə rəhbər tutmalıdır.

Malların mənşə ölkəsi barəsində qüvvədə olan unifikasiya edilmiş qaydalar inkişaf etməkdə olan ölkələrdən gətirilən və preferensial (imtiyazlı) rüsumlu idxal mallanna şamil edilir. Qeyri-preferensial idxal üçün malların mənşə qaydaları ÜTT mallarının mənşə qaydaları haqqında Sazişin (həmin Saziş belə malların mənşəyini təyin etməyin təşkilatı və konseptual əsaslarını müəyyən edir) əhatə dairəsinə daxildir. ÜTT çərçivəsində bu sahədə konkret normalar hazırlamaq üçün işçi qrupu çalışır.

Malların mənşə qaydaları haqqında Saziş yalnız qeyri-preferensial idxal üçün mənşə qaydalarından istifadəyə aid edilir.

Həmin Sazişin 3-cü maddəsində malların mənşəyinin uyğunlaşdırılmış (harmonized) qaydaları prinsipçə bütün ticarət-siyasi tədbirlərə münasibətdə və bütün ÜTT sazişləri çərçivəsində istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Malların mənşəyi qaydaları haqqında Saziş əsasında 1995-ci il iyulun 20-də ÜTT çərçivəsində Mənşə qaydaları üzrə komitə, Ümümdünya Gömrük Təşkilatı çərçivəsində isə Mənşə qaydaları üzrə Texniki komitə fəaliyyətə başladı. Onların işi 1999-cu ilin noyabrında malların mənşə ölkəsinin təyin edilməsi üzrə uzlaşdırılmış tədbirlər haqqında tövsiyələrin hazırlanması ilə başa çatmalı idi. Lakin bu iş tamamlanmadı və indi davam etməkdədir. Bununla belə, işin gedişində həmin problemin həllinə qeyri-ənənəvi yanaşma üsulları meydana çıx-

di. Problemin özünün dərk edilməsi də xeyli irəlilədi. Məsələ ondadır ki, istehsalın qloballaşması (və ya beynəlmilləşməsi) bu problemə ənənəvi yanaşmanı dəyişir.

Gömrük işi, artıq qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq ticarətdə əsas rol oynayır. Hər hansı xarici ticarət sövdələşməsində gömrük ən azı iki dəfə iştirak edir: bir dəfə - ixrac zamanı; bir dəfə idxal zamanı. Bu səbəbdən aydındır ki, gömrüyün işi xarici ticarətin effektivliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Gömrük orqanlarının effektiv işi, gömrük nəzarəti gedişində zamanın və maddi vəsaitlərin əsassız itkisinin olmaması hər hansı ölkənin ixracatçılarının və idxalçıların xarici ticarətinin xarakterini və yekunlarını az dərəcədə müəyyən etmir və çox zaman xarici ticarət əməliyyatlarında uğurun (və ya uğursuzluğun) başlıca səbəbi olur.

Gömrük orqanlarının fəaliyyət göstərdiyi şərait son onillikdə sürətlə dəyişir. TTBS-nin himayəsi altında ticarət danışıqlarının bir neçə raundunun keçirilməsi nəticəsində əksər ölkələrdə gömrük vergisi səviyyəsi aşağı düşdü və bir sıra inkişaf etmiş dövlətlərdə milli büdcələrin gəlir mənbəyi olaraq gömrük ödəmələrinin rolu azaldı.

Lakin, gömrük qarşısında əvvəllər olmayan məsələlər qalxdı: intellektual mülkiyyət hüququnun qorunması, ikili texnologiyalarla ticarətlə mübarizə, məhv olmaq təhlükəsi altında olan bioloji növlərin müdafiəsi, ətraf mühitin qorunması, zəhərli tullantılar, narkotiklər və bir çox başqaları. Müxtəlif ölkələrdə gömrük orqanları qarşısındakı bu vəzifələrin çoxu birinci plana çıxdı. Lakin bütövlükdə, zamanın çağırışı gömrük xidmətlərinin modernləşdirilməsini, gömrük orqanlarının işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini, artıq mənasını itirmiş prosedurların və rəsmiyyətin aradan qaldırılmasını, yeni informasiya texnologiyalarından maksimal istifadə edilməsini tələb edir.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatının tövsiyələrindən biri gömrük xidmətləri əməliyyatlarının texnika və praktikasının birbaşa inkişafına yönəlmişdir: "Gömrük orqanları mövcud təcrübəni təxirəsalmadan nə-

zərdən keçirməli, effektiv olmayan və ya köhnəlmiş metod və qaydaların islahat proqramını yaratmalıdır".

Yuxarıda göstərilən məsələlər bir çox ölkələrin hökumətləri tərəfindən fəal şəkildə həll edilir. Həm də gömrük fəaliyyətinin inkişafının və təkmilləşdirilməsinin bəzi başlıca istiqamətləri müəyyən edilir.

Onlardan biri gömrük tənzimlənməsinin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsidir. Dünyanın əksər ölkələrində keçmiş onillikdə gömrük-tarif tənzimlənməsinin hüquqi təminatı daha sadə, aydın və dəqiq işləyən qanunların yaradılması istiqamətində, eləcə də, onların beynəlxalq sazişlərin, konvensiyaların və digər beynəlxalq anlaşmaların tövsiyələri, normaları və müddəaları ilə yaxınlaşdırılması (bir araya gətirilməsi) istiqamətində nəzərdən keçirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. İllər ərzində gömrük tənzimlənməsinin hüquqi, inzibati, təşkilati-texniki sistemlərinin özünəməxsus beynəlxalq unifikasiyası baş verir. Son onilliklərdə beynəlxalq ticarətin intensiv inkişafı daha çox ona görə mümkün olmuşdur ki, dünyanın əksər ölkələrində milli gömrük sistemləri yaxın, çox şeydə ümumi, hüquqi və təşkilati norma və qaydalar ətrafında formalaşmışdır. Beynəlxalq planda bu hüquqi uyğunluğa çoxtərəfli beynəlxalq saziş və anlaşmaların bütöv sistemi yaradıldığına görə nail olunmuşdur. Bu prosesdə müşüm rolu 1995-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT-nin) təsis edilməsi və onun təməlinə dayanan mürəkkəb hüquqi sənədlər paketinin qəbul edilməsi oynayır.

Beynəlxalq mal dövriyyəsi həcmində sürətlə artması, onun strukturunun mürəkkəbləşməsi, gömrük orqanlarının kadr resurslarının məhdudluğu, xarici ticarətin bütün iştirakçılarının malın yolda olma zamanını (vaxtını) minimuma endirmək tələbi seçmə gömrük nəzarətini gerçəkləşdirmək məqsədilə gömrük təcrübəsində risklər nəzəriyyəsinə istifadə edilməsinin meydana çıxmasına səbəb oldu.

Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında Konvensiyanın (əvvəlki Kioto Konvensiyasının iştirakçı ölkələri tərəfindən 1999-cu ilin iyununda qəbul edilmiş) yeni, dəyişdirilmiş re-

daksiyasında müəyyən edilmişdir ki, Konvensiyanın üzvü olan ölkələr gömrük nəzarəti zamanı ayrı-ayrı şəxslərə, yüklərə və nəqliyyat vasitələrinə münasibətdə gömrük nəzarəti səviyyəsini müəyyən etmək və gömrük nəzarətinin müxtəlif formalarından seçimə uyğun istifadə etmək məqsədilə riskli idarəetmə sistemini istifadə edir. Bu müddəalar Konvensiyanın 6-cı fəslində - "Gömrük nəzarəti" - 6.3, 6.4 və 6.5-ci tövsiyələrində əks olunub [22].

Yüksək risk səviyyəli yükün - onun yoxlanması çox böyük ehtimalla gömrük qaydalının pozulmasının qarşısını almağa imkan verir - identifikasiyasında seçmə qabiliyyəti başlıca momentdir. Bu metod avtomatlaşdırılmış icra zamanı xüsusilə effektivdir, bu zaman malların konkret partiyası (dəstəsi) ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsi və konkret halda necə davranış haqqında gömrük əməkdaşına tövsiyələr verilməsi üçün kompüterdən istifadə edilir. Bu məsələ daha ətraflı şəkildə 2.2-ci paragrafda nəzərdən keçiriləcəkdir.

Bir sıra ölkələrdə və Ümumdünya Gömrük Təşkilatında riskin idarə edilməsi sistemlərinin istifadə edilməsi gömrük orqanları işinin effektivliyini kəskin şəkildə artırmağın ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamət bütün ölkələrin gömrük qanunvericiliyində öz əksini tapmalıdır.

Kioto Konvensiyası riskin təhlili və idarə edilməsi ilə yanaşı seçimli gömrük nəzarəti sisteminin nə dərəcədə yaxşı işləməsinin indikatoru olaraq gömrük qaydalarına riayət edilmə dərəcəsini təyin etmək metodundan istifadə etməyi də tövsiyə edir. Qeyd edilən indikator (compliance measurement) idxalçıların, daşıma ilə məşğul olanların, nəqliyyat-ekspeditor agentlərinin hansı hissəsinin gömrük qaydalarına və prosedurlarına riayət etməsini göstərən statistik göstəricidir. Həmin göstərici, bir tərəfdən, gömrük nəzarətinin hansı istiqamətlərdə gücləndirilməli olduğunu nümayiş etdirir, digər tərəfdən, riskin təhlili və idarəedilməsinin mövcud sisteminin effektivliyi barədə mühakimə yürütməyə və zəruri hallarda lazımı düzəlişlər etməyə imkan verir.

Doğrudur, etiraf etmək lazımdır ki, çox zaman gömrük hüquqpozmaları üzə çıxarılmır, bu səbəbdən də həmin indikatorun əhəmiyyətini düzgün hesablamaq mümkün olmur.

Kioto Konvensiyasının yeni redaksiyası daha bir istiqamətə - audit metodlarına əsaslanan gömrük nəzarətinə böyük əhəmiyyət verir. Həmin bazaya əsaslanan nəzarətə (audit-based control) Konvensiyada "gömrük orqanlarının bəyannamələrin dəqiqliyinə və düzgünlüyünə, yoxlanılan şəxslərin mühasibat qeydiyyatını, kargüzarlığını (yazışmasını), kommersiya informasiyasını yoxlamaq yolu ilə inandığı tədbirlər sistemi" olaraq tərif edilir.

Belə hallarda tətbiq edilən metodlar ixracatçıların və idxalçıların özünü qiymətləndirmə və öz-özünü yoxlamadan tutmuş ixtisaslaşmış şirkətlər tərəfindən aparılan mürekkəb auditor yoxlamasına qədər dəyişə bilər. Bu metoddan istifadə problemlərindən biri onunla əlaqədardır ki, yoxlanılan firmaların kargüzarlığı ümumqəbul edilmiş mühasibat uçotu metodlarına (Generally Accepted Accounting Principles, GAAP) əsaslanmalıdır. Həmin sistem yoxlanılan firmaların kargüzarlığına müvafiq proqramların qabaqcadan daxil edilməsi yolu ilə avtomatlaşdırıla bilər. Sonrakı audit bazasındakı gömrük nəzarəti xarici ticarət yüklərinin hərəkətini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir və lazımsız maneələri aradan qaldırır.

Müasir gömrük sistemlərinin və gömrük xidmətlərinin daim artan texniki təchizatı 90-cı illərdə ölkələrin böyük əkəsəriyyətində gömrük tənzimlənməsinin növbəti xarakterik inkişaf xüsusiyyətidir. Onun əsasında müasir informasiya texnologiyasının, rabitə texnikasının, informasiyanın işlənməsi və ötürülməsi metodlarının, zaman və məsafə amilini minimuma endirən məlumatların avtomatik işlənməsi sisteminin uğurları dayanır. Bu məsələ də 2.2-ci paragrafda daha ətraflı nəzərdən keçiriləcək.

Malların gömrükdən buraxılışı proseslərinin və gömrük ödəmələrinin yığılı, uçotun və statistik hesabatların aparılması proseslərinin

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

ayrılması da gömrük xidmətləri fəaliyyətinin inkişafı və modernləşdirilməsi istiqamətlərindən biridir. Ümumdünya Gömrük Təşkilatının tövsiyələrindən birində qeyd edilir: "Gömrük orqanları yüklərin yolda ləngiməsini minimuma endirmək məqsədilə gömrük ödəmələrinin yığılması prosesləri ilə yüklərin gömrükdən buraxılışı proseslərini ayırmaq imkanlarını öyrənməlidir".

Məsələ bundadır ki, uzun müddət gömrük orqanlarının işində malların gömrük nəzarəti altında olduğu müddətdə bütün gömrük rəsmiyyətinin yerinə yetirilməsi təcrübəsi üstünlük təşkil etmişdi. Hesab edilirdi ki, mallar üzərində gömrük nəzarəti idxalçının məsuliyyət daşdığı gömrük rüsumları və vergilərinin ödənilməsində təminat və qarantıya vasitəsidir. Təəssüf ki, həmin təcrübə bir çox ölkələrdə davam etməkdədir.

Lakin indiki zamanda malların fiziki saxlanması olmadan gömrük rüsumlarının və yığımlarının ödənişinin təmini mexanizmləri mövcuddur. Ona görə də, bir çox ölkələrdə sadələşdirilmiş gömrük bəyannaməsi üzrə buraxılış sistemi inkişaf etdirilir, rüsum və yığımların ödəniş qarantıyası isə başqa yollarla həyata keçirilir. Bu metodlar bir çox inkişaf etmiş ölkələrin gömrük təcrübəsində yaxşı işlənmişdir.

Ayn-ayrı hallarda yuxarıda qeyd edilən təcrübə təminatlı öhdəliklərlə bağlı ola bilər. Lakin bu, Kioto konvensiyasına uyğun olaraq, yalnız ayn-ayrı dəqiq göstərilmiş hallara aid edilir. Konvensiyanın yeni redaksiyasının 5.1-ci tövsiyəsində göstərilir: "Milli qanunvericilikdə təminatın tələb olunduğu hallar sadalanmalı və təminatın verilmə formaları müəyyən edilməlidir".

Gömrük təcrübəsində təminatlar haqqındakı məsələ gömrük tənzimlənməsinin təkmilləşdirilmə istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Təminatın son məqsədi gömrük ödəmələri ödənişinin təmin edilməsi zamanı (əgər bu zərurdirsə) yüklərin gömrükdən hərəkətini sürətləndirməkdir. Təklif edilən təminat forması - pul məbləğlərinin təminatlı bank hesablarına köçürülməsi, bu məqsədlərlə likvid qiymətli

kağızlardan istifadə edilməsi, eləcə də, bank və ya sığorta şirkəti tərəfindən verilən təminatdır. Bir qayda olaraq, təminatlı hesablara yerləşdirilmiş pul məbləği üzrə faizlər ödənilmir. Təminatlı öhdəlik məbləği gömrük tərəfindən təyin edilir. Lakin bu məbləğ təminatın saxlanması anında hesablanmış gömrük rüsum və yığımlarının ölçüsündən artıq olmamalı, yaxud, mübahisəli hallarda, gömrük tərəfindən hesablanmış gömrük ödəmələrinin maksimal miqdarından çox olmamalıdır. Konvensiyanın üzv ölkələrinin milli qanunvericiliyində təminatın zəruri olduğu hallar dəqiq müəyyən edilməli və sadalanmalıdır. Konvensiyanın 5.3-cü tövsiyəsində müəyyənləşdirilir ki, deklarant qanunla müəyyən edilmiş istənilən növ təminat formasını seçə bilər. Malların ardıcıl olaraq gömrükdən keçdiyi hallarda deklarant ardıcıl olaraq keçən yük partiyalarını təmin edən Ümumi Təminat (The General security) təqdim edə bilər. 1999-cu il Kioto Konvensiyasının 5.5-ci tövsiyəsində müəyyən edilir ki, "gömrük rəsmiləşdirilməsi gedişində meydana çıxan öhdəliklərin təmin edilməsi üçün təminat zəruri olan hallarda, gömrük orqanları, xüsusilə, eyni gömrük ərazisinin müxtəlif gömrükxanalarında ardıcıl olaraq yükləri bəyan edən deklarantlardan ümumi təminat qəbul edirlər". Təminatın etibarlılıq müddəti gömrük orqanlarının təminatın ödənməsi öhdəliklərinin icrasına əmin olduğdan sonra başa çatır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ümumdünya Gömrük Təşkilatının (buna qədər isə Gömrük əməkdaşlığı üzrə Şuranın) materiallarında dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, yüklərin gömrükdən keçməsi ilə bağlı ləngimələrə səbəb bir çox amillərin təsiridir, o cümlədən, daşıyıcıların, nəqliyyat-ekspeditor firmalarının və gömrük brokerlərinin işində effektivliyin zəif olması, peşəkarlığın isə kifayət qədər olmamasıdır. Göstərilən şəxslərdən qeyri-qənaətbəxş, tam və ya dürüst olmayan informasiyanın daxil olduğu hallarda, gömrük bəyannamələri qəbul edilmir və ya sənədlərin işlənməsində xeyli ləngimələr meydana çıxır. Bu səbəbdən Ümumdünya Gömrük Təşkilatı bütün ölkələrin hökumətlərinə həmin peşələr üçün minimum standartlar işləyib hazırlamağı və onlara ciddi riayət

edilməsinə nəzarət etməyi tövsiyə edir. Bütün gömrük nəzarəti sisteminin effektiv işini şərtləndirən mühüm əhəmiyyətli məsələ bütün maraqlı fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən gömrük xidmətlərinə təqdim edilməli olan informasiyadır. Həm də gömrük xidmətlərinin işini müəyyən edən xarici qanunvericilikdə qeyd edilir ki, bütün maraqlı şəxslərə qanunlar, normativ aktlar, ümumi xarakterli qərarlar və əmrilər barədə geniş informasiya verilməsi həmin informasiyanı bütün maraqlı şəxslərə çatdırmalı olan gömrük orqanlarının vəzifəsidir. Belə yanaşma, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, ÜTT qaydalarında müəyyənləşdirilmişdir.

Gömrük orqanları tərəfindən bütün maraqlı şəxslərə çatdırılan informasiyanın aşkarlığı və açıqlığı, dəqiqliyi və vaxtli-vaxtında olması yüklərin gömrük nəzarətindən keçməsi prosesini sürətləndirməkdə mühüm şərtlərdən biri kimi və xarici ticarətdə mal axını sürətinin artırılmasında mühüm istiqamətlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir.

Gömrük orqanları tərəfindən tələb edilən gömrük sənədlərinin unifikasiyası ilə və sənədlərin sayına və müxtəlifliyinə qoyulan tələblərin razılaşdırılması ilə bağlı növbəti qrup məsələ gömrük bəyannaməsinin formasıdır. 1990-cı ilin iyununda Gömrük Əməkdaşlığı üzrə Şura (indiki Ümumdünya Gömrük Təşkilatı) Gömrük Əməkdaşlığı üzrə Şuranın (GƏŞ) bütün üzvlərinə, eləcə də, BMT-nin bütün üzvlərinə və Avropa İttifaqının gömrük orqanlarına müraciət edərək GƏŞ-in hazırladığı vahid yük bəyannaməsini gömrük bəyannaməsi kimi istifadə edilməsi haqqında tövsiyə qəbul etdi. 1999-cu il Kioto Konvensiyasında həmin tövsiyə ümumi formada təkrarlanır.

Sənədlərin elektron formasında hazırlanması və ötürülməsi texnologiyasına gəldikdə isə, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı bütün ölkələrə BMT EDİFAKT-a uyğun olaraq hazırlanmış məlumatların elektron vasitələrlə ötürülməsi standartlarını istifadə etməyi tövsiyə etmişdir.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatı gömrük orqanlarının gömrük bəyannaməsinin ehtiva etməli olduğu informasiya həcmi yalnız

gömrük ödəmələrinin hesablanması və tutulması, statistik məlumatların yığılması və gömrük qanunvericiliyinin hüquqi tətbiqi üçün zəruri olan məlumatlarla məhdudlaşdırmasını tövsiyə edir (1999-cu il Kioto Konvensiyası, 3.12-ci tövsiyə). Yük gömrük bəyannaməsinin bəyənilməsi üçün və gömrük rəsmiləşdirməsinin digər məqsədləri üçün zəruri olan sənədlərin sayına gəldikdə isə, burada bütün xarici ölkələrdə gömrük orqanları ÜTT-nin tələbini fəal şəkildə həyata keçirirlər. ÜTT-nin tələbində deyilir ki, ÜTT-nin üzv ölkələri idxal və ixrac sənədləşdirməsinin ixtisar edilməsi və sadələşdirilməsi zərurətini etiraf edir (TTBS-1994, maddə VIII 1, (c)). Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, sənədləşdirməyə mürəkkəb tələblər qoyulmasını, ehtiyac olmayan geniş əlavə sənədlər siyahısını, onların sayının və nüsxələrinin miqdarını artırmağı ÜTT əlavə tarif baryeri hesab edir [57].

Beləliklə, müasir gömrük işinin bir sıra başlıca inkişaf istiqamətləri vardır. Bu, gömrük tariflərinin azaldılması, qeyri-tarif tənzimləmə tədbirlərinin sadələşdirilməsi və optimallaşdırılması, gömrük qanunvericiliyinin unifikasiyası, gömrük fəaliyyətində total gömrük nəzarətindən risklərin idarə edilməsinə keçid və s. istiqamətlərdir.

Gömrük fəaliyyətinin effektivliyini artırmaqda başlıca rol Ümumdünya Gömrük Təşkilatına məxsusdur. Xarici ticarət fəaliyyətinin konvensial tənzimləmə və milli gömrük xidmətlərinin modernləşdirilməsi sistemi dünya ticarətinin inkişafına mümkün qədər yaxşı kömək edir.

1.5. Müxtəlif ölkələrdə gömrük işinin xüsusiyyətləri

Müxtəlif ölkələrdə gömrük işi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Müqayisə üçün Yaponiya, Çin və Yəmen kimi ölkələri götürmək olar. Ölkələrin bu sırası təsadüfi seçilməmişdir, onlar iqtisadi inkişaf səviyyəsinin azalması üzrə düzülmüşdür: birinci yerdə dünyanın iqtisadi cəhətdən öndə gedən ölkələrindən biri, axırda isə iqtisadi inkişaf səviyyəsi geridə qalan ölkə gəlir. Bunun gömrük tənzimlənməsi xüsu-

siyyətlərində necə əks olunmasını izləmək gərəkdir.

Yaponiya rəsmi olaraq, azad ticarətə sadıq olduğunu bəyan edir və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) əsas prinsipləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir məhdudlaşdırıcı tədbirləri qəbul etməkdən imtina edir. Azad ticarət prinsipi Valyuta əməliyyatları və xarici ticarət haqqında Qanunda ifadə edilmişdir. Qanunun 1-ci maddəsində deyilir ki, "xarici iqtisadi əməliyyatları azad şəkildə həyata keçirilir". Eyni zamanda qanunda beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, ixrac əməliyyatlarının nizamlanması, daxili tələb və təklifin balanslaşdırılması, beynəlxalq öhdəliklərin icra edilməsi məqsədlərinə görə "minimal zəruri" tənzimləmə tədbirləri tətbiq etmək hüququ təsbit olunur.

İndiki dövrdə Yaponiyada tətbiq edilən ixrac nəzarəti növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. ikili təyinətli mal və texnologiyaların ixracına nəzarət. İxrac nəzarəti üzrə əlaqələndirmə komitəsinin (KOKOM) üzvü olaraq, Yaponiya təşkilat çərçivəsində müəyyən edilmiş strateji sənaye malları və texnologiyalarının milli ixracına nəzarət edirdi. 1994-cü ilin martında KOKOM-un buraxılmasından sonra, Yaponiya yeni beynəlxalq təşkilatın ("Vassenaar anlaşması" forumu) üzvü kimi "beynəlxalq narahatlıq doğuran" ölkələrə (xüsusilə, KXDR, İran, İraq və Liviyaya) "xüsusi həssaslığa malik" mal və texnologiyaların ixracını məhdudlaşdırır. İxracı məhdudlaşdırılan və qadağan edilən malların və təyinat məntəqələrinin siyahısı İxrac ticarətinə nəzarət haqqında (Nazirlər Kabinetinin) Fərmanına 1-ci (Təhlükəsizlik mülahizələri üzrə nəzarət) və 2-ci Əlavələrə (İqtisadi mülahizələr üzrə nəzarət) daxildir;

2. silahlann və onların istehsalı üçün avadanlığın ixracına nəzarət "Silah ixracının üç prinsipi" və "Silah ixracı sahəsində siyasətin əsas istiqamətləri"ne uyğun olaraq həyata keçirilir. "Prinsiplər"də a) kommunist bloku ölkələrinə; b) silah ixracına BMT qətnamələri ilə embarqo qoyuluş ölkələrinə; v) beynəlxalq münaqişələrə cəlb olunmuş və ya cəlb edilə biləcəyi ehtimal olunan ölkələrə silah ixracına qadağan

nəzərdə tutulur. "əsas istiqamətlər"də müəyyən edilir ki, silah istehsalı üçün avadanlığın ixracı silahın özünün ixracında nəzərdə tutulan rejimə malikdir;

3. raket, raket avadanlığı və texnologiyalarının ixracına nəzarət. Raket texnologiyalarına nəzarət rejiminə uyğun olaraq, raket və raket avadanlığı İxrac ticarətinə nəzarət haqqında Fərmana 1-ci Əlavəyə daxil edilmişdir. Onların ixracı üçün Xarici Ticarət və Sənaye nazirindən icazə alınması tələb olunur;

4. kimyəvi silah üçün xammala nəzarət. Avstraliya qrupu çərçivəsində əldə olunmuş anlaşmaya uyğun olaraq, kimyəvi silah istehsalı üçün xammal kimi istifadə edilə bilən kimyəvi maddələr Xarici ticarətə nəzarət haqqında Fərmana 1-ci Əlavəyə daxil edilmişdir. Onların ixracı üçün Xarici Ticarət və Sənaye nazirindən icazə alınması tələb olunur;

5. nüvə materiallarına nəzarət. Nüvə enerjisi ilə bağlı materiallar, Yayılmama haqqında Müqaviləyə uyğun olaraq, Xarici ticarətə nəzarət haqqında Fərmana 1-ci Əlavəyə daxil edilmişdir, onların ixrac edilməsi üçün Xarici Ticarət və Sənaye nazirinin icazəsi lazımdır.

6. Sanksiyalar haqqında BMT qərarına aid ixracə nəzarət. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə uyğun olaraq Yaponiya müxtəlif vaxtlarda ixracə məhdudiyyətlər tətbiq etmişdir: CAR əleyhinə sanksiya (Silah ixracına qadağan qoyulması haqqında 4 noyabr 1977-ci il tarixli, 418 №-li BMT TŞ qətnaməsi); İraqə qarşı sanksiya (İxracın tam qadağan edilməsi haqqında 6 avqust 1990-cı il tarixli, 661 №-li BMT TŞ qətnaməsi); Somaliyə qarşı sanksiya (Silah ixracına qadağan qoyulması haqqında 23 yanvar 1992-ci il tarixli, 733 №-li BMT TŞ qətnaməsi) və s.

7. adekvat daxili təklifin təmin edilməsi məqsədilə nəzarət. İxrac ticarətinə nəzarət haqqında Fərmana 2-ci Əlavədə, daxili istehlakın fasiləsizliyini təmin etmək zərurəti nəzərə alındığına görə, ixracı bəyənilmə tələb edən malların siyahısı vardır (onların arasında barama, düyü, buğda, arpa, gübrə, meşə və s.).

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

Yaponiya Maliyyə Nazirliyi ixrac sövdələşmələrinə maliyyə nəzarəti həyata keçirir. Belə ki, ixrac sövdələşməsinin maliyyə tərəfini rəsmiləşdirməyin qaydası müəyyən edilmişdir. Qaydaya görə ixracatçı bank icazəsi almalıdır. Bunun üçün ixracatçı ixrac bəyannaməsini, seçilmiş ödəmə üsulunu göstərən sənədləri, eləcə də, zəruri hallarda ixrac icazəsini banka təqdim edir. Bank ixrac bəyannaməsinin üç nüsxəsini imzalayır, onlardan ikisi ixracatçıya göndərilir.

Azad ticarət prinsipinə ardıcıl sadıqlıyını saxlamaqla, Yaponiya beynəlxalq mal mübadiləsinin realıqları, xüsusilə, onun məhsullarını alan ölkələrin proteksionist siyasətini nəzərə almaya bilməzdi. Öz malları birtərəfli qaydada idxal məhdudluqlarını tətbiq etməkdən imtina etməyə çalışaraq, Yaponiya dəfələrlə könüllü ixrac məhdudluqlarına (KİM) müraciət etmişdir.

Yaponiya müxtəlif illərdə, müxtəlif müddətlərdə və müxtəlif həcmərdə özünün minik avtomobillərinin (ABŞ-a), yükboşaldan maşınların (Al-na), dəzgahlann (ABŞ-a və Al-na), yarımkəçiricilərin (ABŞ-a), poladın (ABŞ-a), poliestərdən hazırlanan parçaların (Kanadaya), sintetik lifdən hazırlanan parçaların və pambıq parçaların (Al-na), metal qabqacaq və yeməxana əşyalarının (dünyanın bir çox ölkələrinə), dulusçuluq məmulatının (ABŞ-a, Böyük Britaniyaya və Kanadaya) ixracına könüllü məhdudlaşdırmalar tətbiq etmişdir.

1970-ci illərin sonunda Amerika avtomobil istehsalçıları bezi çətinliklərlə üzləşdilər. Satış həcmi aşağı düşdü, halbuki idxalçılar bəzən xeyli hissəsini zəbt etmişdilər. Yaponiyadan idxal kəskin artdı, beş ildə amerikalıların həyata keçirdiyi satışın 10%-ə qarşı 21% artdı. 1980-ci ildə amerikalı istehsalçıların xalis gəliri 4,9 milyard dollar mənfəətdən 4,2 milyard dollar ziyana düşdü, həm də, avtoistehsal və bu sahədəki məşğulluq kəskin azaldı. 1980-ci ilin iyununda Amerika avtomobil istehsalçıları Amerika avtomobil sənayesinə ziyan vuran miqdarda minik avtomobillərinin və yük maşınlarının idxalından müdafiə tələbi ilə petisiya doldurdular. Lakin ABŞ-ın beynəlxalq ticarət komis-

siyası müəyyən etdi ki, idxalın artması müsbət faktıdır, avtomobil sənayesindəki çətinliklərin real səbəbləri isə avtomobilə tələbin ümumən azalması və həm də, istehlakçıların daha qənaətli avtomobillərə müraciəti olmuşdu. Heç bir məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiq edilməməsi tövsiyə olundu.

Komissiyanın qərarına baxmayaraq, Amerika avtomobil sənayesinə münasibətdə müdafiə tədbirlərinin xeyrinə təzyiqlər artdı və yapon minik avtomobillərinin idxalının məhdudlaşdırılmasına dair qanun layihəsi Konqresə təqdim edildi. 1981-ci ilin mayında Yaponiya hökuməti buna reaksiya verərək, 1982-ci ilin martına qədər ABŞ-a özünün avtomobillərinin ixracını 1,68 mln. ədəd məhdudlaşdırmaq barədə tədbirlərini elan etdi ki, bu da 1980-ci il səviyyəsindən 8% aşağı idi. Bu kəmiyyət nəzərə alınmaqla, yapon istehsalçıları arasında məhdudluqlar tətbiq edilənə qədər onların Amerika bazarındakı payına proporsional olaraq, kvotalar bölüşdürüldü. İkinci il kvotalar əvvəlki səviyyədə qaldı, lakin Amerika istehsalçıların satışında artım halına ehtiyatla. Bununla belə artım baş vermədi. Amerika avtomobil istehsalçıların ümumi satış səviyyəsi 1981-ci və 1982-ci illərdə aşağı düşməkdə davam etməsi həmin dövrdə Amerika iqtisadiyyatının ümumi zəifliyi ilə izah olunurdu.

Lakin 1983-1984-cü illərdə avtomobilə tələb kəskin artaraq, ABŞ-da işgüzar fəallığın canlanması və faiz dərəcələrinin xeyli aşağı düşməsinə əks etdirdi. Amerika istehsalçıları istehsal həcmələrini və satışını artırdılar və rekord mənfəət səviyyəsinə nail oldular. Yapon avtomobillərinin ixracına məhdudluqlar üçüncü və dördüncü il də uzatıldı; həcmərdə üçüncü ildə eynilə qaldı və dördüncü ildə 10% artdı. Satış da eyni səviyyədə qaldı, bazarın payı isə 1984-cü ildə 18,3%-dək aşağı düşdü.

1985-ci ilin əvvəlində Amerikanın hakimiyət orqanları qərara gəldi ki, onların avtomobil sənayesi idxal rəqabətinə uyğunlaşmaq iqtidarındadır və Yaponiyadan öz avtomobil ixracını məhdudlaşdırmaq

uzatmağı xahiş etmədi. Buna baxmayaraq, yapon hökuməti məhdudiyətin müddətini 1987-ci ilin martına qədər uzatdı. Bu dövrdə kvota ildə 2,3 mln. avtomobilə qədər artdı ki, bu da ABŞ-da avtomobil satışının 24%-ni təşkil edirdi. Lakin ayn-ayrı avtomobil istehsalçılarının payı yenidən bölüşdürüldü, əvvəllər az paya malik olanlar çox pay əldə etdilər. 1987-ci ilin əvvəlində Yaponiya kvotası artırmadan ABŞ-a avtomobil ixracı məhdudiyətini növbəti il də uzatdı.

ÜTT-nin müdafiə tədbirlərinə dair Sazişinə uyğun olaraq, TTBS qaydalan ilə tənzimlənməyən belə tədbirlərin tətbiq edilməsi, o cümlədən, KİM ("boz zona tədbirləri") qadağan edildi və dörd il müddətində onların aradan qaldırılması tələb olundu. Yaponiya hələ saziş bağlanmamışdan özünün ticarət təcrübəsində KİM-dən istifadəni azaltmaq kursu götürmüşdü. 1992-ci ildə o, ABŞ-a ixrac edilən dəzgahlara KİM-nin müddətini uzatmayacağını elan etdi. 1993-cü ilin martında ABŞ-a avtomobil və polad ixracına qoyulan 13-illik KİM başa çatdı. 1994-cü ilin dekabrında dulmuşluq və keramika məmulatlarının ixracına qoyulan 30-illik könlü məhdudiyətin sona çatdığı elan edildi.

Yaponiya qanunvericiliyində (ixrac-idxal əməliyyatları haqqında Qanunda) "vicdansız" ixrac təcrübəsinin qarşısını almaq və ya ixrac təcrübəsini nizama salmaq üçün antiinhisar qanunundan istisna şəklində ixrac kartellərini yaratmaq mümkünlüyünə yol verilir. İxrac kartelləri yalnız Xarici Ticarət və Sənaye Nazirliyinin (XTSN) və Vicdanlı və ədalətli sövdələşmələr üzrə Komissiyanın icazəsi əsasında yaradıla bilər. Xarici Ticarət və Sənaye naziri belə kartellərin fəaliyyətinə, əgər onlar milli mənafeələrə ziddirsə, xitam verilməsi və ya onların dəyişdirilməsi haqqında əmr də verə bilər.

1992-1995-ci illər ərzində mövcud 28 ixrac kartelindən 17-si ləğv edilmişdi. qalan kartelləri şərti olaraq, üç növə ayırmaq olar: 1) KİM ilə sıx əlaqəli olanlar və əks təqdirdə yapon ixracına münasibətdə məhdudlaşdırıcı cavab tədbirləri tətbiq edə bilən ölkələrlə ticarət mübahisələrinin qarşısını almaq məqsədi olanlar (üç kartel); 2) həm

ölkə daxilində, həm də xaricdə sənaye malları nişanlarının və ticarət markalarının pozulmasına yol verməmək və ya aşağı keyfiyyətli malların ixracına yol verməmək məqsədi olanlar (dörd kartel); 3) başqa ölkələrdə inhisarlara qarşı çıxış edənlər (dörd kartel). 1994-cü ilin iyunda Tənzimləməni pozmaq üzrə Fəaliyyət Proqramı çərçivəsində hökumət qalan kartellərin fəaliyyətini tənzimlənməsinin bütün hüquqi mexanizmlərini nəzərdən keçirəcəyini elan etdi. Bu işə onların beş il ərzində ləğvi demək idi.

Yaponiya iqtisadiyyatı üçün ixracın müstəsna əhəmiyyətini nəzərə almaqla, hökumət ixrac məhsulunun keyfiyyətinə nəzarəti həyata keçirir. İxrac əməliyyatları haqqında Qanuna uyğun olaraq, xüsusi təsdiq edilmiş siyahıya daxil olan ixrac malları məcburi yoxlanılır.

İxrac edilən malların yoxlanması dörd növə ayrılır: malın keyfiyyətinin yoxlanması, tətbiq edilən materialların nəqli zamanı malın keyfiyyətinin saxlanması məqsədilə onun qablaşdırılmasının yoxlanması, eləcə də, istehsalat yoxlanması. Yoxlanışdan uğurlu keçmiş mallar həm də, ixrac sertifikatı ala bilər. Bu ixrac bəyannaməsinə əlavə olunur və müvafiq rəsmiləşdirmənin icrası zamanı gömrük orqanlarına təqdim olunur.

İxrac edilən malların keyfiyyətinə nəzarəti müvafiq dövlət orqanları və ya müvafiq nazir tərəfindən təsdiq olunmuş özəl yoxlama təşkilatları (agentlikləri) həyata keçirir. Yoxlama hüququnu əldə etmək üçün belə agentlik müəyyən standartlara cavab verməlidir. Hazırda Yaponiyada üç dövlət orqanı və 36 təyin olunmuş özəl yoxlama agentliyi fəaliyyət göstərir.

Yaponiyada aşağıdakı kateqoriyalı malların ixracına qadağan qoyulub: nəqli kəsilmək üzrə olan heyvan və bitkilər; narkotiklər; saxta valyuta və cinayət tərkibli digər məhsul; milli sərvət və digər əhəmiyyətli incəsənət əsərləri. 1990-cı illərdə ixracı qadağan edilən malların siyahısına narkotik və psixotrop maddələrin istehsalı üçün xammal (iyun 1992-ci il) və bir sıra nadir vəhşi heyvan və bitkilər (aprel 1993-cü il) əlavə edildi.

İdxalın dövlət tənzimlənməsinin Yaponiyada tətbiq edilən ticarət-siyasi vasitələri arasında tarif sistemi mühüm yer tutur.

Beynəlxalq ticarətin digər əsas iştirakçıları ilə müqayisədə Yaponiyanın idxal tarifi xarici malların Yaponiya bazarına daxil olması yolunda maneə olaraq çox yüksək deyildir. Uruqvay raundunun yekunlarına görə inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye mallarına orta idxal tarifi 6,3%, o cümlədən, ABŞ-da - 4,6%, Al-da - 5,7%, Kanadada - 9%, Yaponiyada isə ancaq 3,9% təşkil etmişdir.

Yaponiyanın idxal tarifinə görə, təxminən malların (əsasən xammal) üçdə birinin rüsumsuz idxalına yol verilir. (Malların Təsvirinin və Kodlaşdırılmasının Harmonik Sisteminə uyğun olaraq müəyyən edilmiş) 8519 doqquzışərəli mövqələrin 22,7%-nə 5%-dən az, 22,7%-nə - 5%-dən 10%-dək, 7,7%-nə - 10%-dən - 15%-dək, 6%-nə 15%-dən 20%-dək, 3,8%-nə 20%-dən 30%-dək və yalnız 2,1%-nə 30%-dən yuxarı idxal rüsumu tətbiq edilir (bax: cədvəl 2, 3).

Yaponiyanın idxal tarifində daha yüksək dərəcələr ayaqqabı, geyim və dəri məmulatları, ərzaq malları və içkilər üçün müəyyənləşdirilmişdir. Həmin dərəcələr bir sıra hallarda 100%-i aşır (məsələn, şəkər məmulatlarının ayrı-ayrı növləri üzrə idxal edilən məhsulun dəyərinin 124%-i, ayaqqabı üzrə isə 170%-i).

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda olduğu kimi, Yaponiya idxal tarifində dərəcələrin ölçüsü malın emal səviyyəsindən asılıdır. Dərəcələrin belə şəkildə eskalasiyası, xüsusilə, ərzaq məhsulları üzrə (ilkin emal məhsullarına rüsum dərəcəsi 4,8%, yanmfabrikatlara 23,5% təşkil edir), tekstil malları üzrə (ilkin emal məmulatına rüsum 0,8%, yanmfabrikatlara - 7,9%, hazır məhsullara - 11,3%), əlvan metallar üzrə (emal olunmamış - 0, yanmal olunmuş - 3,3%, hazır məhsul - 4,6%) daha çox nəzərə çarpır.

Yaponiya idxal tarifində rüsumların mütləq əksəriyyəti (90%-dən yuxarı) dəyər ifadəsində (yəni advalor) və yalnız 1%-i çəki, həcm, kəmiyyət vahidinin təsbit edilmiş ölçüsündə (spesifik rüsumlar) müəyyən-

ləşdirilib.

Yaponiya gömrük tarifi hazırda dörd çərgə normadan ibarətdir: ümumi, TTBS/ÜTT, preferensial, müvəqqəti.

Ümumi (baza) normalar(ı) (advalor, yaxud spesifik) gömrük tarifi haqqında Qanunla bütün malların 21 qrup, 99 bölmə və 1010 mövqeyə (bir sıra hallarda yarım-mövqeyə) bölməklə müəyyənləşdirilmişdir.

Baza dərəcələri demək olar ki, təcrübədə tətbiq edilmir, çünki Müvəqqəti tarif tədbirləri haqqında Qanuna uyğun olaraq, hər il və ya zərurət yarandıqda müvəqqəti dərəcələr müəyyənləşdirilir. Bunlar baza dərəcələri ilə fərqləndiyi hallarda tətbiq edilir. Müvəqqəti normalar müəyyən mal bazarındakı və bütövlükdə, Yaponiya iqtisadiyyatındakı konkret vəziyyətdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Preferensial tarif normaları YUNKTAD-ın təsnifatına uyğun olaraq daha az inkişaf etmiş ölkələr üçün tətbiq edilir.

Ümumi Üstünlüklər Sistemi (ÜÜS) Yaponiyanın xarici ticarətində mühüm yer tutur. Hazırda preferensial rüsum dərəcələri 155 inkişaf etməkdə olan ölkədən və 25 ərazidən edilən idxala münasibətdə tətbiq edilir, həm də, onların 41-i üçün bütün məhsulları görə rüsumsuz idxal müəyyənləşdirilib. Lakin bezi "həssas" kənd təsərrüfatı malları, məsələn, taxıl, şəkər, süd və süd məhsulları, ət və ət məhsulları, eləcə də, neft məhsulları Yapon preferensiyalar sistemindən çıxarılmışdır. ÜÜS güzəştəri, bütövlükdə, Yaponiya idxalının 5%-nə və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən idxalın 10%-nə şamil edilir. Həm də, ÜÜS üzrə idxalın 3/4-ü beş iri benefisiarın (ÇXR, Koreya Respublikası, Tayvan, Tailand və Malaziya) payına düşür.

İdxal rüsum normaları təyin edilərkən gömrük vergisi üçün aşağıdakı qayda istifadə edilir: əvvəlcə Yaponiya gömrük tarifi normalarının preferensial norması götürülür, əgər o yoxdursa, ardıcıl olaraq, TTBS/ÜTT dərəcəsi, müvəqqəti və baza (ümumi) dərəcələri təhlil edilir. Əgər TTBS/ÜTT dərəcəsi digər dərəcələri aşırırsa, müvəqqəti dərəcə, o olmadıqda isə ümumi dərəcə istifadə edilir.

Bir sıra malların idxalını tənzimləmək məqsədilə Yaponiya qeyri-tarif məhdudiyyətlərindən geniş surətdə istifadə edir. Onlardan daha xarakterik olanı aşağıdakılardır.

Tarif kvotaları sisteminə uyğun olaraq, mallara, idxalın həcmi müəyyən kəmiyyətə çatmayınca, ilkin norma üzrə rüsum qoyulur, həmin kəmiyyətə çatdıqda isə daha yüksək ikinci dərəcə qüvvəyə minir. Bir qayda olaraq, tarif kvotaları (yəni ilkin dərəcə üzrə rüsum qoyulan malın kəmiyyəti) ölkə daxilində həmin mala tələbin həcmindən daxili istehsal həcmindən çıxılması ilə təyin edilir. Tarif kvotaları Nazirlər Kabinetinin xüsusi qərarı ilə hər il müəyyənləşdirilir. İndi tarif kvotaları pendir, taxıl və dəri ayaqqabı kimi mallara tətbiq edilir.

Yaponiyada idxal kvotaları hazırda 77 mala şamil edilir: onlardan 54-ü TTBS-nin diskriminasiya siyahısına daxildir, qalan 23-ü Yaponiya kənd təsərrüfatının əsas məhsullarına aiddir.

TTBS-nin qərarına görə liberallaşdırılmalı olmayan mal mövqeləri arasında tiryək xaşxaşı, etil spirti, radioaktiv kimyəvi element tərkibli filizlər, hərbi təyyarə mühərrikləri, bir çox silah növləri, eləcə də, onların ehtiyat hissələri vardır. İdxal qeyri-tarif məhdudlaşdırmaların şamil edildiyi əsas mallar süd, xama, pendir, portağal, mal əti, ananas, meyvə və tomat şirələri, tomat sousu və sairəni əhatə edir.

Uruqvay raundu nəticəsində Yaponiya kənd təsərrüfatı mallarının çoxuna idxal kvotalarını tarif kvotaları ilə əvəz etməyə razılıq verdi.

Bugünkü Yaponiyada gömrük prosedurlarının optimallaşdırılması, ilk növbədə malın təmizlənməsi vaxtının azaldılması problemi kifayət qədər aktualdır. Yaponiyada gömrük prosedurlarının keçməsi vaxtı son illərdə azalsa da, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin standartlarına görə o, hələ də kifayət qədər uzun olaraq qalır.

Yaponiya gəmi ilə daşınma zamanı gömrük prosedurlarının orta keçirilmə müddəti (yükün gəlməsindən onun gömrükdən buraxılmasına qədər) 1993-cü ildə 4,8 gündən 1996-cı ilin əvvəlində 4 gündək azalmışdır, hava yolu ilə yükün çatdırılması isə hətta bir qədər 43,7

saatdan 46,3 saatadək artmışdır.

Yaponiyada gömrük təmizlənməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi üzrə işin əsas istiqamətləri təşkilati-idarəçilik fəaliyyətinin optimallaşdırılması, maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılması, kompüterləşdirmədir.

Bir sıra malların Yaponiyaya gətirilməsi üçün inhisarçı dövlət kanalı müəyyən edilmişdir. Həmin mallara düyü, buğda, arpa, süd tozu, kərə yağı, qatılaşdırılmış süd, duz, opium, spirt, tütün və xam ipək aiddir. Göstərilən malların idxalını dövlət müəssisələri və ya buna vəkil edilmiş təşkilatlar həyata keçirir.

Dövlət inhisarçı ticarətinin rəsmi bəyan edilmiş məqsədləri istehlakçılar üçün tədarükü sabitləşdirmək, daxili istehsalçılara yardım etmək məqsədilə idxala nəzarət, istehlakçıların maraqlarını müdafiə etməkdir. Dövlət ticarət fəaliyyəti hüquqi cəhətdən idxal hüququ ilə, bəzi hallarda isə daxil istehsalat və satışa inhisar hüquqları ilə təsbit edilmişdir.

Yaponiyada idxalı lisenziyalaşdırma sisteminin hüquqi əsası "Valyuta əməliyyatları və xarici ticarət haqqında" Qanun təşkil edir. Bu qanuna uyğun olaraq, müəyyən malların idxalına icazə vermək hüququ Xarici Ticarət və Sənaye nazirinə həvalə olunmuşdur. Xüsusilə, beynəlxalq anlaşmaların təsirinə düşən malların idxalına; xüsusi hesablaşma formaları (məsələn, gömrük təmizlənməsinə qədər iki il əvvəl həyata keçirilən avans ödəmələri; gömrük təmizlənməsindən sonra iki ildən artıq müddətdə həyata keçirilən vaxtı uzadılmış ödəmələr; yapon valyutasından istifadə etməklə ödəmələr və s.) ilə idxala; müəyyən ölkələrdən və regionlardan idxala (bu, xüsusilə, Çindən, Tayvandan və KXDR-dən gətirilən balina ətindən, qızıl balıq və dəniz alabalığından hazırlanan məhsullara, yapon ərazi sularından kənarında xarici gəmilərin hasil etdiyi və Yaponiyaya idxal edilmək üçün dənizdə yapon gəmilərinə yüklənmiş dəniz məhsullarına, İrakdan gətirilən bütün mallara, CITES Konvensiyasında sadalanan nadir heyvan və

bitkilərə, xamnaya, ipəkdən hazırlanan məhsullara aiddir) nazirin icazəsi tələb olunur.

Xarici ixracatçılar üçün yapon bazarında mallarını satmaq ciddi texniki və digər xüsusi tələblərin qoyulması ilə xeyli dərəcədə çətinləşdirilir. Söhbət Yaponiyadakı mövcud xüsusi milli standartlardan, malların sertifikatlaşdırma və keyfiyyətinin yoxlanılması sistemlərindən, texniki təhlükəsizlik, ekoloji tələblərdən, sanitariya-gigiyena və veterinar qaydalarından və sairədən gedir.

Standartlar və texniki tələblər İndiyə qədər Yaponiya və onun ticarət tərəfdaşları arasında ən böyük fikir ayrılıqlarına səbəb olan məsələlərdən biri olaraq qalır. Sənaye məhsullarına qoyulan 8 mindən çox yapon standartından (sənaye standartlarından) yalnız dördüdə biri beynəlxalq standartlarla müqayisəyə gəlir, yalnız 2,5% isə tam şəkildə beynəlxalq standartlara uyğun gəlir. ÜTT-nin məlumatlarına əsasən, bu səbəbdən tibbi avadanlığın, ölçü cihazlarının, elektrotexnika məhsullarının, rabitə avadanlığının, avtomobillərin, gəmilərin, dəmir yolu vaqonlarının və digər avadanlığın Yaponiyaya ixracı xəli çətinləşir.

Tənzimləməni pozma üzrə fəaliyyət proqramı çərçivəsində Yaponiya beynəlxalq uyğunlaşmaya və qəbul edilmiş qarşılıqlı anlaşmalara tərəf daha artıq irəliləməyə çox şey göstərir. Belə ki, Yaponiya "standartları və sertifikatlaşdırma sistemini beynəlxalq normalara uyğunlaşdırmalı", eləcə də, "qarşılıqlı tanıma sistemini tətbiq etmə imkanları ilə bağlı ikitərəfli və regional əsasda məsləhətləşmələr aparmalıdır".

Qarşılıqlı tanıma haqqında sazişlə bağlı hələ hər hansı bir anlaşmaya nail olunmamışdır. Yaponiya Avstraliya və ABŞ-la belə sazişləri bağlamaq imkanları haqqında məsləhətləşmələr aparmışdır. Bununla belə, hər şeyi nəzərə aldıqda, öz yanaşmalarında Yaponiya digər ölkələrin standart və prosedurlarını tanımağa hələ ki meyilli deyildir.

Aşağıdakı malların Yaponiyaya idxalına qadağan qoyulmuşdur: idxal kommersiya məqsədi daşıyan məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən

heyvan və bitkilər (eləcə də onların hissələri); pornoqrafik jurnallar, videolentlər və s.; saxta markalı məhsullar; patent, müəlliflik hüququnu və dizayn hüququnu pozan məhsullar; təhlükəli narkotik maddələr və s.

İdxalın liberallaşdırılması tədbirləri ilə bərabər, Yaponiya hökumətinin xarici iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri idxalın inkişafına kömək etməkdir. Burada qarşıya qoyulan məqsəd Yaponiyanın aparıcı tərəfdaşlarla ticarət mübahisələrini yumşaltmaqdır.

İdxala yardım etmək üçün Yaponiyada istifadə edilən tədbirlər komplekti kifayət qədər genişdir və vergi güzəştlərini, konsessiya borclarını, idxalın inkişafına yönəlmiş Yaponiya Xarici Ticarətin İnkişafına Yardım Cəmiyyətinin (YXTİYC) fəaliyyətini, idxalın xüsusi inkişaf zonalarının yaradılmasını və s. əhatə edir.

Ümumi qaydalı əksər tədbirlərdən fərqli olaraq, vergi güzəştləri rüsumsuz idxal edilən yalnız sənaye mallarına verilə bilər. Üzərinə tarif vergisinin qoyulması nəzərdə tutulan mallara isə (Yaponiyanın az rəqabət qabiliyyətli olduğu mallar nəzərdə tutulur) vergi güzəştləri şamil edilmir.

Yaponiya vergi güzəştləri sistemində uyğun olaraq, idxalçılar əvvəlki pik ilində idxallarının artım dərəcəsinin 5%-dək miqdarda vergi kreditinə ümid edə bilərlər. Topdansatış və pərakəndəsatislə məşğul olan ticarətçilərə vergi qoyulan fond gəlirlərindən hazır idxal məhsulu bazarlarının inkişaf etdirilməsi məqsədinə (idxalın artım dərəcəsinin 20%-dək) ehtiyat saxlamağa icazə verilir. Vergi güzəştlərinə düşən hazır məhsul idxalı hazırkı dövrdə bütün idxal dərəcəsinin təxminən 25%-ni təşkil edir.

Maliyyə yardım tədbirləri, əksinə, yalnız rüsumsuz idxal ediləməyən sənaye mallarına tətbiq edilir. Yaponiyada istifadə edilən, idxala yardım etmək üçün verilən konsessiya borcları dörd növə bölünə bilər: idxal sisteminin təkmilləşdirilməsinin maliyyələşdirilməsi (Yaponiya İnkişaf Bankı); hazır məhsul idxalının maliyyələşdirilməsi (Yaponiya Eksimbankı); idxal satışlarına yardım borcları (Kiçik biznesi Ma-

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

liyyələşdirmə Korporasiyası, Xalq Maliyyə Korporasiyası); idxalı öncədən ödəmənin sığortalanması.

80-ci illərin sonunda Yaponiya ilə ticarət disbalansını düzəltməyi tələb edən əsas ticarət-iqtisadi tərəfdaşların təzyiqi altında, tənzimləməni pozma və iqtisadiyyatın mərhələli liberallaşdırılması tədbirləri çərçivəsində Yaponiya hökuməti hazır məhsul idxalının hərtərəfli stimullaşdırılmasına yönəlmiş qərarlar qəbul etdi. Bu tədbirlər sistemində mühüm yer dəniz və hava limanları rayonlarında idxalorientasiyalı müəssisə və təşkilatların konsentrasiyası əsasında idxalı asanlaşdırmaq məqsədilə yaradılan "idxalı inkişaf zonaları"na (bəzən "azad ticarət zonalan" adlandırılır) xüsusi yer ayrılmışdı.

Yaponiya hökuməti həmin zonalarda anbar təsərrüfatının inkişafına, sərgi pavilyonlarının və yüklərin emalı üzrə istehsal obyektlərinin tikintisinə yardım edir. Bu topdansaş və perakəndəsəşlə məşğul olan ticarətçilərə, eləcə də, idxal məhsulunun ilkin emalı ilə məşğul olan şirkətlərin işinə şərait yaradır. Yeni təşəbbüslər idxal əməliyyatlarında ixtisaslaşmış kiçik və orta biznesə dəstəyi xeyli dərəcədə genişləndirmişdir. Daşınmaz əmlakın satın alınmasına, əsas fondlara prefektural vergi üzrə, torpaq sahibliyinə xüsusi vergiyə görə, eləcə də, binaların və istehsal avadanlığının amortizasiyasına görə vergi güzəştləri nəzərdə tutulur.

1998-ci ilin əvvəlinə Yaponiyada prefektura və ya şəhər "tabeliyində" olan 22 idxal zonası fəaliyyət göstərir və öyrənilmə mərhələsindədir: Kuma-moto, Oita, Naqasaki prefekturaları və Kitakyusyu şəhəri (Kyusyu adası), Exime və Koti prefekturaları (Sikoku adası), Yamaquti, Xirosima, Tottori, Okayama, Osaka, Kioto, İsikava, Sidzouka, Niiqata, Aomori, Miyaqi prefekturaları və Kobe, Osaka, Kawasaki, Yokoqama şəhərləri (Xonsyu a.), Xokkaydo (Nyu Tişose aeroportu ətrafında). Okinava prefekturasının və azad ticarət zonasının təsis edilməsinin praktik məsələləri də öyrənilməkdədir [71].

Beləliklə, gömrük tənzimlənməsinin Yaponiya təcrübəsi ixraca

nəzarətin inkişaf etmiş sistemi, KİM-nin tətbiq edilməsi, kifayət qədər aşağı tarif normaları və mürəkkəb texniki baryerlərlə səciyyələnir. İdxalla bağlı situasiya o qədər unikaldir ki, Yaponiya hətta onun inkişafına yardım proqramları həyata keçirir. Aydındır ki, belə gömrük tənzimləmə sistemi ölkə iqtisadiyyatının yüksək ixracyönümlüyünü əks etdirir.

Çində də ixraca böyük əhəmiyyət verilir. Lakin idxal yolunda tarif baryerlərindən, xüsusilə, gömrük rüsumundan istifadə edilməsində bu ölkənin təcrübəsi daha maraqlıdır.

Məlumdur ki, gömrük rüsumu dövlətin gömrük sərhədindən keçən malın qiymətinə daxil olan vasitəli vergi növüdür. Əvvəllər gömrük rüsumları Çində fiskal yox, requlyativ (nizamasalma) məqsədlərlə, hər şeydən öncə, inkişafı prioritet hesab edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinə kömək etməklə tətbiq edilirdi. Sonradan gömrük rüsumları tədricən yeni məna qazandı - onlar dövlət gəlirlərinin böyük mənbəyi rolunu yerinə yetirməyə başladı. İndi gömrük rüsumlarının bu funksiyalarının vəhdəti dövlət iqtisadi tənzimləmə mexanizminin əsasında dayanır.

"Quantun" gömrük rüsumları, 26 yanvar 1987-ci il tarixli ÇXR Gömrük Məcəlləsinin 35-ci maddəsinə uyğun olaraq, Çinin sərhədindən buraxılışa icazə verilən yüklərə, sərhəddən buraxılan əşyalara (ayrı-ayrı şəxslərə məxsus yük yerləri, poçt göndərişləri) tətbiq edilir.

Gömrük vergisi qaydalarının tətbiqi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, qaydaların təqdim edilməsi, hazırlanması və dəyişdirilməsi, gömrük rüsumu normalarının səviyyəsində düzəlişlər edilməsi, eləcə də, Çinin gömrük-tarif siyasəti ilə bağlı digər tənzimləmə məsələləri ÇXR Dövlət Şurası Gömrük rüsumları üzrə Komitəsinin səlahiyyətinə aiddir.

Çində gömrük rüsumlarının yığılması xarici əlaqələr üçün açıq olan limanlarda və gömrük nəzarəti üzrə əməliyyatların aparıldığı yerlərdə təsis edilən gömrükxanalara həvalə edilmişdir. Gömrükxanalar ÇXR Baş Gömrük İdarəsinə tabedir. Bütün ölkədə gömrükxanaların

vahid idarə edilməsini 4 dekabr 1982-ci il tarixli ÇXR Konstitusiyasına (sonrakı dəyişikliklərlə birgə) əsasən dövlət hakimiyyətinin icra orqanı, ali inzibati orqan olan (maddə 85) ÇXR Dövlət Şurası həyata keçirir.

1949-cu ildə ÇXR yarandıqdan sonra Çinin gömrük tariflərinin hazırlanmasının əsas prinsipləri ilk dəfə olaraq, ÇXR Dövlət İnzibati Şurasının (indiki Dövlət Şurasının) "Gömrük siyasəti və gömrükxanalanın işi haqqında" 27 yanvar 1950-ci il tarixli qərarının 5-ci maddəsində təsbit edildi. Onlar bir sıra qaydalardan ibarətdir. Qaydalar aşağıdakılara aiddir:

- Çində böyük həcmdə istehsal edilə bilən və ya müvəqqəti olaraq, lazımi kəmiyyətdə istehsal edilməyən, lakin, gələcəkdə istehsalın artım perspektivinə malik idxal edilən sənaye mallarına və yarımfabrikatlara gömrük rüsumu, milli istehsalı müdafiə etmək məqsədilə, idxal edilən malın mayadəyəri ilə Çində istehsal edilən eyni malın mayadəyəri arasındakı fərqi aşan miqdarda təyin edilməlidir;

- zinət əşyalarına və gündəlik tələbat əşyalarına daha yüksək rüsum normaları müəyyənləşdirilməlidir;

- Çində az həcməldə istehsal edilən və ya heç istehsal edilməyən sənaye avadanlığı, aparatura, materiallar, sənaye xammalı, ərzaq bitkiləri toxumları, gübrə və digər mallara gömrük rüsumlarının aşağı normaları müəyyən edilməli və ya həmin mallar vergiqoymadan tamamilə azad olunmalıdır;

- idxal edilən elmi ədəbiyyata, kend təsərrüfatı ziyanvericiləri və xəstəlikləri ilə mübarizə vasitələri, eləcə də, Çində istehsal edilməyən və ölkə dərmanları ilə əvəz edilə bilməyən dərmanlara azaldılmış rüsum müəyyənləşdirilir və ya bu mallar, ümumiyyətlə, gömrük vergisindən tamamilə azad olur;

- ixrac mallarının istehsalını genişləndirmək məqsədilə aşağı gömrük rüsumları müəyyənləşdirilir və ya mərkəzi hökumət tərəfindən ixracı stimullaşdırılan ixrac yarımfabrikatlarından və ya emal edilən xammaldan rüsumlar tamamilə tutulmur.

Beləliklə, tarif eskalasiyası prinsipindən istifadə edilməsi göz qabağındadır.

Çində gömrük rüsumları müəyyənləşdirilərkən normaların iki növü: ümumi və güzəştli normalar tətbiq olunur. Çinlə qarşılıqlı əlverişli şərait yaratma haqqında müqavilələrin olmadığı ölkələrdə və ya rayonlarda istehsal edilən idxal mallarına münasibətdə gömrük rüsumları ümumi normalar (dərəcələr) üzrə tutulur. Əgər həmin müqavilələr varsa, güzəştli normalar tətbiq olunur. Ayrı-ayrı hallarda ÇXR Dövlət Şurası Komitəsinin sanksiyası ilə gömrük rüsumlarının güzəştli normaları, münasibətlərində daha əlverişli rejimin tətbiq edilmədiyi ölkələrdə istehsal edilən mallara da tətbiq oluna bilər.

Ərazisinə Çindən mallar idxal edilən hər hansı dövlətdə və ya rayonda diskriminasiya xarakterli gömrük rüsumları tutulduğu və ya başqa məhdudiyətlər tətbiq edildiyi halda qarşılıqlılıq prinsipi qüvvəyə minir: həmin ölkələrdən və ya rayonlardan Çinin ərazisinə gətirilən mallar barəsində cavab tədbirləri - xüsusi gömrük rüsumları tətbiq olunur. Gömrük rüsumları qoyulan malların nomenklaturası, normalar və onların tətbiq olunma müddətləri ÇXR Dövlət Şurasının gömrük rüsumları üzrə komitəsi tərəfindən müəyyən edilir.

Gömrük rüsumlarının normalarını ÇXR Dövlət Şurası təsdiq edir. Müvafiq dəyişikliklərin dərc edilməsi vəzifəsi də onun üzərinə qoyulmuşdur.

Son dövrlərdə Çində gömrük vergiqoymasının ümumi səviyyəsi azalmaya meyillidir. 1995-ci ildə o, 42%-dən 35,9%-dək, 1 aprel 1996-cı ildən isə 23%-dək azaldılmışdır ki, bu da idxalı səmərəli etmək, daxili tələbi ödəmək, qaçaqmalçılığa zərbə vurmaq, daxili bazarda rəqabətə canlandırmaq və ixrac üçün yeni imkanlar açmaq üçün edilmişdir.

Bu meyl dəbdəbə (təmtəraq) əşyalarına da aiddir. Məsələn, ÇXR Dövlət Şurasının "Minik avtomobillərinin idxalına gömrük rüsumu normalarının tənzimlənməsi və vergilərin azaldılması və onlardan azad olunması siyasəti haqqında" 22 dekabr 1993-cü il tarixli bildirişinin 1-ci

bəndinə uyğun olaraq, benzinlə işləyən mühərrikin həcmi 3 litr və daha az, dizel yanacağı ilə işləyən mühərrikin həcmi 2,5 litr və daha az olan idxal minik avtomobillərinə ("ciplər" daxil olmaqla) gömrük rüsumu dərəcəsi 180%-dən 110%-dək, mühərrikinin həcmi göstərilən həcmərdən çox olan avtomobillərə isə - 220%-dən 150%-dək azaldılmışdır. Doğrudur, bunlar, hər halda, pik dərəcələrdir. Görünür, son zamanlarda yığma avtomobil istehsalı ilə məşğul olmağa başlamış Çin bu sahəni fəal şəkildə inkişaf etdirməyi qərar almışdır.

Ölkənin ərazisinə gətirilən, yaxud, sərhəddən kənara çıxarılan əşyaların qəbul edənlər, eləcə də onların sahibləri gömrük rüsumu ödəməli olan şəxslərdir.

Gömrük rüsumları qəbul edən (göndərən) şəxsin və ya onun nümayəndəsinin malı gətirməsi (göndərməsi) haqqında ərizəsinin tarixində qüvvədə olan normalara görə tutulur. Gömrük rüsumlarının əlavəsi və onun qaytarılması malın gətirilməsi və ya aparılması barədə gömrük orqanlarına təqdim edilən ərizədəki tarixdə qüvvədə olan normalar üzrə həyata keçirilir.

ÇXR "İxrac-idxal gömrük rüsumu haqqında" 18 mart 1992-ci il tarixli qaydalının 10-cu maddəsinə uyğun olaraq, malların idxalı zamanı gömrük vergi qoyması məqsədilə sahələ qədər qiymətə əsaslanan sövdələşmə qiyməti - "qaoan tezyaqe" - istifadə olunur. Bu göstərici özündə malın qiyməti üstəgəl qablaşdırma, sığorta və Çinin ərazisində boşaldılma məntəqəsinə qədər daşınma xərclərini, eləcə də, digər əlavə xərcləri əhatə edir.

Əgər gömrük orqanları yoxlamadan sonra sahələ qədər (ki) qiyməti təyin edə bilmirsə, idxal gömrük rüsumlarının hesablanması üçün əsas kimi növbə ilə aşağıdakı göstəricilərdən biri istifadə edilir:

- dövlətdən və ya rayondan ixrac edilən analoji və ya identik mala sövdələşmə qiyməti;
- beynəlxalq bazarda analoji və ya identik mala sövdələşmə qiyməti;

- daxili bazarda analoji və ya identik malın idxal gömrük rüsumu, idxal vergiləri, nəqliyyat və təsərrüfat xərcləri, eləcə də, idxaldan sonra mənfəət məbləğində azaldılmış topdansatış qiyməti;

- digər ədalətli qiymət.

Çinin gömrük ərazisindən kənara çıxarılan mallara gömrük rüsumu hesablanması üçün qiymət olaraq, ixrac rüsumu çıxıldıqdan sonra sahildən olan qiymət qəbul olunur. Həmin qiyməti təyin etmək mümkün olmadıqda, gömrük orqanlarına diskresion (öz mülahizəsinə görə hərəkət etmə) səlahiyyəti verilir.

İxrac edilən malların gömrük dəyərinin bazisi sərhəddən kənarda satılan mallar üzrə sövdələşmə qiymətidir. Zəruri reallaşdırma qiyməti adlanan bu qiymət istehsal mayadəyərindən, ədalətli mənfəətdən, daşınma xərclərindən, sığortadan və s. formalaşmalıdır.

Gömrük orqanlarında ixrac edilən malların göndərən (və ya onun nümayəndəsi) tərəfindən bəyan edilmiş sövdələşmə qiymətinə görə şübhə yarandıqda, sövdələşmə qiyməti aşağıdakı göstəricilərdən biri əsasında təyin edilir ("İxrac edilən malların qiymətinin yoxlanması haqqında" 31 dekabr 1994-cü il tarixli ÇXR müvəqqəti metodu, maddə 4):

- eyni dövlətdə və ya rayonda eyni dövrdə ixracı reallaşdırılan identik malların sövdələşmə qiymətləri;
- eyni dövlətdə və ya rayonda eyni dövrdə ixracı reallaşdırılan analoji malların sövdələşmə qiymətləri;
- maya dəyəri, daşınma, sığorta, mənfəət və digər xırda məsrəflər bazasında dövlətin daxilində istehsal edilmiş identik və ya analoji malların hesablaşma qiyməti;
- gömrük orqanlarının mülahizəsi üzrə ədalətli qiymət.

Təmir işləri aparmaq üçün müvəqqəti olaraq, Çinin gömrük ərazisindən kənara çıxarılan və gömrük orqanları tərəfindən müəyyən edilən müddətlərdə geri gətirilən mexanizmlər, nəqliyyat avadanlığı və digər mallara görə, gömrük rüsumu hesablamaq üçün qiymət kimi tə-

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

mir və material məsrəflərindən ibarət məbləğ nəzərdən keçirilir.

Emal edilmək üçün sərhəddən çıxarılan və gömrük orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş müddətlərdə geri gətirilən mallara görə gömrük rüsumu ödənməli olan məbləği təyin etmək üçün qiymət kimi sahildən aparılan (ixrac zamanı) malın qiyməti ilə sahile gətirilən (emaldan sonrakı idxal zamanı) malın qiyməti arasındakı saldo qəbul edilir.

Gömrük rüsumlarının hesablanması üçün lazım olan göstəricilər haqqında malı göndərən, qəbul edən və ya onların nümayəndələri məlumat verir. Sövdələşmə qiymətini onlar gömrük bəyannaməsində göstərirlər. Bu sənədlə eyni vaxtda qiymət və xərclərin həqiqiliyini təsdiq edən hesablar, eləcə də siyahılar və s. gömrük orqanlarına təqdim edilməlidir. Zəruri hallarda gömrük orqanları həmçinin kontraktları, orderləri və digər sənədləri təqdim etməyi tələb edə bilər. Gömrük orqanına təqdim edilən hər bir sənəddə malları qəbul edən, göndərən və ya onların nümayəndələrinin möhürü olmalıdır ki, sənədlərin həqiqiliyi şübhə doğurmasın.

Gömrük bəyannaməsi verildiyi vaxt lazımı sənədlər olmadıqda gömrük rüsumu gömrük orqanlarının müəyyən etdiyi qiymətə uyğun olaraq ödənilir.

Malı qəbul edənlər, göndərənlər və ya onların nümayəndələri gömrük orqanına məlumatverən tarixdən yeddi gün müddətində (bazar və bayram günləri istisnadır) gömrük rüsumunu ödəməlidirlər. Bu müddət ötürüldükdə hər ötən gün üçün rüsum məbləğinin 0,01%-i miqdarda peniya (cərimə) tutulur. Gömrük rüsumları Çinin milli valyutası ilə ödənilir. Gömrük rüsumları Çinin milli valyutası ilə ödənilir. Gömrük rüsumları ödənilərkən gömrük orqanları ödəniş barədə qəbz verir. Əgər üç ay müddətində gömrük rüsumu ödənilmirsə, gömrük orqanının aşağıdakıları etmək hüququ vardır:

- qarantı gömrük rüsumunun ümumi məbləğini ödəməyə məcbur etmək;

- yükləri girov götürmək;
- gömrük rüsumunu ödəməyə məsul olan şəxsin və ya qarantın hesabından vəsaitlərin silinməsi barədə banka müraciət etmək.

Gömrükdən buraxılan əşyalara görə gömrük vergisi ödəməli olan şəxslər əşyalar gömrükxanadan keçənə qədər ümumi rüsum məbləğini ödəməlidir.

Malı alanlar, göndərənlər və ya onların nümayəndələri gömrük rüsumu ödənməsindən bir il müddətində gömrük orqanlarına yazılı ərizə və əlavə sənədləri təqdim etməklə gömrük rüsumu məbləğinin qaytarılmasını aşağıdakı hallarda tələb etmək hüququna malikdir:

- gömrük rüsumun səhvən artıq ödəndiyi halda;
- gömrük orqanları tərəfindən yoxlanışdan azad olunan mallara gömrük rüsumu ödəndikdən sonra, onların çatışmazlığı aşkar olduqda;
- malların ixracı baş tutmadıqda.

Gömrük orqanları gömrük rüsumunun qaytarılması barədə ərizəyə ərizənin tarixindən 30 gün müddətində baxır və qəbul edilən qərar barədə ərizəçini yazılı formada məlumatlandırır.

Ölkənin ərazisinə gətirilən, yaxud, onun hüduqlarından çıxarılan mallar və sərhəddən buraxılan əşyalar buraxıldıqdan sonra, gömrük rüsumunun az miqdarda ödəndiyini və ya heç ödənmədiyini aşkar edən gömrükxana malların, əşyaların buraxılışından, yaxud, gömrük rüsumunun ödəniş günündən bir il müddətində gömrük rüsumunu ödəməyə məsul şəxsdən ödənməli rüsum məbləğinin hamısını və ya onun ödənməmiş hissəsini ödəməyi tələb etmək hüququna malikdir. Əgər gömrük rüsumunu ödəməli olan şəxs tərəfindən pozulma nəticəsində lazımı məbləğ az miqdarda ödənməmişsə, yaxud heç ödənməmişsə, gömrükxana üç il müddətində ödənişin ödənilməsinə nail ola bilər.

Güzeştlərin tətbiqinin düzgünlüyü gömrük orqanları tərəfindən yoxlandıqdan sonra, aşağıdakı mallar gömrük rüsumları qoyulmasından azad oluna bilər:

- gömrük rüsumu məbləğinin 10 yuanəyə çatmadığı markalar;

- kommersiya dəyəri olmayan reklam nüsxələri və nümunələri;
- xarici hökumətlərə və beynəlxalq təşkilatlara əvəzsiz olaraq, göndərilən hədiyyələr;
- sərhədi keçən nəqliyyat vasitələrinə lazım olan yanacaq, yolda ərzaq üçün ləvazimat və xammal.

Malları göndərənlər və ya onların nümayəndələri tərəfindən gömrük orqanlarına verilən ərizə üzrə idxal gömrük rüsumunun ödənilmə məsələsinə baxıldıqdan sonra, Çinin gömrük ərazisindən çıxarılan, lakin, sonradan qayıtılan mallar azad oluna bilər. Bu halda əvvəl ödəmiş ixrac gömrük rüsumu qaytarılmır. Analoji qayda malların baş tutmayan idxalı halında ixrac rüsumlarına münasibətdə qüvvədədir, lakin, bu zaman idxal gömrük rüsumu qaytarılmır.

Həmçinin, sərhəddən xüsusi iqtisadi zonalara və başqa ayrıca müəyyənləşdirilən rayonlara buraxılan yüklər, Çin və xarici kapitalla birgə müəssisələrin, eləcə də, xarici kapitallı müəssisələrin yükləri gömrük rüsumlarından azad oluna bilər (və ya onların rüsum normaları azaldıla bilər). Müəyyən edilmiş gömrük rüsumlarının aşağı salınma və onlardan azad olunma əsasları və qaydası ÇXR Dövlət Şurası tərəfindən işlənilib hazırlanır.

İndiki dövrdə mövcud problemlərlə (yüksek normalanın olması, çoxsaylı azad edilmələr və azaldılmalar, gəlirlərin cüziyyəti) əlaqədar olaraq, 1997-ci il dekabrın 31-dən Çinə gətirilən demək olar ki, bütün materiallara gömrük rüsumları qoyulur. Nümayəndəliklərin, bazarların, yeməxanalının və digər bəzi obyektlərin tikintisi üçün lazım olan mallara görə gömrük rüsumlarından azad olunma ÇXR Dövlət Şurasının "Daşınmaz obyektlərin tikintisi üçün [ölkəyə] gətirilən materiallardan vergi tutulması məsələlərinə dair" 23 aprel 1995-ci il tarixli bildirişinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq, daha əvvəl - 1995-ci ilin mayın 1-dən ləğv edilmişdir.

ÇXR Dövlət Şurasının "İdxal vergiləri tutulması siyasətinin dəyişdirilməsi və nizam salınması haqqında" 26 dekabr 1995-ci il tarixli

bildirişinin 3-cü bəndində göstərilən çoxsaylı istisnalar arasında elmi-tədqiqat və tədris məqsədləri üçün lazım olan məhsulların idxal gömrük rüsumlarından azad edilməsini qeyd etmək olar. ÇXR-in 22 yanvar 1997-ci il tarixli eyniadlı müvəqqəti əsasnaməsinin 4-cü bəndində müvafiq mallar 16 maddəyə bölünmüşdür. Onlardan şərti olaraq, iki qrupu ayırmaq olar. Birincisi, idxalı hər hansı elmi-tədqiqat və ya təhsil müəssisəsi tərəfindən həyata keçirilə bilən predmetlər (müqəvvalar, kimyəvi materiallar və s.). İkincisi, qrupa müəyyən təşkilatlar tərəfindən gətirilən xüsusi təyinatlı mallar (təyyarəçilik məktəbləri üçün təlim təyyarələri və s.) daxildir.

Analoji güzəşt əlillər üçün mallar bərsində də qüvvədədir. ÇXR-in "Fiziki qüsurlu şəxslər üçün xüsusi ləvazimatların idxal vergilərindən azad edilməsi haqqında" 22 yanvar 1997-ci il tarixli müvəqqəti əsasnaməsinin 2-ci maddəsinə görə, korlar üçün oxu materialları, lal-karlara nitqin öyrədilməsi üçün aparatlar, müxtəlif protezlər və s. Çinin gömrük ərazisinə gətirilərkən gömrük rüsumu tutulmur. Həm də güzəşt hüququna yalnız ixtisaslaşmış müəssisələr, məsələn Çin Əlillər Assosiasiyasının tabeliyindəki təşkilatlar malikdir.

Dövlət tərəfindən stimullaşdırılan istehsal obyektlərinə investisiyalar kimi avadanlıq Çinin gömrük ərazisinə gətirilərkən, güzəşt verilməsi məsələləri ÇXR Dövlət Şurasının "Avadanlığın idxalı zamanı vergi tutulması siyasətinin tənzimlənməsi haqqında" 29 dekabr 1997-ci il tarixli bildirişi əsasında nizamlanır. Bildirişdə xüsusi olaraq, vergilərdən azad olunma çərçivələri, azad olunma prosesi ilə idarəetmə və güzəşt verilməsi müddətlərinin dəyişdirilməsi müəyyənləşdirilir. Həmin bildirişdə də gömrük rüsumu ödəməkdən azad olunma hüququ əldə etmək üçün gömrük orqanlarına təqdim edilən aşağıdakı üç əsas sənəd göstərilmişdir:

- səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiqlənmiş kapital qoyuluşunu həyata keçirmək üçün ərizə;
- müəssisənin təsis edilməsi haqqında şəhadətnamə;

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

- təsərrüfat əməliyyatları aparmaq hüququ verən vəsiqə.

Güzeştlərin başqa bir növü gömrük rüsumu normalının azaldılmasıdır. Ümumi qaydaya görə, Çinin gömrük orqanları aşağıdakı şərtlərlə ödənməli gömrük rüsumu məbləğini azaltmaq hüququna malikdir:

- xarici dövlətin ərazisində daşıma və ya boşaltma zamanı itki olarsa və ya mala ziyan dəyərsə;
- boşaltmadan sonra, gömrük rəsmiləşdirməsinə qədər itki olarsa və ya mala ziyan dəyərsə;
- malın gömrük orqanlarına təqdimi və yoxlanışı zamanı malın kommersiya dəyərinin itdiyi aşkar olunarsa.

Gömrük orqanlarının sanksiyası ilə, maraqlı şəxsin ərizəsinə əsasən və təminat və ya zəminlik olduğu halda, müvəqqəti ixrac və ya idxal edilən və altı ay müddətində qaytarılan və ya [ölkədən] çıxarılan malların nümunələri, sergi nüsxələri, inşaat mexanizmləri, avtomobillər, gəmilər, birgə istifadə edilən montaj avadanlığı, alətlər, kino və video çəkilişi üçün aparaturla, eləcə də, digər mallar gömrük rüsumu qoyulmaqdan azad oluna bilər.

Gömrük rüsumu ödənişinin azaldılması və ya ondan azad olunması hüququnu əldə etmək üçün, mal göndərənlər, alanlar və ya onların nümayəndələri malı ölkəyə gətirənə və ya ölkədən çıxarana qədər müvafiq gömrük orqanlarına əsas göstərilməklə yazılı ərizə təqdim etməlidirlər. Gömrük orqanı ərizə barədə ÇXR Baş Gömrük İdarəsini məlumatlandırır, sonuncu isə qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq, müstəqil şəkildə və ya ÇXR Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla son qərarı qəbul edir.

Ümumi qaydaya görə, xaricdən gətirilən, gömrük rüsumu azaldılan və ya onların ödənişindən azad olunan yüklər, əşyalar yalnız xüsusi müəyyən edilən rayonlarda, xüsusi müəyyən edilən müəssisələrdə, yaxud, xüsusi təyinatla istifadə oluna bilər. Ödənməli gömrük rüsumu məbləğinin azaldıldığı və ya azad olduğu mal satıldıqda və ya təyi-

natı gömrük orqanının sanksiyası ilə dəyişdirildikdə, amortizasiya hesablanmalı və gömrük rüsumu ödənməlidir.

Çində gömrük rüsumu öz statusuna görə, mərkəzi vergidir və mərkəzi hökumətin vəsaitlərinin doldurulma mənbəyidir. Müasir Çin dövlətinin vergi gəlirlərində onun (gömrük rüsumunun) əhəmiyyətini belə bir hal da təsdiqləyir ki, ÇXR Dövlət Şurasının "İdxal vergilərinin azaldılması və ondan azad olunma üzərində nəzarətin gücləndirilməsi haqqında" 19 aprel 1994-cü il tarixli bildirişi dərc olunan tarixdən rayonların orqanlarına və nazirliklərə hər hansı bir malı gömrük rüsumları ödənişindən azad etmək və ya ödənişi azaltmaq, eləcə də belə güzeştlər barədə vəsaitləri birbaşa ÇXR Dövlət Şurasına təqdim etmək qadağan edilmişdir.

Malların Çinin gömrük ərazisindən çıxarıldığı bütün hallarda onların mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilir. Bu məsələdə əsas meyarlara "İxrac edilən malların mənşə yeri haqqında" 28 fevral 1992-ci il tarixli ÇXR qaydalarının 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, malın yaradılma yeri və edilən dəyişikliklərin dərəcəsidir [103].

Çində gömrük tənzimlənməsi milli iqtisadiyyatın inkişafı, ixrac potensialının artırılması məsələlərinə tamamilə cavab verir.

Çindən fərqli olaraq, Yəməni iqtisadi cəhətdən az inkişaf etmiş ölkələr sırasına aiddir. İqtisadiyyatın canlandırılmasında maraqlı olan respublika hökuməti, xarici sərmayələri stimullaşdırır, geoloji-kəşfiyyat işlərini sürətləndirmək, neftin hasilatı, nəqli və emalını artırmaq, eləcə də, ərzaq istehsalını artırmaq məqsədilə azad zonalar yaradır.

Hər hansı bir mal və xidmətlərin idxalı, dövlət müəssisələri xətti ilə idxal istisna olmaqla, İqtisadiyyat, Ticarət və Təchizat Nazirliyi tərəfindən 6 aydan 12 aya qədər olan müddətə verilən lisenziyalar əsasında həyata keçirilir. Yalnız Yəməndə qeydiyyatda alınmış şirkətlər və fərdi sahibkarlar lisenziya almağa müraciət edə bilər.

İdxal lisenziyalının verilməsi valyuta çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmışdır və "milli prioritetlərə" uyğun

olaraq, həyata keçirilir. Onları birinci növbədə ərzaq, sənaye və nəqliyyat üçün xammal və ehtiyat hissələrinin idxalçıları alır.

Alkoqollu içkilərin, meyvə və tərəvəzin, bezi taxıl bitkiləri növlərinin, eləcə də, donuz, donuz ətinin və onun emalı məhsullarının idxalına ciddi qadağan qoyulmuşdur.

Yəməne əczaçılıq məmulatları və tibbi malların göndərişi zamanı, qeydiyyatla ərizə verilməsi (ölkə daxilində satışa icazə verilməsi) hallarında ixracatçı ölkənin Ticarət palatasında təsdiqlənmiş hesab-proforma 6 nüsxədə təqdim edilməlidir.

Xarici tədarükçülər yəməni ərazisində yalnız yerli firmalarla təmsil olunmalıdır. Yəməni təmsilçi firmasının seçimi ixracatçı üçün mürəkkəb və məsuliyyətli məsələdir.

Bir sıra mallar Yəməne yalnız ayrı-ayrı məhsullara inhisar hüququna malik olan yerli müəssisələrdən birinin icazəsi ilə göndərilir (siqaret, tütün, kibrit - Milli tütün və kibrit şirkəti (Xodeyda); əczaçılıq məmulatları - Baş əczaçılıq komissiyası (Sana). Həmin müəssisələr icazə verərək göndərilən mal partiyası dəyərini 5%-i miqdarında rüsum yığırlar.

Gömrük rüsumlarından başqa idxal olunan mallardan aşağıdakı əlavə idxal yığımları tutulur: gömrük dəyərini 1%-i miqdarında zəlzələ nəticələrini aradan qaldırmağa görə yığım (rüsum); 5%-li vergi müdafiə xərclərini maliyyələşdirilməsi üçün; milli statistika müəssisələrinin işini maliyyələşdirmək üçün - 2%. Quru yolu ilə Yəməne daxil olan mallardan 10%-li əlavə vergi tutulur.

Ölkənin baş dəniz limanında - Ədənədə azad ticarət zonası vardır.

Banklar daxili bazarda valyutanı Valyuta üzrə Komitə vasitəsilə alır. Banklar idxalın ödənişinə valyutanı yalnız ölkənin valyuta büdcəsi çərçivəsində xərcləyə bilər, büdcədə ayrı-ayrı mal qruplarının idxalına xərcləri miqdar nəzərdə tutulur. 2000 ABŞ dollarından artıq məbləğin xaricə köçürülməsi yalnız Mərkəzi bankın icazəsi ilə həyata keçirilir.

Valyuta ödəmələri yalnız Yəməndə qeydiyyatla alınmış kommersiya bankları tərəfindən aparılır. Ödənişin məcburi şərti alıcı firmanın əlində idxal lisenziyasının olmasıdır. İxracatçılar, bir qayda olaraq, "kassa sənədlərə qarşı" hesablaşma şərtlərindən yan qaçırlar. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin ticarət palataları Yəməni ortaqlarına münasibətdə belə təcrübəni tətbiq etməyi məsləhət görmür.

Aİ ölkələrinin ixtisaslaşmış maliyyə qurumları Yəməne mal göndərən firmalara dövlət ixrac təminatları vermir.

Dəniz yolu ilə Yəməne mal daşınması üçün lazım olan sənədlər Yəməni səfirliyinin konsul şöbəsində təsdiq edilir. Sənədlərin rəsmiləşdirilməsi bəzən uzadılır, bu səbəbdən onları konsul şöbəsinə mümkün olduğu qədər tez vermək lazımdır. Sənədlər çəklə ödənməsi gerekən rüsumlar (yığımlar) ödəndikdən sonra, rəsmiləşdirilməyə qəbul edilir. Sənədlərə geriye ünvanı göstərən konvert əlavə etmək lazımdır.

Malın mənşəyi haqqında şəhadətnamə 2 nüsxədə tərtib edilməli və konsulluqda təsdiqlənməlidir. Onun üzərində hesab-proformada olan eyni imzalanmış ərizəni mütləq yerləşdirmək lazımdır.

İstehsalçının ərizəsi idxalçı tərəfindən tələb oluna bilər. Ərizə istehsalçı firmanın blankında hesab-fakturaya istinadla tərtib edilir və firmanın rekvizitləri göstərilməklə malın istehsalçısının kim olduğu barədə məlumatı əhatə edir. Yəməni idxalçısı özünün belə bir arzusunu ifadə edə bilər ki, istehsalçının ərizəsi notarial şəkildə və Yəməni səfirliyinin konsul şöbəsində, yaxud, ixracatçı ölkənin ticarət palatasında təsdiq edilmiş olsun.

Ticarət hesabları 2 nüsxədə tərtib edilməli və ticarət palatasında təsdiqlənməlidir. Sonra onlar səfirliyin konsul şöbəsində təsdiq olunur. Hesabda adi məlumatlar - malın markası və kod nömrəsi, bağlamaların sayı və növü, gəminin adı, malın dürüst təsviri, ümumi və xalis çəki, dəyəri, mənşə ölkənin adı göstərilməlidir. Əczaçılıq və tibbi mallar üçün xüsusi təlimat mövcuddur: hesabda mal vahidinin qiyməti göstərilməli və təyinat limanına əlavə məsrəflər (nəqliyyat, sığorta, mümkün

olan yığımlar) nəzərə alınmaqla və nəzərə alınmamaqla mal partiyasının dəyəri ayrıca göstərilməlidir. Yəmən təyinat portuna (Ədəne və ya Xodeyda portları) son qiymət əczaçılıq və tibbi cihazlar üzrə Baş İdarə (SBD) tərəfindən təsdiq edilmiş qiymətlərə uyğun olmalıdır.

20 kiloqramadək poçt göndərişlərinə icazə verilir. Onlara doldurulmuş beynəlxalq göndəriş blankını və bir ədəd ingilis dilində gömrük bəyannaməsini əlavə etmək gərəkdir.

Qiyməti olmayan mal nümunələri adətən heç bir gömrük rüsumu və hər hansı başqa yığımlar olmadan ölkəyə buraxılır. İstifadəyə və ya işlədilməyə yararlı mal nümunələri onların mülkiyyətçilərinin təminatı ilə gömrük vergisi qoyulmadan müvəqqəti olaraq, idxal edilə bilər. Bununla belə, həmin nümunələrin geriye apılması ilə bağlı çətinliklərin üzə çıxdığı hallar olmuşdur.

Hədiyyələrə ümumi əsaslarla gömrük vergisi qoyulur.

Tələb olunmayan mallar Yəmən gömrüyünün anbarlarında 6 ay müddətində qala bilər və bu müddətdə tələb oluna və ya ölkədən çıxarıla bilər. Həmin müddət başa çatdıqdan sonra, mallar hərəcə qoyulur. Bütün rüsumlar, vergilər və xərclər çıxdıqdan sonra, satışdan əldə edilən gəlir mülkiyyətçinin ərizəsi ilə ona qaytarılır. Tələb olunmayan tez xarab olan mallar gömrüyün müəyyənləşdirdiyi müddətlərdə hərəcə ilə satılır.

Tükəndən və coddən hazırlanan memulatlara ixracatçı dövlətin səhiyyə xidmətinin şəhadətnaməsi olmalıdır. Alkoqol tərkibli kosmetika və parfümeriya əşyaları yalnız onların kimyəvi tərkibinin analiz məlumatları olduqda ölkəyə buraxılır. Yeyinti məhsulları və içki ixracatçıları. Yəmən idxalçısından və ya ölkənin ticarət nümayəndəliyindən (səfiriyindən) idxalı icazə verilən ərzağın keyfiyyəti və etiketləri üzrə son təlimatları sorğu ilə almalıdırlar. Konservlərin üstündə relyef şrifti ilə istehlakçılara yararlı müddətləri mütləq göstərilməlidir. Un kisələri üzərində onların çəkib-bükmə tarixi vurulmalıdır. Yəmənə ərzaq malları və yeməyi ixracatçı zamanı radioaktivlik sertifikatı tərtib edilməlidir. Ölkəyə gətirilən

diri mal-qaraya, quşa, hər hansı heyvan və bitkiyə ixracatçı ölkənin səhiyyə xidmətinin şəhadətnaməsi tələb olunur.

Bağlamaları üzərində altıguşəli İsrail ulduzları, eləcə də, "ədəbsiz" təsvirlər olan malların ölkə ərazisinə gətirilməsinə icazə verilmir. Şübhə meydana çıxmasının qarşısını almaq üçün idxalçı ilə qablaşdırmanın tərtibatını razılaşdırmaq məqsədəuyğundur.

Əczaçılıq memulatları Yəmənə qeydiyyatla alınmalı və yuxarıda qeyd edilmiş əczaçılıq və tibbi alətlər üzrə Baş İdarə tərəfindən verilən "sərbəst satış hüququ haqqında sertifikat"a malik olmalıdır [102].

Beləliklə, gömrük tənzimlənməsi arsenalı ölkənin iqtisadi inkişafına uyğun gəlir - idxal lisenziyalarının olması, sərt valyuta məhdudyyətləri. Burada milli-dini özünəməxsusluq xüsusi rol oynayır.

Deyilənlərə yekun vuraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Gömrük işinin spesifikasiyası hər bir ölkədə onun iqtisadi vəziyyəti və xarici iqtisadi istiqaməti ilə müəyyən olunur.

2. İqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, xarici ticarət rejiminin liberallıq dərəcəsi yüksəlir, lakin, bu, bir qayda olaraq, yalnız gömrük tənzimlənməsi arsenalının böyük inkişafını (həssaslığını) göstərir.

Belə ki, Yaponiyada orta müəyyən edilmiş edilmiş gömrük tarifi dərəcəsi dünyada ən aşağı dərəcələrdən biridir. Lakin, təcrübədə mürəkkəb milli standartlara mövcud olması səbəbindən çox az sayda malların xaricdən bu ölkənin bazara daxil olmaq şansı vardır.

Eyni zamanda az inkişaf etmiş ölkələrin gömrük işi idxal lisenziyaları və valyuta məhdudyyətləri kimi daha çox primitiv vasitələrlə əsaslanır.

2-Cİ FƏSİL GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAFI

2.1. Gömrük işinin təşkili və müasir gömrük xidmətlərinin vəzifələri

Müxtəlif ölkələrdə gömrük işinin təşkili gömrük siyasətinin məqsədindən, iqtisadiyyatın vəziyyətindən, coğrafi mövqeyindən və sairədən asılıdır.

Məsələn, Fransada gömrük fəaliyyəti birbaşa iqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində olan Gömrük və Vasitəli Vergilər Baş İdarəsinin rəhbərliyi altında həyata keçirilir. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Fransa gömrük xidmətinin əsas funksiyaları fiskal və hüquq-mühafizə funksiyalarıdır. Məsələn, əsas vəzifələr aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir: gömrük rüsumlarının, vergilərin, aksiz yığımlarının hesablanması və tutulması; nəqliyyat vasitələrinin yoxlanmasını, şəxsi yoxlanışı və Fransaya daxil olan yüklərin yoxlanmasını həyata keçirmək.

Gömrük xidməti gömrük rüsumlarının və vergilərin yığımları ilə bağlı olmayan bir sıra funksiyaları da yerinə yetirir. Onların bir hissəsi İdarənin hüquqi statusu ilə müəyyənləşdirilir, digər hissəsi isə Fransanın başqa dövlət idarə və müəssisələri ilə razılaşdırmalar əsasında həyata keçirilir. Nümunə olaraq, gömrük qanunvericiliyi məsələləri üzrə təkliflərin hazırlanmasını, Milli gömrük qanunlarının icrasına nəzarəti, qaçaqmalçılıqla mübarizəni, Fransaya idxal edilən malların Milli qanunvericiliyin norma və standartlarına uyğunluğunu gözləmək yolu ilə fransız əhalisinin maraqlarının təmin edilməsini və sairəni göstərmək olar.

Bu funksiyaların icrası üçün Fransa gömrük xidmətinin sərə-

camında 30 minə yaxın əməkdaş və xeyli maddi-texniki baza vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə gəmilərin, təyyarələrin, yüklərin, bağlamaların və sərnişin yüklərinin yoxlanması üzrə Fransa gömrük orqanlarının iş miqyası kəskin artmışdır.

Fransa gömrük xidmətinin texniki təchizatı hesablama texnikasının, uçot işlərinin kiçik avtomatlaşdırılma qurğularının geniş tətbiq edilməsi ilə xarakterizə olunur. Avtomatlaşdırılmış uçot və yüklərin gömrük tənzimlənməsi, sənədlərin rəsmiləşdirilməsi və gömrük rüsumlarının yığılması sisteminin tətbiq edilməsi sayəsində yüklərin gömrükdən keçməsi vaxtını minimuma endirməyə, informasiya və statistik təminatı sürətləndirməyə və onun etibarlılığını artırmağa, rüsum və yığımların avtomatik ödənişini təşkil etməyə nail olunmuşdur.

Gizli qaçaqmalçılıq yüklərini üzə çıxarmaq məqsədilə kommersiya yüklərini, sərnişinlərin yüklərini yoxlamaq üçün buraxılış məntəqələrində rentgenoskopik avadanlıqdan geniş istifadə olunur.

Dəniz limanlarında gömrük patrulu gözətçi katerlərlə, aeroportlarda isə – xüsusi avadanlıqlı avtomobil və avtobuslarla təchiz edilmişdir. Aviasiya, müxtəlif rabitə vasitələri geniş istifadə olunur.

Gömrük və vasitəli vergilər Baş İdarəsi Parisdə yerləşir, katiblikdən və altı iri şöbədə – kadrlar və büdcə, statistika və informasiya, valyuta nəzarəti, təşkilati-inzibati, hüquqi, neft məhsullarına və nəqliyyata vergi qoyma – ibarətdir. Göstərilən şöbələr çərçivəsində müxtəlif vəzifələri icra edən 23 büro və xüsusi xidmət yerləşir.

Büdcə-mühasibat bürosunda büdcənin gəlir hissəsi işlənilir və hazırlanır. O, həm də, gömrük rüsumlarının, vergilərin, cərimələrin ödənişi məsələləri üzrə məsləhətlər verir.

Ümumi xidmətlər bürosu təşkilati məsələlərlə (yeni şöbələrin yaradılması, rüsumların tutulmasının təşkili, gömrük və vasitəli vergilər baş İdarəsinin digər şöbələrinin təşkilati fəaliyyəti məsələləri üzrə məsləhət) məşğul olur.

Statistika bürosu xarici ticarət haqqında məlumat toplanmasını

əlaqələndirir. Büronun səlahiyyəti gömrük vergisi ödənməli malların bütün siyahısına şamildir.

İnformasiya sahəsində siyasəti həyata keçirən büro informatika vasitələri ölkəyə gətirilərkən rüsumların tutulmasına nəzarət edir.

Xarici dövlətlərlə maliyyə hesablaşmaları bürosu üç sektordan ibarətdir. Sektorlardan biri valyuta mübadiləsinin düzgünlüyünə, ikinci hərbi texnikanın ixracına nəzarət edir, üçüncüsü isə ölkəyə gətirilən malların Milli normalara (xüsusilə vətəndaşların sağlamlığı sahəsində) uyğunluğunu təmin edir.

Ümumi məsələlər və gömrük qanunvericiliyi bürosu gömrük rəsmiyyətinin icra qaydası barədə, onların mümkün olan sadələşdirilməsi haqqında, eləcə də, tranzit rejimi haqqında məsləhətlər verir.

"Aİ vahid kənd təsərrüfatı siyasəti" bürosu kənd təsərrüfatı məhsulu ixracatçılara və idxalçılara məsləhət verməkdə müstəsna hüquqa malikdir. Tariflər və normativlər bürosu başlıca olaraq tarif təsnifatı məsələləri ilə məşğul olur. Bundan əlavə, o, xarici ticarətə və normativlərə nəzarəti həyata keçirir.

Gömrük qiymətləndirməsi və malların mənşəyi bürosu gömrük sərhədini keçərkən malların dəyərini təyin edir, antidempinq nəzarətini həyata keçirir, malların mənşə ölkəsini və uyğun markalanmanın olmasını müəyyənləşdirir.

Vergilər və preferensial rejimlər bürosu əlavə dəyər vergisi və gömrükdə tutulan bütün digər vergilər barədə müəssisələri məlumatlandırır.

Nəqliyyat və gəmiçilik bürosu nəqliyyat və gəmiçiliyə aid məsələlərdən başqa, gömrükdə müəssisələrin vasitəçilərinə çeşidli xidmətlər göstərir.

Gömrük tənzimlənməsindən keçərkən rüsumların ödənişinin vaxtının uzadılmasını və ya digər güzəştləri müəyyənləşdirən büro təhkim edilmiş gömrük anbarlarının olması barədə informasiya, eləcə də, ixrac və idxalın uçot sistemi və müxtəlif gömrük rejimlərinin spesifikasiyası

haqqında tövsiyələr verir.

Fransa qanunvericiliyi bir çox məsələlərin həllində Gömrük və Vasitəli Vergilər Baş İdarəsinin mümkün müdaxiləsini nəzərdə tutur. Bununla belə, məsələlərin xeyli hissəsi gömrük şöbələri, yaxud, regional gömrük idarələri səviyyəsində həll oluna bilər.

Yerli və regional gömrük xidmətləri arasında bilavasitə əlaqə əksər hallarda ən qısa müddətlərdə optimal həllin tapılmasına şərait yaradır.

Bütövlükdə Fransada 400 gömrük mərkəzinin olduğu hesab edilir, onlardan 200-ə qədəri regional mərkəzlərdir. Ən iri regional gömrük mərkəzləri Dyünkerk, Lill, Mets, Nansi, Strasburq, Müluz, Lion, Nant, Bordo, Tuluza, Marsel, Amen, Orlean, Ruan, Havr, Dijon, Klermon-Ferran, Reyms şəhərlərində yerləşir.

Fransada regional gömrük idarələri Fransanın müəyyən regionalda yerləşən gömrükxanalara rəhbərliyi həyata keçirir.

Regional gömrük idarələrində xarici ticarət statistikasının istifadə edilməsinə dair tövsiyələr almaq olar. Regional gömrük idarəsinin direktoru digər regional idarələrin direktorları ilə, eləcə də, konsul təşkilatları ilə ardıcıl əlaqələr saxlayır. O, səlahiyyətinə daxil olan bütün gömrük və iqtisadi məsələlərlə məşğul olur.

Hazırda Fransa gömrüyü hər il hər birində 50-dən çox göstəricinin olduğu 25 milyondan artıq gömrük bəyannaməsini işləyir. Belə böyük miqdarda sənədləşdirməni nəzərdən keçirməyi sürətləndirmək və yüngülləşdirmək üçün Fransada xarici ticarət məlumatlarının avtomatlaşdırılmış işlənmə sistemi (Systeme d'ordinateur pour le traitement du fret international (SOFI)) tətbiq edilir. Fransanın gömrük müəssisələrinin çoxu "SOFI" sistemi ilə təchiz edilmişdir ki, bu da onlara bütün gömrük bəyannamələrinin 1/3-nü işləməyə imkan verir.

Gömrük xidmətinin əldə etdiyi pul gəlirləri ölkənin bütün dövlət gəlirlərinin orta hesabla 1/5-dən çoxunu təşkil edir. Bu vəsaitlərin əsas hissəsini əlavə dəyər vergisi təşkil edir. Bütövlükdə, Baş İdarə 16 növ-

dən çox rüsum və vergilər tutur ki, bu da sonradan dövlət xəzinəsinə və ya Aİ-nin birgə büdcəsinə Fransanın üzvlük haqqı kimi daxil olur. Rüsum və vergilərin yığım qaydası və üsulları çeşidlidir və Gömrük və Vasitəli Vergilər Baş İdarəsi tərəfindən müəyyən edilir.

Milli iqtisadiyyatın xarici istehsal mallarından müdafiəsi aşağıdakı tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi ilə təmin edilir: gömrük rüsumları tutulması, kəmiyyət məhdudiyətlərin tətbiq edilməsi (kontingentləşdirmə); müxtəlif nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi (idxal bəyannamələri); antidempinq rüsumları tutulması.

Aİ çərçivəsində gömrük şurasının yaranması Fransa gömrük xidmətinin vəzifələrini yüngülləşdirmədi. Bununla belə, xarici ticarət mübadiləsinin intensivləşməsi bütöv bir sıra xüsusi ticarət rejimlərini və preferensial ticarət haqqında müqavilələri, eləcə də, onlara riayət edilməsinə nəzarət zərurətini doğurdu.

Xarici ticarət sahəsində dövlət siyasəti və iqtisadi strategiya mötəbər statistik informasiyaya söykənməlidir. Belə informasiyanın toplanması da Fransa gömrük xidmətinin mühüm vəzifələrindəndir. Baş İdarə vaxtaşırı dövlət orqanlarına və müxtəlif təşkilatlara lazımı qərarlar qəbul etmək üçün ixrac və idxal haqqında məlumat verməlidir. İlk statistik informasiya idxal və ixrac bəyannamələrinin surətləri şəklində yığılır. Alınan məlumatların ümumiləşdirilməsi ilə Tuluza yerləşən Xarici Ticarət Statistika üzrə Milli İdarə (La Direction nationale des statistiques du commerce extérieur) məşğul olur.

1986-cı ildən başlayaraq Fransa gömrük statistika "Statistique du Commerce Exterieur de la France" 4 cildə nəşr olunur. Birinci cildə xarici ticarət üzrə yekun məlumatlar hərbi tədarüklər (sifarişlər) ilə və onlarsız ölkə və mal qrupları üzrə göstərilir. Bu cildə həm də, bütün dünya ölkələrinin statistik ərazilərinin coğrafi kodları dərc olunur (xarici ticarət üzrə frank zonasına daxil olan bütün ölkələr ulduzla göstərilir).

İkinci və üçüncü cildlərdə mal mövqələri üzrə və ölkələr üzrə

(mal-ölkə) xarici ticarət haqqında müfəssəl məlumatlar dərc olunur. Mallar nomenklaturasının müvafiq nömrələri ilə yerləşdirilir.

Dördüncü cild Aİ birləşmiş gömrük tarifi nomenklaturasına (Combined nomenclature) uyğun olaraq metrik ton və min franklı "ölkə – mal" kəsiyində xarici ticarət haqqında məlumatları əhatə edir.

Fransa gömrük xidmətinin iş həcmi xarakterizə etmək üçün gömrük ərazilərindən keçən Fransa xarici ticarətinin aşağıdakı göstəricilərini nümunə gətirmək olar (cari qiymətlərlə).

Cədvəl 5

1990-1997-ci illərdə Fransanın ixrac və idxalının dəyər həcmi (mlrd. ABŞ dolları)

	1990 -ci il	1991 -ci il	1992 -ci il	1993 -cü il	1994 -cü il	1995 -ci il	1996 -ci il	1997 -ci il
İxrac	233,3	230,1	238,9	200,8	230,6	277,0	279,4	263,9
İdxal	173,1	210,2	213,4	206,2	236,1	287,3	288,1	285,2

Mənbə: "Monthly Bulletin of Statistics", UN, Mars 1998.

Cədvəldən görüldüyü kimi, səkkiz il müddətində nisbi sabit ixrac həcmi zamanı idxalın dəyər həcmi (64%) artması baş vermişdir.

Qaçaqmalçılıqla və narkotiklərin keçirilməsi ilə mübarizə Fransa gömrük orqanlarının fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Fransız gömrükçüləri ardıcıl şəkildə xeyli miqdarda heroin, çətənə, kokain, morfi, tiryək müsadirə edirlər. Narkotiklər Fransaya Aralıq dənizinin, Atlantikanın və Şimal dənizinin dəniz sərhədlərindən (əsasən Marokko, Liviya və Şimali Afrikanın digər ölkələrindən) və quru sərhədlərdən (İtaliya, Belçika, Lüksemburq, İspaniya, İsveçrə, AFR-dən) keçirilir.

Niderlanddan Fransaya narkotiklərin keçirilməsi üzərində dayanmaq, diqqəti cəmləşdirmək lazımdır. Fransanın və Aİ ölkələrinin bir çoxunun qanunvericiliyindən fərqli olaraq, Niderland qanunları çətənə

saxlamağa və hətta satmağa icazə verir. Fransızlar hesab edirlər ki, Niderlandda açıq marixuana satışı orada gizli narkotika ticarəti şəbəkələrinin yaranmasına münbit şərait yaradır. Bundan əlavə, narkotika işbazları bilirlər ki, Hollandiya bütün materikdən narkomanları maqnit kimi cəzb edir. Bu, güclütəsirli narkotikləri (kokaini, heroini və onların törəmələrini) yaymaqda narkotika ticarətçilərinin işini yüngülləşdirir. Fransız tərəfinin fikrinə görə, həmin narkotiklər Rotterdam holland limanında boşaldılır və oradan da dərhal Avropaya yayılır. Beləliklə, narkotiklər fransaya təkcə holland sərhədindən deyil, həm də, yandan – Niderlandla həmsərhəd olan üçüncü ölkədən keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, Fransada istifadə olunan heroinin 84%-i Niderlanddan keçir.

Fransa gömrük xidmətinin mühüm vəzifələrindən biri olaraq ərzaq, medikamentlər, heyvan və bitkilərin karantini, elektronika məhsullarının və materiallarının radioaktivliyinə və s. münasibətdə Fransaya gətirilən malların Milli qanunvericiliyin norma və standartları ilə uyğunluğunun gözlənilməsi yolu ilə fransız əhalisinin mənafeələrinin təmin edilməsini qeyd etmək gərəkdir.

Ölkənin gömrük xidməti ilə digər ölkələrin müvafiq orqanları arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi xüsusi diqqətə layiqdir. Gömrük xidmətlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi barədə məsələ 1985-ci ildə Bonda aparıcı inkişaf etmiş ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının toplantısında ortaya çıxmışdı. Həmin məsələnin müzakirəsi nəticəsində gömrük əməkdaşlığı sahəsində bir sıra ikitərəfli anlaşmalar (sazişlər) bağlandı.

Gömrük Əməkdaşlığı Şurasının (indiki Ümumdünya Gömrük Təşkilatının) yaradılmasının təşəbbüsçülərindən biri Fransa olmuşdur. 1995-ci ildə Aİ-nin bütün üzv dövlətləri Avropol haqqında konvensiyayı imzaladı. Avropolun məqsədi terrorçuluq fəaliyyəti və narkotiklərin daşınması haqqında məlumatları ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Bu Təşkilatın yaranmasına səbəb odur ki, narkotika daşıyıcıları və çirkli pulları yuyanlar açıq sərhədlərdən maneəsiz olaraq istifadə

edir, hüquq-mühafizə orqanları isə dövlət sərhədlərindən sərbəst şəkildə istifadə edərək fəaliyyət göstərmək iqtidarında deyildir. Ona görə də, Aİ-nin üzv ölkələri arasındakı açıq sərhədlərə nəzarəti həyata keçirməyə və xarici sərhədlərin qorunmasında əməkdaşlığa yardım edən Avropa polis təsisatına olan zərurəti ortaya qoydu [83].

ABŞ-da gömrük xidməti maliyyə nazirliyinin tabeliyində yerləşir. ABŞ Konstitusiyasına görə, gömrük siyasətini formalaşdırmaq, rüsumları təyin və ləğv etmək, eləcə də, onların hesablanması və tutulması prosedurunun müəyyən etmək hüququ Konqresə məxsusdur. Bununla əlaqədar olaraq Amerika gömrük sisteminin əsasını konqresin vaxtaşırı qəbul etdiyi gömrük qanunları təşkil edir.

1789-cu ildə ABŞ-ın birinci Konqresi vahid gömrük-tarif sistemini qüvvəyə mindirdi. Belə ki, ölkəyə gətirilən mallara rüsumların müəyyən edilməsi haqqında qanun qəbul edildi. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə ölkə ərazisi 47 müstəqil gömrük dairəsinə bölündü. Dairələrə Prezidentin təyin etdiyi gömrük komissarları başçılıq edir. Komissarlar öz dairəsi üzrə "adətləri" müəyyənləşdirməkdə və gömrük qanunlarını şərh etməkdə geniş səlahiyyətlərə malikdir. Həmin dövrdə gömrük aparatı ölkənin əsas ticarət-siyasi orqanlarından biri idi.

1927-ci ilin martında Maliyyə nazirliyi nəzdində xüsusi Gömrük bürosu yaradıldı, bu isə 1973-cü ilin avqustundan ABŞ Gömrük xidmətinə çevrildi.

Həmin xidmət maliyyə nazirliyinin orqanıdır, çünki ilk dövrdə rüsumların yığılmasını o, tənzimləyirdi. Hazırda onun funksiyaları xeyli genişlənməmişdir və aşağıdakıları əhatə edir:

- gömrük qanunvericiliyi məsələləri üzrə təkliflərin hazırlanması;
- həmin qanunvericiliyin tətbiq edilməsi üzrə təlimatların hazırlanması;
- milli gömrük qanunlarının icrasına nəzarət;
- idxal edilən mallara gömrük rüsumlarının, aksiz, marka və digər yığımlarının, ödəmələrin və cərimələrin hesablanması və tutulması;

- Birləşmiş Ştatları daxil olan nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması, şəxsi yoxlamanın və yüklərin yoxlanışının həyata keçirilməsi;
- narkotiklərin, qadağan edilmiş medikamentlərin və pornoqrafiyanın qanunsuz dövriyyəsinin qarşısını almaqda digər federal agentliklərlə əməkdaşlıq;
- bank fəaliyyəti sirri haqqında qanunun müddəaları əsasında məlumatlar təqdim etməyi tələb etmək;
- naviqasiya qaydaları haqqında bəzi qanunların icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi;
- müəllif və patent hüquqlarına, mal nişanlarına və ticarət markalarına riayət edilməsində qərantıyanın təmin edilməsi;
- tezalışan təhlükəli maddələrin avtotəhlükəsizliyi, heyvan və bitkilərin karantini, elektronika məhsullarının və materiallarının radioaktivliyinə münasibətdə ABŞ-a gətirilən malların Milli qanunvericiliyin norma və standartlarına uyğunluğunun gözlənilməsi yolu ilə amerika əhalisinin maraqlarının təmin edilməsi və s.

Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, gömrük xidməti ixrac nəzarəti haqqında qanunu həyata keçirir və "yüksəktexnoloji malların ayrı-ayrı ölkələrə qanunsuz ixrac edilməsinin qarşısını alır".

Yuxarıda sadalanan funksiyaları ABŞ gömrük xidməti 40 federal idarənin adından təxminən 400 qanunvericilik sənədi əsasında həyata keçirir.

Gömrük Xidməti İdarəsi Vaşinqtonda yerləşir (rəisi maliyyə nazirliyi tərəfindən təyin edilir) və rəis müavinlərinin başçılıq etdiyi beş iri şöbədən – əməliyyat, yoxlama və nəzarət, kommersiya əməliyyatları, xarici məsələlər, daxili məsələlər – ibarətdir.

ABŞ ərazisi qəragahları Bostonda (Nyu-York zonası), Mayamida (Cənub-şərq zonası), Çikaqo (Şimali-mərkəz zonası), Hyüstonda (Cənubi-qərb zonası), Los-Ancelesdə (Sakit Okeanı zonası) yerləşən gömrük zonalarna bölünmüşdür. Bu zonalarnın daxilində təxminən 317 limanın tabe olduğu 45 gömrük rayonu yerləşir.

ABŞ Gömrük xidmətinin xarici filialları Bonda, Londonda, Ottavada, Parisdə, Romada, Tokioda, Vyanada, Haaqada, Mexikoda, Panamada, Seulda, Banqkokda, Syanqanda (Honq Konqda), Keraçidə və s. yerləşir.

ABŞ Gömrük xidmətinin xüsusi nümayəndəsi o cümlədən, Brüsselə yerləşən Aİ-nın Amerika nümayəndəliyində də var.

ABŞ Gömrük Xidməti aparatı, bütövlükdə, 10 mindən çox adamı, o cümlədən, 4 mindən çox müfəttişi, 1 min idxal üzrə mütəxəssisi, 1 mindən çox patrul xidməti zabiti və 1 min xüsusi agenti əhatə edir. Nisbətən xeyli böyük olan bu şəxsi heyətin fəaliyyəti, digər dövlət idarələrinin çoxunun aparatından fərqli olaraq, büdcəyə özünün saxlanmasına sərf olunan xərclərdən dəfələrlə böyük məbləğ verir. Amerika ekspertlərinin hesablamalarına görə, gömrük xidmətinin saxlanmasına xərclənən hər bir dollar ölkəyə orta hesabla 20 dollardan az olmayaraq gəlir gətirir. Hazırkı dövrdə gömrük xidməti fəaliyyətindən gələn gəlir 20 milyard dollardan çox dəyərləndirilir.

Birləşmiş Ştatların gömrük xidmətinin iş həcmi xarakterizə etmək üçün materik ərazilərindən keçən (rayonlar, portlar) ABŞ xarici ticarətinin aşağıdakı göstəricilərini nümunə gətirmək olar.

Cədvəl 6

1980-ci ildən 1999-cu ilədək ABŞ-ın ixrac və idxalının dəyər həcmi (milyard ABŞ dolları)

	1980	1985	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
İxrac	220,8	213,1	393,0	421,9	447,7	464,8	512,6	545,3	575,3	845,5	897,6	997,4
İdxal	244,0	234,6	490,6	483,0	525,1	603,0	689,2	712,4	823,5	917,6	1006,7	1034,9

Mənbə: Statistical Abstract, NY, 1992; Monthly Bulletin of Statistics, NY, November 1997, 2000

Cədvəldən göründüyü kimi, 19 il ərzində ABŞ-ın ixrac və idxalı 4 dəfədən də çox artmışdır.

Hər il gömrük xidməti əməkdaşları tərəfindən yüz milyonlarla adam, on milyonlarla minik avtomobili, yük maşını və avtobus, yüz minlərlə təyyarə və gəmi yoxlanılır və rəsmiləşdirilir, yüz milyonlarla partiya yük işlənir.

ABŞ-ya gələn şəxslərin gömrük yoxlanışının başlıca vəzifələrindən biri (bunu ABŞ gömrük xidmətinin rəhbərliyi dəfələrlə qeyd etmişdir) narkobizneslə bağlı cinayətlər əleyhinə sərt mübarizə aparmaqdır. Daima böyük miqdarda narkotiklər, o cümlədən, marixuana, həşiş, kokain, heroin müsadirə olunur. Narkotiklərin daşınması ilə mübarizəni gücləndirmək üçün gömrük xidməti sahil mühafizə xidməti ilə daha əlaqəli fəaliyyət göstərir.

Belə ki, 90-cı illərin əvvəlində gömrük xidməti, "yüksək riskli 8 aviashirkətlə sazişlər bağlayaraq", Amerika Avianəqliyyat Assosiasiyası (ATA) ilə "əməkdaşlıq proqramını" həyata keçirməyə başladı.

ABŞ gömrük orqanları narkotiklərin daşınmasının qarşısını almaq üçün kəşfiyyat orqanlarını işə cəlb edir, kompüter informasiyasından istifadə edir. Texniki aşkarlama vasitələrinə miniatur gecəçəkiliş fotokameraları, videoqurğular, səyyar laboratoriyalar, maqnit rezonans vasitələri və s. əlavə edilir.

Narkotika qaçaqmalçılığı əleyhinə mübarizədə həddindən artıq mühüm vasitə kimi konteynerlərin yoxlanışı üçün rentgen qurğusu oldu. Nəticədə bu qurğuya qoyulan investisiya hazırkı dövrdə özünün xərcini əsasən ödəmişdir.

Amerika gömrük xidmətinin mal nişanlarını saxtalaşdırmaq əleyhinə apardığı mübarizə daha effektivdir. Mal nişanlarının saxtalaşdırılması nəticəsində ortaya çıxan ziyan bütün dünyada milyard dollarlarla ölçülür. Belə cinayətlərin artması qeyd olunur. Mal nişanlarının saxtalaşdırılması hər şeydən əvvəl tekstil malları arasında qeydə alınır.

Belə ki, tekstil məmulatları ABŞ-a gətirilərkən tədarükçülər aşağıdakı üsullardan istifadə edirlər:

- daha aşağı rüsum kateqoriyasına köçürülmək üçün malın

düzgün olmayan təsviri (kişi geyimi qadın geyimi kimi və ya "yuniseks" kimi, yaxud da əksinə göstərilir). Belə hallar həmin mal qrupu üzrə pozuntuların 60%-dən çoxunu təşkil edir;

- kəmiyyətin və ya çəkinin lazımı qiymətləndirilməməsi (20% pozuntu);

• mənşə ölkənin saxta göstərilməsi ilə bağlı ya kvota məhdudiyyətləri olmayan, ya da istifadə olunmamış kvotaları olan üçüncü ölkədən göndərmə (9% pozuntu);

• lifin düzgün olmayan tərkibinin beyan edilməsi, hesab edilir ki, laborator analizləri alındıqdan sonra, mal artıq bölgü kanallarına gedəcək;

• göndərilən mal partiyalarının kiçildilməsi (250 dollardan az dəyərli partiyalar kvotalara qarşı hesaba alınmır).

Gömrük orqanlarını aldatmağın analoji üsullarını poiad tədarükçüləri də istifadə edirlər, xüsusən də, həmin malın 450-dən çox növ və xəliyəsinin mövcud olduğu məlumdur:

• saxtalaşdırılmış və ya öncədən istifadə edilmiş mənşə sertifikatlarının təqdim edilməsi;

• yük sənədlərində göstəriləndən çox miqdarda faktiki idxal;

• könüllü idxal məhdudlaşdırmaları kimi tənzimlənməyən malın qeyri-düzgün təsviri;

• mənşə ölkənin qeyri-düzgün göstərilməsi ilə üçüncü ölkədən göndərilmə.

İdman malları, daha sonra kompüterlər, eləcə də, onların proqram təminatına görə mal nişanlarının saxtalaşdırılması qeyd edilir.

Bütövlükdə, hesab edilir ki, ABŞ-a idxalın təxminən 10%-i gömrük tələblərinin pozulması ilə daxil olur.

"Soyuq müharibə" illərində Amerika gömrük xidmətinin prioritet vəzifələrindən biri ixracə nəzarət və sosialist dövlətlərinə ABŞ-dan texnologiyaların və "yüksək texnoloji malların qanunsuz ixracının qarşısını almaq" idi. Məsələn, çoxsaylı tədbirlər işlənilib hazırlanmışdı ki,

onların arasında mərhələli şəkildə həyata keçirilən "ekzodus" deyilən əməliyyat mühüm yer tuturdu. 1981-ci ilin oktyabrın 1-də başlanan birinci mərhələ ixrac üçün nəzərdə tutulan yüklərin və sənədləşdirmələrin hər erdə və əsaslı yoxlanışının tətbiqindən ibarət idi. İxrac yüklərinin texnoloji tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üçün gömrük müfəttişlərinin xüsusi hazırlanması həyata keçirildi. İri gömrük məntəqələrində yaddaşına ixrac lisenziyalarının əsas parametrləri və növləri daxil edilən kompüterlər quraşdırıldı.

İkinci mərhələnin gedişində xüsusi qrup yaradıldı. Bu qrupa ixrac nəzarəti haqqında qanunun aşkar edilmiş və ehtimal edilən pozulma hallarını dərinlən və əsaslı təhqiqat etmək üçün hazırlanmış ən təcrübəli gömrük əməkdaşları daxil edilmişdi. Üçüncü mərhələdə Amerika mallarının və ya başqa ölkələrin ərazilərində Amerika texnologiyası ilə istehsal edilən malların yenidən ixracı üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün Amerika səfirliklərindəki gömrük attaşələri və xarici şöbələr qoşuldu.

"Ekzodus" əməliyyatında MKİ, FTB, Dövlət departamenti, ədliyyə, ticarət, maliyyə və müdafiə nazirlikləri fəal iştirak etdilər. Əməliyyatda iştirak edən bütün idarələrin və həlqələrin fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün gömrük xidməti idarəsində qərargah və rəhbərlik edən mərkəz yaradıldı.

Əməliyyatda təxminən 300 gömrük əməkdaşı iştirak edirdi ki, onlardan xüsusi olaraq ayrılmış 66 təlimatçı rəhbərlikədiçi mərkəzə daxil idi. Əməliyyatın müasir hesablama maşınları, rabitə vasitələri, avadanlığı ilə təchizatı onun effektivliyini artırmağa yardım etdi. "Ekzodus"da iştirak edən gömrük əməkdaşlarının professional hazırlığına böyük diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə xüsusi hazırlıq mərkəzi yaradılmışdı.

Əməliyyatın gedişində 1981-ci ildən 1986-cı ilədək 335 milyon ABŞ dolları dəyərində yüksək texnoloji maliarın 5000 göndərişi yaxalanmışdı. 1985-1986-cı maliyyə işi ərzində gömrük agentləri ixrac nə-

zarətinin pozulması ilə bağlı olaraq 60 həbs etmə həyata keçirmişdi (50 adam mühakimə edilmişdi). İxrac yüklərinin saxlanmasının çox böyük miqdar Nyu York, Mayami, San-Fransisko, Los-Anjeles, Çikaqo, Nyu-Orlean, Baltimor, Filadelfiya, Dallas, Çarlstondakı gömrük məntəqələrinin payına düşür.

"Ekzodus"un növlərindən biri blits deyilən əməliyyatların keçirilməsi idi. Blits-əməliyyat zamanı ayrı-ayrı gömrük məntəqələrində praktiki olaraq, bütün ixrac edilən yük yoxlanışa məruz qalır. Son vaxtlarda "ekzodus" gömrüyün ABŞ sənayesi ilə əməkdaşlığını nəzərdə tutan yeni "əkilzər" əməliyyatı ilə (təlimatlandırma, xəbərdarlıq, informasiya yığımı) dolğunlaşdı.

Lakin, QİYŞ və SSRİ dağıldıqdan sonra, ABŞ gömrük orqanlarının bununla bağlı fəaliyyəti xeyli zəiflədi. Bununla belə, Rusiyaya münasibətdə yüksək texnologiyalı məhsulların ayrı-ayrı növlərinə həmin məhdudlaşdırmalar hələ də şamil edilməkdə davam edir.

ABŞ Gömrük aparatının fəaliyyətinə toxunmaqla qeyd etmək lazımdır ki, Amerika gömrük məmurları tərəfindən pozuntu haliarı da baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika mətbuatının məlumatına görə, ABŞ-da gömrük xidmətinin iş şəraiti son illərdə bir qədər pisləşmişdir. İşlənən mal partiyaları miqdarı artarkən gömrük işçilərinin sayının ixtisar edilməsi baş verir. Konqresin də administrasiyanın işçilərin sayını ixtisar etmək barədə dəfələrlə etdiyi təkliflərini rədd etməsinə baxmayaraq, hər halda ixtisar baş verdi.

Ən təcrübəli kadrlar narkotiklərin yaxalanmasına cəlb olunduğu üçün cari yoxlanışa ikinci dərəcəli əhəmiyyət verilir. Belə ki, həmin növ qaçaqmalçılığın, xüsusilə, hiss edilən olduğu Mayami aeroportunda əvvəllər daxil olan dəstədən 30 sərnişinlə məşğul olan orta hesabla bir müfəttiş indi 50-dən 200-dək sə1mişini buraxır.

ABŞ limanlarına gələn "qalaq" yüklərin 70%-ə qədəri konteynerlərdə daxil olur. Səlahiyyətli orqanların verdiyi qiymətə görə, kontey-

nerlərin yalnız 1%-i fiziki yoxlanışa məruz qalır.

Belə böyük iş həcmələrinin öhdəsindən gəlmək risklərin idarə edilməsindən istifadəyə imkan verir ki, bu barədə 2.2-ci paraqrafda ətraflı bəhs ediləcək.

Gömrük xidmətinin mühüm funksiyası malların ixracı və idxalı haqqında məlumatları verməkdir. Onların bazasında ABŞ-ın xarici ticarəti haqqında statistik nəşrlər tərtib edilir. Həmin nəşrlər ardıcıl olaraq, 1790-cı ildən həyata keçirilməyə başlayıb. 1820-ci ildə Maliyyə nazirliyi nəzdində xüsusi ticarət və nəvəqasiya şöbəsi yaradıldı. Şöbənin vəzifəsinə ölkənin gömrük idarələrindən malların ixracı və idxalı haqqında hesabatları almaq, onların əsasında ABŞ xarici ticarəti və nəvəqasiyası haqqında ümumi hesabatı tərtib və nəşr etmək daxil idi. 1866-cı ildə həmin nazirlikdə xarici ticarət statistikasına şöbəsi yaradıldı. Gömrük idarələri gətirilən və aparılan mallar haqqında həmin şöbəyə malın adını, miqdarını, dəyərini, ölkəni, hara göndərildiyini göstərməklə məlumat verməli idi. Statistik məlumatları kitabları Milli istehsalat mallarının ixracı haqqında və malların yenidən ixracı haqqında məlumatları əhatə etməyə başladı.

1915-ci ildən başlayaraq, ABŞ-da malların idxalı və ixracı haqqında ilkin sənədlərin – gömrük bəyannamələrinin mərkəzləşdirilmiş qaydada işlənilməsi tətbiq edilir. Gömrük məntəqələri ixrac və idxal gömrük bəyannamələrini Mərkəzi (Nyu-York) gömrüyünə göndərməyə başladı. Orada bəyannamələr hesab-perforasiya maşınlarında işlənilirdi. İndiki dövrdə ilkin sənədlərin mərkəzləşdirilmiş işlənmə qaydası saxlanılır, lakin, işlənilmə artıq müasir elektron maşınlarda həyata keçirilir.

1940-cı ilə qədər statistik məlumatların yığılı, işlənməsi və dərc edilməsi ABŞ Ticarət Nazirliyinin xarici və daxili ticarət şöbəsində aparılırdı. 1941-ci ilin mayında xarici ticarət statistikasına şöbəsi ABŞ Ticarət Nazirliyinin Siyahıyaalma Bürosuna keçirildi.

ABŞ gömrük xidmətinin digər ölkələrin müvafiq orqanları ilə

əməkdaşlığının son vaxtlarda genişlənməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Gömrük xidmətləri fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi haqqında məsələ aparıcı kapitalist ölkələri dövlət və hökumət başçıların 1985-ci ildə Bonda keçirilən müşavirəsində qaldırıldı, bunun nəticəsi olaraq, gömrük əməkdaşlığı sahəsində bir sıra ikitərəfli sazişlər bağlandı.

ABŞ Ümumdünya Gömrük Təşkilatının, Beynəlxalq Narkotika Ticarətinə Nəzarət Proqramının aktiv iştirakçısıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük xidməti keçmiş sosialist ölkələrinin gömrük orqanları ilə əlaqələri gerçəkləşdirir.

Son illərdə narkotika qaçaqmalçılığının artması, beynəlxalq terrorizmin güclənməsi fonunda ABŞ hökuməti və Gömrük xidməti başqa ölkələrin gömrük orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrini özünün daha geniş maraqları naminə genişləndirir [84].

ABŞ Gömrük xidmətinin beynəlxalq məsələlər üzrə reis müavini Ceyms Meyver belə demişdi: "Bütün dünyada gömrük xidmətləri öz hökumətləri qarşısında eyni bir şeyin keşiyində dayanır. Bu səbəbdən, gömrük xidmətlərinin bütün ölkələrə yayılan özünəməxsus qardaşlığı formalaşır" [13].

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ gömrük xidməti Fransa gömrük xidmətindən üç dəfə az ştata malikdir, həm də, idxal və ixracın iki dəfə artıq dəyər həcminə nəzarət edir. Bu, qismən Fransa kimi böyük sayda dövlətlərlə sərhədlərin olmadığı ABŞ-ın coğrafi mövqeyi ilə izah olunur. Bundan əlavə, yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə çıxır ki, ABŞ-da bir gömrükçüyə düşən yük daim artır. Eyni zamanda, ABŞ meydanlarına görə çox da yüksək olmayan gəlirlər və yük əməkdaşlarının qanun pozuntuları törətməsinə gətirib çıxarı ki, buna Fransada praktik olaraq rast gəlinmir.

2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələrindən sonra, ABŞ gömrük xidmətinin qarşısında terrorçuluqla mübarizə kontekstində yeni vəzifələr meydana çıxdı. Təyyarələri zəbt etmək cəhdləri, sərnişinlərin ayaq-qabıllarındakı partlayıcı maddələr – bütün bunlar Amerika gömrükçülə-

rinə meydan oxumaq deməkdir.

Britaniya gömrük xidməti Amerikanın gömrük xidmətini xatırladır. Özünün coğrafi mövqeyinə görə Böyük Britaniya Amerikaya bənzəyir, lakin, quru sərhədlərinə malik deyildir. Böyük Britaniyanın gömrük-aksiz xidmətinin işində yeni vəzifələr vahid Avropanın təşəkkülü ilə birlikdə ortaya çıxdı.

Böyük Britaniyaya tütün məmulatlarının qaçaqmalçılığından əldə edilən gəlirlər hər il 2,5 milyard funt sterlinq məbləğində dəyəriəndirilir. Eyni zamanda alkoqol qaçaqmalçılığından Britaniya cəmiyyətinə dəyən ziyan ildə 215 milyon funt sterlinq təşkil edir. Bu hallarda mübarizə Britaniya gömrük-aksiz xidmətinin əsas vəzifələrindən birini təşkil edir.

2001-ci ildə həmin vəzifənin həllinə Böyük Britaniya hökuməti 209 milyon funt sterlinq buraxmışdı. Bu isə qaçaqmal axınıni geri döndərmək üçün 950 əlavə əməkdaşın işə qəbulu demək idi.

Belə məsləhətli qaçaqmalçıları çox vaxt romantik şəkildə "butleg-erlər" adlandırdılar. Lakin onlar, Britaniya gömrükçülərinin fikrincə, heç də "zirik cüvəllağılar" deyil, vicdanlı vergi ödəyiciləri və işgüzar adamların hesabına zənginləşən cinayətkarlardır. Son on ildə onlar qanunu xüsusilə incə şəkildə pozmağı öyrənmişlər:

- onlar böyük cinayətkar təşkilatlarda fəaliyyət göstərir;
- onların çoxu artıq mühakimə olunub;
- əksəriyyəti zorakılığa yol vermiş və fırıldaqçılıqla məşğul olmuşdur.

Bəziləri özlərinin gəlirli, lakin qanunsuz ticarətini müdafiə etmək üçün silah tətbiq edir. Əldə olan məlumatlara görə, bir çox narkotika ticarətçisi tütün qaçaqmalçılığı sahəsinə keçmişdir, çünki buradakı gəlirlər çox vaxt daha yüksək, məhkəmə hökmləri isə daha mülayim olur.

Başlıca təhlükə ondan ibarətdir ki, bu sfera qanunla problemi olan getdikcə daha çox adamı cəlb edir.

1993-cü ildə vahid Avropa bazarı açıldıqdan və gömrük prosedurları yumşaldıqdan sonra, Böyük Britaniyaya gələn fiziki şəxslərə

özləri ilə müəyyən miqdarda alkoqol və tütün gətirməyə icazə verildi.

Həmin mal üçün rüsum satılma ölkəsində ödənilməlidir, orada həmin mal Böyük Britaniyada olduğundan çox aşağıdır. Lakin məsələ malı gətirmənin özündə deyil, ondadır ki, gətirilən mal yalnız malgətirənin özünün şəxsi istifadəsi üçün istifadə edilə bilər. Digər AB ölkələrindən, rüsum ödənilməyi təqdirdə şəxsi istifadə üçün, eləcə də, hədiyyə olaraq gətirilən tütün və alkoqolun miqdarına hər hansı bir məhdudiyət yoxdur. Bu, vahid bazarın fundamental azadlığıdır.

Bununla belə, gömrük-aksiz xidməti şəxsi istifadə üçün kifayət olduğu hesab edilən tütünün və alkoqolun maksimum miqdarının ABŞ tərəfindən müəyyənləşdirilən limitlərdən istifadə edir. Böyük Britaniya ərazisində yoxlanış üçün saxlanılan hər hansı səyahət edən şəxs həmin mallardan yalnız istifadə üçün istifadə etdiyini sübut etməlidir.

Bəzi cinayətkarlar belə hesab edirlər ki, bu kifayət qədər liberal qaydaları pozmaq olar, lakin, onlar böyük məbləğdə cərimələyə biləcəklərinə və ya hətta həbsxanaya düşəcəkləri təqdirdə belə risk edirlər.

Onda nə üçün insanlar gömrük sferasındakı qanunvericiliyi pozurlar? Hər şeydən əvvəl, böyük pullara görə. Gömrük-aksiz xidməti ödənilməmiş rüsumlar və qaçaqmalçılığın alkoqol-tütün kanalının fəaliyyət göstərməsi şəkildə hökumət tərəfindən gəlirlərin itkisini 1,2 milyard funt sterlinq məbləğində qiymətləndirir. Bu cəmiyyət üçün böyük itkidir, amma qaçaqmalçılardan ötrü nəhəng gəlirlərdir. Qaçaqmal alkoqolun və tütünün Britaniyada bazar qiymətlərindən aşağı qiymətlərə satılmasına baxmayaraq, cinayətkarlar böyük gəlir payına malikdirlər.

Qaçaqmal alkoqolu satışı plastik paketdən tutmuş anbarı olan qeydə alınmış bazar məntəqələrinə qədər dəyişə bilər. Qaçaqmalçılar öz mallarını satmaq üçün, xüsusilə, eşmə papiros və siqaret satışı üçün çox zaman bazarlardan, avtomaşın bazarlarından, zavodlardan, pop-festivallardan istifadə edirlər. Çox zaman natəmiz barlar və

mağazalar öz sahələrində qanunsuz tütün və alkoqol alverinə görə cəzalandırılır.

Böyük Britaniya ictimai pul qabından edilən oğurluğa son qoymağa çalışır. Gömrük aksiz xidmətinə sət siyasət yürüdülməsi tapşırılıb. Bu məqsədlə əlavə olaraq:

- əməkdaşların xüsusi hazırlıq keçmiş qrupları yaradılır;
- xidmətin daxilində qarşılıqlı əlaqələrdən fəal şəkildə istifadə olunur;
- cəzalar sərtləşdirilir.

Xüsusi hazırlıq keçmiş əməkdaş qrupları bütün ölkə boyu

- tütün və alkoqol qaçaqmalçılıqla əlaqəsi olanları aşkar edir və saxlayır;

- cinayətlərin təhqiqatını aparır və qaçaqmalçıları məhkəmədə ittiham edir;

- qaçaqmal bazasının və onun iştirakçılarının öyrənilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirir.

Belə əməkdaşlar excise verification officers (EVO's) və ya aksizlərin ödənilməsinə nəzarət edən əməkdaşlar adlanırlar. Onlar 1993-cü ildə, xüsusi olaraq, Aİ-nın liberal qaydalarından sui-istifadə edən cinayətkarlarla mübarizə aparmaq üçün hazırlanmışdır. Onlar həm limanlarda, həm də, ölkə daxilində işləyirlər. Bazarlarda alkoqol-tütün məhsulları ilə ticarət edənləri və topdansatışla məşğul olanları yoxlayırlar.

Lakin qaçaqmalçılığın miqyasları elədir ki, gömrük-aksiz xidməti təklidə onun öhdəsindən gələ bilmir. İctimaiyyətin köməyi xüsusilə dəyərlidir. Bunun üçün sutka ərzində Customs Confidential pulsuz qaynar telefon xətti fəaliyyət göstərir. Qaçaqmalçılıq barədə məlumatı onun vasitəsilə ötürmək olar.

Polislə, imiqrasiya agentliyi, hökumət strukturları və Avropa komissiyası ilə qarşılıqlı sıx əlaqələr həyata keçirilir.

Polislə və digər güc strukturları ilə birgə məşğələlər, o cümlədən

yollarda yoxlamalar keçirilir. Qarşılıqlı əlaqələr zamanı bunlar nəzərə çarpacaq nəticələr verir.

Həmin sferada başlıca tərəfdaşlardan biri ticarətin özüdür. Gömrük-aksiz xidməti müxtəlif assosiasiyalar ilə birgə xüsusi forum – Customs Alliance (gömrük birliyi) keçirir. Bu, qaçaqmalçılar əleyhinə mübarizədə əməkdaşlığı fəallaşdırmaq məqsədi daşıyır və gömrükçülərə və tütün və alkoqol ticarətçilərinə informasiya mübadiləsi aparmağa imkan verir.

Qaçaqmalçılar fəaliyyətlərinə görə azadlıqdan məhrumetmə və böyük cərimələrlə sət şəkildə cəzalandırıla bilər. Bir neçə min funt sterlinq məbləğində qaçaqmalçılığa görə həbsxanaya düşmək olar, daha ciddi məbləğlərə görə isə yeddi il azadlıqdan məhrumetmə cəzası almaq olar.

Lakin gömrükçülər məhkəmələri qaçaqmalçılara qarşı sürücülük hüquqlarından məhrumetmə, nəqliyyat vasitələrinin saxlanması, ziyanın əvəzini ödəmə haqqında iddialar, əmlakın müsadirə edilməsi də daxil olmaqla bütün təqib arsenalından istifadə etməyə çağırır.

Lisenzia üzrə ticarət edənləri – aparmaq məqsədilə alkoqolun ticarətinə icazə verildiyi yerləri, klubları, pabları cəzalandırmağa və qaçaqmalçılara görə hətta lisenziyadan məhrum etməyə çağırılır. Müştərilərə fərq qoymayan daşıyıcılar lisenziyanı itirməklə risk edir, qaçaqmalçılara nəqliyyat vasitələrini icarəyə verənlər isə, onları pulla geri almaq məcburiyyətində qala bilərlər.

Böyük Britaniyada narkotiklər problemi heç də az kəskin deyil. Britaniya ekspertləri hesab edirlər ki, qanunsuz dünya narkotika ticarəti dəyərinə görə neft, qaz ticarəti və ya dünya turizmi ilə müqayisə edilə bilər. Böyük Britaniya kimi ölkə həmin problemin çözülməsinə milyard funt sterlinqdən artıq xərcləyir. Ölkə hökuməti narkotiklərlə mübarizə üzrə Milli strategiya – "Britaniyanı yaxşı qurmaq üçün narkotiklərə divan tutmaq" – işləyib hazırlamışdır ki, burada gömrük-aksiz xidməti başlıca rol oynayır.

O, narkotiklərlə mübarizə üzrə bir sıra təşəbbüsləri birləşdirir:

- narkotiklərdən sui-istifadəyə qarşı durmaqda gənclərə yardım və onlara öz potensialını üzə çıxarmağa kömək;
- narkotiklərin törətdiyi antisosial və cinayətkar davranışdan cəmiyyəti müdafiə etmək;
- insanların narkotikadan istifadə etməklə, sağlam həyat sürməyinə, cinayət törətməməsinə yardım etmək;
- küçələrdə narkotiklərin əldə edilməsi imkanlarının kökünü kəsmək.

Gömrük-aksız xidmətinin səriştəliliyi məhz sonuncu problemin çözülməsində daim yoxlanılır.

Digər güc strukturları ilə iş zamanı aşağıdakı məsələlər həll edilir:

- göndərilən narkotiklərin miqdarının azaldılması;
- narkotika göndərənlərin – cinayətkar təşkilatların ləğv edilməsi;
- narkotika istehsalı və yayılması ilə mübarizədə bütün dünyada həmkarlara kömək göstərilməsi;
- narkoticarətçilərin cinayətkar aktivlərdən və gəlirlərdən məhrum edilməsi.

Britaniya qanunlarında narkotiklər "nəzarətə məruz qalmalı" ("nəzarətə meylli") maddələr kimi təsnif edilir, bu isə o deməkdir ki, onların ixracı və ya idxalı, onlara sahiblik, başqa şəxsləri təchiz etmək, onları lisenziyasız tedarük etmək qanuna ziddir.

Narkotiklər insanın sağlamlığı və bütövlükdə, cəmiyyət üçün törədə biləcəyi təhlükədən asılı olaraq üç kateqoriyaya – A, B, C siniflərinə bölünür:

- A sinifinə heroin, kokain və ekstazlar kimi geniş şəkildə istifadə edilən narkotiklər daxildir;
- B sinifinə mariyuana və amfetaminlər daxildir;
- C sinifinə anabolik steroidlər və temazepam aiddir.

Heroin və kokain ən təhlükəli narkotiklərdir, lakin, onlar narkotik maddələrlə mübarizədə Milli strategiyanın yeganə məqsədi deyildir.

Özünün heroin və kokain istehsalına aid Britaniyada praktiki olaraq, heç bir nümunə yoxdur. Böyük Britaniyada istifadə edilən narkotiklərin çox böyük hissəsi müxtəlif materiklərdən minlərlə kilometr yol keçərək bura gəlir.

Onlar beynəlxalq cinayətkar təşkilatlar tərəfindən müxtəlif yollarla ölkəyə göndərilir. Məsələn, Böyük Britaniyada satılan heroinin əsas miqdar öz yolunu cənub-qərbi Asiyada, Pakistan və Əfqanıstan kimi ölkələrdə tiryək xaşxaşının becərilməsindən başlayır. Xammal emal olunur və Türkiyəyə keçirilir, bundan isə "qayıqçılar" narkotikləri Avropa vasitəsilə Britaniyaya gətirirlər.

Kokain də analoji şəkildədir. O, daha çox Cənubi Amerikada istehsal olunur. Böyük hissəsi Karib hövzəsi ölkələri vasitəsilə gətirilir, Britaniya dillərinin əlinə düşməzdən əvvəl İspaniyada, Portuqaliyada, Fransada, Belçikada və Niderlandda yığılır.

Belçika və Niderland ekstazi və amfetamin tipli sintetik narkotiklərin əsas mənbəyidir, buna baxmayaraq, ölkənin daxilində də onları istehsalı inkişaf edir.

Əsas mariyuana tedarükçüsü Marokkudur.

Narkoticarətçilər gömrükdən keçmək üçün çoxlu fəndlərdən istifadə edirlər. Narkotiklər daha çox

- mədədə və ya bədənin hissələrində;
- paltarda gizlədilmiş və ya bədəne bərkidilmiş;
- baqajda və ya şəxsi əşyalarda;
- avtomobillərin, gəmilərin, təyyarələrin gizli yerlərində;
- leqal yükə gizlədilmiş şəkildə aşkarlanır.

Narkotika qaçaqmalçılığı üzrə əldə edilmiş təcrübə ən böyük risk zonalannın harada yerləşdiyini söyləyir. Gömrük xidməti əməkdaşları dəniz və ya hava yolları ilə mümkün qaçaqmalçılıq istiqamətlərini müfəssəl işləyib hazırlayırlar.

Operativ informasiyanı əldə etmək üçün "qaynar xətt" mövcuddur ki, bu xətlə istənilən adam şəxsiyyətini bildirmədən, anonim şəkildə zəng edə bilər.

Narkotiklərlə mübarizə üzrə Şura mövcuddur ki, oraya gömrük-aksiz xidmətindən başqa adlarını narkotiklərin ticarəti ilə ləkələmək istəməyən 90-dan çox kompaniyanın təmsilçiləri daxildir. Şurada nəqliyyat və ekspeditor təşkilatlarını təmsil edən 10.000-dən çox üzv vardır.

Bir çox narkoticarətçilər özlərinin gəlirli yükünü müdafiə etmək üçün zordan istifadə edirlər, həm də daha çox rəqabət aparan bəndlərdən müdafiə olunurlar. Pakistanda bir kiloqram heroin 1000 funt sterlinqdən bir qədər azdır, Britaniya küçələrində isə qiymət 75 dəfə artır. Belə yüksək potensial gəlir İtaliya mafiyasından tutmuş Yamayka mütəşəkkil cinayətkar qruplarına qədər iri cinayətkar sindikatları cəzb edir. Lakin belə ticarət böyük risklərlə, o cümlədən, sərt beynəlxalq cəzalarla əlaqədardır. Bu səbəbdən bir çox narkotikbazlar silahlı olurlar, halbuki Britaniya gömrükçüləri silah daşıyırlar. Ona görə də, reydlər üçün silahlı polislərdən istifadə etmək lazım gəlir.

A sinfi narkotiklərinin qaçaqmalçılığının kökünü kəsmək Britaniya gömrük-aksiz xidmətinin əsas prioritetlərindən biridir. Təkcə insanlar deyil, həm də heyvanlar bu məqsədlə çalışırlar. İzaztaran itlər bu sahədə dəfələrlə uğur qazanmışdır.

A sinfi narkotiklərinin böyük miqdarda qaçaqmalçılığına görə ittiham olunmuş cinayətkarlar həyatlarını həbsxanada keçirməklə risk edirlər. B sinfi narkotiklərinin qaçaqmalçılığına görə 14 il, C sinfi maddələrinə görə isə – 7 il azadlıqdan məhrum etmə şəklində maksimal cəza nəzərdə tutulur. Buna baxmayaraq, həbsdilmə narkotika ticarəti ilə yeganə mübarizə üsulu deyildir. Gömrükçülər həm də qanunsuz aktivləri, pul vəsaitlərini aşkar etməyə çalışırlar. Bu, narkotiklərlə mübarizə üzrə Milli strategiyaya onların töhfəsidir. Narkotika ticarəti ilə əlaqələri haqqında sübut varsa, ölkədən çıxarılan nağd pul saxlanılır.

Gömrük üçün ənənəvi cinayətlərdən başqa son illərdə yeni təhlükələr meydana çıxmışdır. Belə ki, Britaniya gömrük-aksiz xidməti ətraf mühitə qarşı cinayətlərlə mübarizədə iştirak edir. Nəqli kəsilməkdə olan nadir bitki və heyvanların, ətraf mühit üçün təhlükə doğuran maddələrin qadağan edilmiş ticarəti dövrümüzün ən ciddi problemlərindən birinə çevrilmişdir. Həmin cinayətlər təkcə planetimizə təhlükə yaratmır, həm də bəzi bitki və heyvan növlərinin yer üzündən tamamilə silinməsinə aparıb çıxara bilər.

Bir çox ölkələrin hökumətləri bu problemin həll olunmasının vacibliyini dərk edir və ekoloji cinayətlərlə mübarizədə gömrük xidmətlərinə başlıca əhəmiyyət verir. Təbiəti etibarilə ekoloji cinayətlər malın bir ölkədən digərinə yerdəyişməsinə nəzərdə tutduğu üçün Britaniya gömrüyü bu çağırışı qəbul etmişdir.

Böyük Britaniya gömrük orqanlarının vəzifəsi, o cümlədən təhlükəli zəhərli tullantıların qanunsuz olaraq, sərhəddən keçirilməsini aşkarlamaq, limanlarda və aeroportlarda öz mövqeyindən istifadə edərək aşağıdakıların qanunsuz idxalını və ixracını üzə çıxarmaqda digər güc strukturları ilə sıx qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasından ibarətdir:

- nəqli kəsilməkdə olan heyvan və bitki növlərinin;
- ozon qatını dağıdan maddələrin (fəaliyyət göstərmək üçün zəruri element kimi tərkibində ozon qatını dağıdan maddələrin olduğu mallara nəzarət də daxil olmaqla);
- bəzi pestisid növləri kimi qadağan olunmuş ximikatlardan.

Təbii mühit dağıldıqdan sonra bitki və heyvanların qanunsuz ticarəti nəqli kəsilməkdə olan növlərin məhv olmasının əsas səbəbi olur. Burada turistlərin də rolu az deyil. Onlar nəqli kəsilməkdə olan heyvan növlərindən, fil dişindən və ya timsah dərisindən qeyri-legal şəkildə hazırlanmış suvenirlər alaraq, həmin cinayətkar ticarətə rəvac verirlər. Həmin ticarətin əsl miqyasları məlum deyil. Bəzi ekspertlər onun dövrünün 3,6 milyard funt sterlinq olduğunu qeyd edirlər. Bu heç də təəccüblü deyildir, bəzi nadir tutuquşu növlərinin qiyməti, məsələn, ər

quş üçün 12000-24000 funt sterlinq (40000 ABŞ dolları) ola bilər.

Hazırda 145 ölkə nəslə kəsilməkdə olan vəhşi fauna və flora növlərinin beynəlxalq ticarəti üzrə Konvensiyanı (CITES) imzalamış və həmin ticarətə nəzarət vasitələri haqqında razılığa gəliblər.

Həmin sazişə görə qorunmalı olan bəzi heyvanlar bunlardır: qorillalar, şimpanzələr, nəhəng pandalar, kərgədanlar, əksər tutuquşular, hətta tibbi zəli və nəhəng molyuskalar. Bitkilər: kaktuslar, orxideyalar, novruzgülü.

CITES sazişi təkəcə canlı və ölü bitki və heyvanların deyil, eləcə də, onlardan hazırlanan məhsulların, o cümlədən, ənənəvi Çin dərmanlarının ticarətini də tənzimləyir. Ənənəvi Çin dərmanlarının bəzilərinin tərkibində pələng sümüyü, ayı ödü və ya müşk vardır.

CITES-in tələblərini pozmaq üçün, biznesmen və ya turist olmalarından asılı olmayaraq, ixracatçılar və ya idxalçılar CITES-in təsdiq etdiyi icazəni almalı və ya malı gömrükdə bəyan etməlidir.

Britaniyada CITES-i pozanlar və qaçaqmalçılar yeddi ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası ala bilər və/və ya böyük məbləğdə cərimələnə bilər.

1997-ci ildə Avropa İttifaqı hətta CITES-ə daxil edilməyən bir çox dəniz atları kimi növlərin ticarətini izləyərək nəslə kəsilməkdə olan növlər üzrə qaydaları sərtləşdirdi.

Dünyanın bütün gömrük xidmətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi olmadan CITES bizi əhatə edən heyvan və bitki növlərinin qorunması üzrə məqsədlərinə nail ola bilməz. CITES-in reallaşdırılması ilə BMT-nin ətraf mühitin qorunmasına dair ayrıca proqramı Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə sıx əlaqədə məşğul və onları bəzən "birləşmiş gömrük təşkilatı" adlandırırlar.

Britaniya gömrüyündə vəhşi təbiət və nəslə kəsilməkdə olan növlər üzrə əməkdaşlar adlandırılan mütəxəssislər şəbəkəsi mövcuddur. Xitrou aeroportunda Avropada yeganə olan xüsusi CITES komandası yerləşir.

CITES-in tələblərinə uyğun olaraq, bitki və heyvanların identifikasiyası üçün xüsusi proqram təminatı hazırlanmışdır. Qadağan edilmiş növlərlə ticarət edən cinayətkarlar adətən malların və ya heyvanların düzgün olmayan təsvirini verir, gömrük nəzarəti məntəqələrindən yan keçir, icazələri saxtalaşdırır, nümunələri bədənlərində, nəqliyyat vasitələrində və ya yüklərdə gizlədir, hətta canlı heyvanları poçtla qaçaqmal olaraq keçirməyə cəhd edirlər. Gömrükçülər qaçaqmalın axtarışı üzrə öz təcrübəsindən istifadə edirlər, çünki heyvanların gizlədildiyi həmin gizli yerlər onlara əzab verir və onları daşıma zamanı hətta tələf edə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin Milli gömrük xidmətləri mütəşəkkil cinayətkarlığın qeyri-leqal gəlirləri ilə mübarizədə xüsusi rol oynayır. Mütəşəkkil cinayətkar fəaliyyət qarşılıqlı əlaqəyə malik qanunları pozan yüksək gəlir əldə etməyə yönəlmiş, əməllər sistemidir [55]. Qanunsuz fəaliyyət nəticəsində əldə edilən gəlirlər cinayətkar cəmiyyətlərinin mövcudluğunun təmin edilməsinə yönəlir. Lakin cinayətkar təşkilat üçün problem ondan ibarətdir ki, onların gəlirləri özünün qanunsuz mənbəyi ilə "yoluxub" və potensial şəkildə hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən müsadirə edilmə riskinə meyllidir. Bu da ondan istifadə edilməsini çətinləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq, cinayətkarlar qarşısında yüksək gəlir mənbəyini gizlətmək, pulların müsadirə olunmamasını təmin etmək və onları anonim şəkildə istifadə etmək vəzifəsi durur. Pulların "yuyulması" əməliyyatları öz növbəsində cinayətkarlara qanunsuz fəaliyyəti asanlaşdırmağa və genişləndirməyə, dövlət strukturlarını pulla ələ almaqla müdafiə olunmağa, qanuni biznesə və ticarətə soxulmağa, yaxud daşınmaz mülkiyyət və digər aktivlər əldə etməyə imkan verir.

"Çirkli" (cinayətkarlıq yolu ilə əldə edilən) pulların "təmiz" (qanuni) pullara çevrilməsi prosesi olan pulların "yuyulması"nın geniş tərifli həmin hadisənin bütün aspektlərini tamamilə əhatə etmir. Böyük Yed-dilərin məruzəsində ABŞ gömrük xidməti tərəfindən təklif edilən tərif

daha dəqiq görünür. Həmin tərifə görə, pulların yuyulması, "barəsində cinayətkar fəaliyyət nəticəsində əldə edildiyi güman edilən əsaslar olan gəlirlərin, onların əsl təbiətini, mənbəyini, yerləşməsini, hərəkətini və ya mülkiyyətçisini gizlətmək və pərdələmək məqsədi ilə daşınması, ötürülməsi, çevrilməsi konversiya edilməsi və ya qanuni kapitallarla qarışdırılması prosesidir" [32]. Pulların yuyulması prosesinin məqsədi qanuni forma adı altında qanunsuz fəaliyyətlə bağlı fondların yaradılmasıdır.

Çox da uzaq olmayan keçmişdə pulların yuyulması ilə mübarizəyə Rusiya Federasiyası da qoşulmuşdur. "Cinayətkar yolla əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılmasına (yuyulmasına) müqavimət göstərilməsi haqqında" Rusiya Federasiyasının 7 avqust 2001-ci il tarixli, 115-F3 №-li federal qanununda "yuyulma" dedikdə " ...cinayətin törədilməsi nəticəsində əldə edilən pul vəsaitlərinə və ya digər əmlaka sahiblik, ondan istifadə etmək və üzərində sərəncam verməyə qanuni görünüş verilməsi" başa düşülür. Bu tərif cinayətkarların pulların yuyulması gedişində onların həqiqi mülkiyyətçilərini gizlətmək məqsədini daşıyır. Birincisi, birinci, vergidən yayınmağa imkan yaradır, eləcə də, qanuni biznesə daxil olmaq üçün fondlardan istifadə zamanı maneələri aradan götürür. Digər tərəfdən, pulların yuyulması barədə tərifdə cinayətkarların qanunsuz fəaliyyət vasitəsilə əldə etdikləri aktivləri hüquq-mühafizə orqanlarının əlinin çata bildiyi dairədən kənarında yerləşdirmək istəyi əks olunmuşdur. Doğrudan da, pulların yuyulması üzrə bir çox əməliyyatlar sadəcə olaraq pulların müsadirə edilə biləcəyi yerlərdən uzağa, onların təhlükəsiz ola biləcəyi sahələrə hərəkəti kimi başa düşülə bilər. Bir çox hallarda bu, gəlirlərin beynəlxalq cinayətkar təşkilatlarının dövriyəsindən ayrıca dövlətin daxili dövriyəsinə qaytarılmasıdır. Məsələn, Rusiya üçün xarakterik olan başqa hallarda, pulların "yuyulması" kapitalın daha sabit valyutaya konversiya edilməklə ölkə hüdudlarından kənar çıxarılmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq, Kiprdəki banklar Rusiya cinayətkar təşkilatlarının pulların

nın əsas alıcılarıdır, Rusiya mafiyasının İsveçrə banklarındakı əmanətləri isə 10 milyard ABŞ dolları məbləğində qiymətləndirilir [90]. Lakin pulların yerinin dəyişdirilməsi istiqamətindən asılı olmayaraq, onun əsas üstünlüyü – fondların təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Hüquq-mühafizə və vergi orqanları qanunsuz müəssisələrin gəlirlərini müsadirə etmək iqtidarının olmamasını təmin etmək məqsədilə, fondların bu və ya digər ölkənin yurisdiksiyasından kənar çıxarılması ideyası pulların "yuyulması"nın fundamental aspektidir. Məsələn, əgər Birləşmiş Ştatlarda narkotika ticarətində nigeriyalıların əldə etdiyi pullar kredit kartoçkalarından istifadə edilməsi ilə gerçəkləşdirilən əməliyyatlara görə geriye Nigeriyaya köçürülürsə, həmin vəsaitlər nisbətən təhlükəsiz yerdə yerləşir. Nigeriyada da son zamanlar pulların "yuyulması" əleyhinə yönəlmiş normativ aktlar qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu hələ onların fəal şəkildə gerçəkləşdirilməsi demək deyildir. Bu səbəbdən, "təmiz" və "çirkli" pullar arasındakı fərq silinir. Bir yurisdiksiyadan digərinə keçməklə, pullar demək olar ki, "de-fakto" olaraq qanunlaşır. Beynəlxalq cinayətkar təşkilat üçün təhlükəsiz zonada – zəif və güzəştə gedən hökuməti olan hər hansı üçüncü dünya dövləti və ya offşor bank – bütün pullar "təmiz" olur [16]. Pulların yuyulması prosesi daha az müqavimətli və daha az riskli yollar axtaran "yuyucularla" onların hərəkətlərini aşkarlamağa, dağıtmağa və qarşısını almağa çalışan hüquq-mühafizə, vergi, gömrük və digər dövlət orqanları arasında fasiləsiz mübarizə ilə müşayiət olunur. Nəticədə pulların yuyulması prosesi yüksək dinamik və özünəməxsus yaradıcı prosesə çevrilir.

Narkotiklərin ticareti və digər mütəşəkkil cinayətkarlıq fəaliyyəti növləri cinayətkarlıq yolu ilə əldə olunmuş pulların mənsubluğunun gizlədilməsinə və onların hüquq-mühafizə orqanlarının əlinin çatmadığı yerlərdə yerləşdirilməsinə hədəflənmiş bir sıra ixtisaslaşdırılmış metodların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Pulların yuyulmasında ən geniş yayılmış metodlar qismində azad iqtisadi zonalara ixrac-idxal əməliyyatlarının və sermayələrin istifadə edilməsini, elektron hesabları,

offşor bankların və gizli (alternativ) bank strukturlarının və qeyri-bank maliyyə vasitələrinin istismarını sadalamaq olar.

"Yuyucular" qanunvericilik qadağanlarından yan keçmək və müsadirə ehtimalını minimuma endirmək üçün daim yeni üsullar axtarırlar. Bununla əlaqədar olaraq, bir metod digərini əvəz edib ki, bunun sayəsində əksər hallarda cinayətkarlar pulların yuyulmasında zəngin əlverişli və effektiv üsullar komplektinə malik olurlar. Eyni zamanda müxtəlif yerlərdə eyni metodlar təqlid olunur, bəzən isə eyni (hətta ifşa edilmiş) sxemlər və ya müəyyən dəyişikliklərlə başqa regionlarda yenidən istifadə olunur.

Nağdsız vəsaitlərin mürəkkəb yerdəyişmə sxemlərinin cinayətkarlara verdiyi nəhəng imkanlara baxmayaraq, "nağd" biznesdən (restoranlar, avtoyanacaq doldurma stansiyaları, kazinolar və s.) istifadə və irl (topdansatış) nağd pul məbləğlərinin mübadiləsi yolu ilə pulların yuyulması adət halını almış və tez-tez istifadə edilən üsullardan biri olaraq qalır. İri nağd pul məbləğləri ilə bağlı olan çətinliklər qanunu pozanları təşvişə salmır. Baxmayaraq ki, kağız pullar hərdən xeyli böyük fiziki həcm tutur, onların hərəkətini izləmək və onların bu və ya digər dövlətin maliyyə sistemində "giriş nöqtəsini" aşkar etmək olduqca çətinliklidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, cinayətkarlıqdan gələn gəlirlərin uğurlu şəkildə yuyulmasında əsas şərtlərdən biri pulların bir dövlətin yurisdiksiyasından digər dövlətin yurisdiksiyasına köçürülməsidir. Bununla əlaqədar olaraq, nağd pul vəsaitlərinin (bir qayda olaraq, xarici valyutada) nəzərəçarpan həcmələrini dövlət sərhədlərindən keçirilməsi müəyyən dövlətin ərazisində qanunsuz yolla əldə edilmiş gəlirlərin həmin dövlətin yurisdiksiyasından kənara çıxarılmasına yönəlmiş, cinayətkar pulların leqallaşdırılması üzrə maliyyə əməliyyatının potensial mərhələsindən biridir.

Dövlətlərin sərhədlərindən xarici valyuta ilə vəsaitlərin qaçaqmalçılıqla keçirilməsi kifayət qədər geniş şəkildə istifadə olunur, hər

halda gömrük orqanları tərəfindən qarşısı alınmış qaçaqmalçılıq cəhdlərinin statistikasına bu barədə fikir yürütməyə imkan verir. Böyük miqdarlarda kağız pulların çəkisi və fiziki həcmi müəyyən problemlər yaratdığına görə, nağd pullar sərhədi qaçaqmal ilə – məsələn, paltaryuyan maşın və ya stereosistemlər tipli ev əşyalarında keçirilir. Məsələn, 17 aprel 1995-ci ildə Benito Yuares beynəlxalq aeroportunda kondisionerlər dəstinin daxilində boş olan yerlərə doldurulmuş kiçik əskinaslarla 6,2 milyon ABŞ dolları aşkar edilmişdi. Bəzi hallarda cinayətkarlar pulların keçirilməsinin texniki tərəfini xüsusi olaraq dəqiq şəkildə işləyib hazırlayırlar. Springfilddən (Nyu Cersi ştatı, ABŞ) olan "Reno International" firması bu məqsədlə içərisində 700 min dollara qədər məbləğin gizlədilər bildiyi xüsusi bölgüləri – yuvacıqları olan şüşə liflərin xüsusi iri rulonlarının istehsalına başlamışdı.

Qeyri-leqal nağd pulların keçirilməsi üçün özəl təyyarələr və hətta müxtəlif ölkələrin poçt idarələri istifadə olunur. 1995-ci ilin oktyabrında Meksikada içərisində 12 milyon dollar nağd pul olduğu Amerika təyyarəsi saxlanmışdı. Başqa hallarda ABŞ-da "Federal Ekspres" və digər poçt-göndəriş xidmətləri vasitəsilə qeyri-leqal pul göndəriş cəhdlərinin qarşısı alınmışdı [32].

İxrac-idxal əməliyyatlarından istifadə metodu az effektiv olmayan və geniş tətbiq edilən metoddur. "Çirkli" pullar idxal istehsalı malının tədarükünə görə kontraktlar üzrə qanuni ödəmələr şəklində sərhədləri keçir. Bu metodun effektivliyini yüksəltmək məqsədilə cinayətkarlar çox zaman malın invoys dəyərini aşağı salır, yaxud, mövcud olmayan mal üçün birtərəfli pul köçürməsindən istifadə edirlər.

Pulların "yuyulması" üçün ən yaxşı maskalama tədbirlərindən biri yalançı vasitəçi firmalarla ixrac-idxal əməliyyatlarıdır. Nümunə olaraq Kolumbiya narkokartelləri tərəfindən Amerika mallarını idxal etmə vasitəsilə pullarını yumaları göstərilə bilər. Vasitəçilər Amerika ixracatçılara göndərdiyi mallara görə özlərinin, daha doğrusu narkotika ticarətçilərindən aldığı pullar hesabına məbləğlər ödəyirlər. Həmin malı Ko-

lumbiya sifarişçiləri vasitəçilərə "təmiz" pullar köçürərək alır. Sxemdə iştiraka görə idxalçılar vasitəçilərə malın heqiqi dəyərindən bir qədər az pul verirlər. Cinayətkarlara işləyən vasitəçi firmalara ehtiyatsız şəkildə mallar satan şirkətlər arasında "Ceneral Elektriks", "Maykrosoft", "Epl Makintoş" və "Ceneral Motors" kimi şirkətlər vardır. Ən azı 105 Amerika şirkəti faktiki olaraq, dərk etmədən öz məhsulları üçün narkotika ticarətindən əldə edilən pullar qəbul etmişlər.

Müxtəlif yurisdiksiyalar arasında cinayətkarlıqdan qazanılan gəlirlərin köçürülməsinə əks təsir pulların "yuyulması" ilə mübarizə işində ciddi təbdir. Burada əsas rolu valyuta nəzarəti orqanları, o cümlədən, gömrük orqanları oynayır.

Həmin prosesdə ən mühüm rol valyuta nəzarətinə məxsusdur. Valyuta nəzarəti valyuta əməliyyatları apanlarkən bütövlükdə valyuta qanunvericiliyinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Valyuta qanunvericiliyinin hər növ pozuntusu cinayətkarlıqdan gələn gəlirlərin "yuyulması" sferasına aid olmasa da, valyuta nəzarətinin gerçəkləşdirilməsi prosesində qanunsuz yolla əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilən cinayətin baş verdiyini göstərən hallar üzə çıxıb.

Pulların "yuyulması" əməliyyatlarında yüz minlərlə və hətta milyonlarla ABŞ dollarından söhbət getdiyinə görə, qanunsuz yolla əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması prosesi həm cinayətkarlar üçün, həm də, hüquq-mühafizə orqanları üçün müstəsna dərəcədə mühüm olaraq qalır. Hüquq-mühafizə orqanları cinayətkar kapitalın hərəkətini uğurlu şəkildə təqib edə bildikdə törədilmiş cinayətləri açmaq imkanı əldə edir. Yuyulan pulların əldə edilməsinin qanunsuz olduğu sübut edildikdə və onlar müsadirə edildikdə, mütəşəkkil cinayətkarlıq özünün maliyyə bazasının bir hissəsindən məhrum olur ki, bu da, son nəticədə cinayətkar biznesin dağılmasına kömək edir. Bu, pulların "yuyulması" ilə mübarizədə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin əsasında dayanan başlıca lakin, yeganə olmayan prioritetdir.

Pulların "yuyulması" investisiyaların cəlb edilməsi baxımından bəzi ölkələrin iqtisadiyyatları üçün müsbət istiqamətlərə malik olsa da, o, makroiqtisadiyyatın idarə edilməsini daha da çətinləşdirir və cinayətkar kapitalın cəmləşməsinə asanlaşdırır. Sonuncu isə qanuni biznesə daxil olmaqda, korrupsiyanın genişlənməsində və cinayətkarlıq təşkilatlarının uzunmüddətli həyat fəaliyyətini təmin edən şəraitin yaradılmasında istifadə olunur. Qeyri-sabit iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün həmin hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi xüsusilə təhlükəlidir.

Qanunsuz yolla əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması ("yuyulması") ilə mübarizə hüquq-mühafizə orqanlarının bütün idarələrin və səviyyələrin, o cümlədən, gömrük orqanlarının qüvvələri ilə razılaşdırılmış şəkildə apanmalıdır [107].

Beləliklə, müxtəlif ölkələrin gömrük orqanlarının həll etdiyi məsələlərin siyahısı, bütün inteqrasiya proseslərinə baxmayaraq, son illərdə xeyli genişlənməmişdir. Cinayətkarlıq daha da inkişaf edir və onunla mübarizə aparmaq üçün böyük peşəkarlıq və gömrüyün yüksək maddi-texniki təchizatı tələb olunur.

2.2. Müasir informasiya texnologiyaları və risklərin idarə edilməsi gömrük işinin və xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması vasitəsi kimi

Ümumdünya Gömrük Təşkilatı bütün Milli gömrük xidmətlərinə öz işində risklərin idarə edilməsindən istifadə olunmasını tövsiyə edir. Gömrük fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi həm gömrük fəaliyyətinin həm də, xarici ticarətin yüksək effektivliyinə nail olunmasına kömək edir. Bir tərəfdən, gömrük orqanlarının səylərini prinsipial istiqamətlərdə cəmləşdirmək imkanı ortaya çıxır, digər tərəfdən isə xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə məsrəfləri azaltmaq mümkün olur.

İstənilən sistemin fəaliyyətinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə bir və

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

ya bir neçə başlıca həlqələrlə müəyyən edilir. Ona görə də, sistemin bütövlükdə, təsirinin yüksəldilməsi üçün onun başlıca həlqələrini tapmaq və onları mərhələ şəklinə yaxşılaşdırmaq məqsədəuyğundur.

İdarəetmə sisteminin modelləşdirilməsinə sistemli təhlilin tətbiqi əsas (başlıca) nöqtələri effektiv olaraq ayırmağa imkan verir. Böyük sistemlərdə real proseslərin adekvat təqdim edilməsi üçün ilkin olaraq informasiyanın toplanması, onun, birincisi işlənməsi, elektron daşıyıcılara köçürülməsi və saxlanması tələb olunur. Sonradan çoxplanlı informasiyanın işlənməsi, axtarışı, təhlili və müəyyən həcmələrinin ümumiləşdirilməsi həyata keçirilir ki, bu da informasiya texnologiyaları tətbiq edilmədən reallaşdırıla bilməz.

Müasir iqtisadiyyat müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilmə səviyyəsinin daim yüksəlməsi ilə xarakterizə edilir. İstənilən iqtisadi sistemin idarə edilməsi mexanizminin reallaşdırmağın əsas vasitəsi (aləti), ümumi rəyə görə, informasiyaadır. Bu gün istənilən ölkənin iqtisadi inkişafının əsas məqsədlərindən biri vahid Milli informasiya infrastrukturunun formalaşdırılmasıdır, çünki iqtisadiyyatın informasiya yarım sisteminin inkişafındakı gerilik sistemin bütövlükdə fəaliyyətinin effektivliyinə təsir göstərir.

Milli informasiya resurslarının məzmun hissəsi, onların inkişaf səviyyəsi Milli iqtisadiyyatın inkişafının müəyyənedici xarakteristikalarından biri hesab oluna bilər. Məhz buna görə də, dövlət sistemlərinin bütün səviyyələrində informasiya və informatizasiya üzrə komitələr, şuralar yaradılır.

Dünya informasiyasını təhlil etmədən, məsələn, gömrük tarifinin dəqiqləşdirilməsi, mal və xidmətlərə xarici ticarət qiymətləri səviyyəsinin müəyyən edilməsi, daxili və xarici bazarda qiymətlə bağlı vəziyyətin dəyərləndirilməsi, gömrük əməliyyatları aparılarkən risk səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və s. kimi bir çox məsələləri həll etmək mümkün deyildir.

İnternetin inkişafının və ondan istifadənin müəyyən dərəcədə

səbəb olduğu dəyişikliklər gələcəkdə dövlətlərin xarici ticarət maraqlarına toxuna, onları inteqrasiyanı və ya, əksinə dezinteqrasiyanı gücləndirməyə və dünya informasiya sistemindən çıxmağa sövq edə bilər, bir şərtlə ki, sonuncu iqtisadi inkişaf səviyyələrində fərqlərin artmasına kömək etsin. 1997-ci ildə ABŞ prezidenti B.Klintonun administrasiyası "Ümumdünya elektron kommersiyasının infrastrukturunu" adlı sənəd nəşr etdi. Bundan bir qədər sonra, Avropa Hökumətlər Assosiasiyası "Qlobal informasiya şəbəkələri potensialı" adlı məruzə dərc etdi. Artıq bu gün Yaponiya, Avstraliya, Almanyanın onlarda İnternetin dövlətlərə təbiətini nəzərə almaqla dəqiq və etibarlı elektron kommersiya tənzimlənməsi sistemi yaradılmasına çağıran hökumət sənədləri vardır. Bununla bağlı olaraq, əvvəllər məlum olmayan problemlər ortaya çıxmışdır. Belə ki, "kiberfəzaya rüsumsuz zona statusunun verilməsi" barədə məsələ müzakirə edilməkdədir: İnternet üzrə satışlara adi sövdələşmələrdən fərqli olaraq vergi qoyulmur. Qlobal telekommunikasiya şəbəkələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir çox gömrük orqanlarının həll etmək zorunda olduğu başqa bir problem ondan ibarətdir ki, beynəlxalq informasiya mübadiləsində ölkənin iştirakını nizama salan qanunvericilik informasiyanın idxalı və ixracı prosedurlarını müəyyən edir, lakin, həmin qanunun əsas terminləri və müddəaları maddi daşıyıcıda qeydə alınmış və rekvizitlərlə təchiz edilmiş sənədli informasiya üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şəbəkələrdə elektron formada əldə edilə bilən informasiyanın belə tərfi düzgün deyildir, çünki, informasiyanın sürətinin çıxarılması onun idxalı və ya ixracı deyildir.

Dövlət sərhədlərinin elektron mal və xidmətlərlə kəsişməsi problemi meydana çıxır ki, gömrükçülər onu gələcəkdə hələ həll etməli olacaqlar.

İnformasiya artıqlığı ciddi problem doğurur. İnformasiya inqilabı hələ dünya miqyası əldə etməmişdir, bəşəriyyət isə artıq onun məsələləri ilə mübarizə aparmalı olur. Nəhəng informasiya axını hər gün müxtəlif səviyyəli idarəedicilərin üzərinə düşür. Həmin axının həcmi

hesablamaq çətinidir. Bununla belə, hesablanmışdır ki, yalnız, texniki informasiya sferasında gündəlik 20 milyonədək söz qeydə alınır. Bir dəqiqəyə 1000 söz oxumaq iqtidarında olan çalışqan işçi gündə 8 saat həmin mətnləri izləməklə, bu informasiya həcmi bir aya həzm edə bilər. Sonuncu səhifəni kənara qoyduqda, aydınlaşar ki, bu müddətdə hələ beş il yarım katorqa əməyi həcmində informasiya yığılmışdır.

Lap son vaxtlaradək informasiya mübadilələri sahəsindəki kəsir bir çoxlarına xarici iqtisadi əlaqələri sadələşdirməyə, elmi-texniki tərəqqini təmin etməyə və kardinal qərarların qısa müddətdə qəbuluna kömək edən xoşbəxtlik görünürdü. Əslində artıq informasiya (mütəxəssislər arasında belə termin artıq sabitləşmişdir) xarici iqtisadi fəaliyyətin bir çox istiqamətlərini hərfi mənada boğur. İnformasiya bolluğu onun qıtlığı qədər təhlükəlidir. Təşkilatları əhatə edən informasiya bolluğu situasiyanın təhlilini iflic edə bilər ki, bununla da, effektiv dövlət əhəmiyyətli qərarlarının qəbul edilməsi çətinləşər.

Bazar münasibətləri dövründə istənilən fəaliyyəti informasiya qeyri-müəyyənliyi, iqtisadi mühitin qeyri-sabitliyi, dəyişkənliyi şəraitində gerçəkləşdirmək lazım gəlir. Demək, gözlənilən, hesablanmış son nəticənin əldə edilməsində anlaşılmazlıq (qeyri-müəyyən vəziyyət) və inamsızlıq ortaya çıxır, buradan da risk, yəni uğursuzluq təhlükəsi, gözlənilməyən itkilər peyda olur. Müasir şəraitdə riskin qiymətləndirilməsi siyasətdə və iqtisadiyyatda qərarlar qəbul edilməsi üçün nəzəri baza rolunu oynayır. Yeni dövr, tale, ideallar və məqsədlər barədə təsəvvürləri dəyişdirərək, riski insan fəaliyyətinin önəmli faktorlarından və uğur qazanmaq şərtlərindən biri kimi dərk etməyi ortaya qoydu. Riskin geniş şərhli mürəkkəb sistemin optimal inkişaf vektorunun dəqiq proqnozlaşdırılmasının mümkünsüzlüyünü nəzərdə tutan və özündə tək-cə mənfi nəticələr ehtimalını deyil, həm də müsbət imkanları daşıyan qeyri-müəyyənlik anlayışı ilə eyniləşdirilir.

Risklərin qiymətləndirilməsi və təhlili üzrə işlər mətbuatda 50-ci illərin sonunda görünməyə başladı. Bu, əsasən siyasi və ölkə riskləri-

nin araşdırılması idi. Sonra sahibkarlıq risklərinin öyrənilməsi və risklər nəzəriyyəsinin yaradılması mərhələsi gəldi. Hazırda fəaliyyətin müxtəlif sahələrində risklərin öyrənilməsi ilə demək olar ki, bütün iri xidmətlər və korporasiyalar məşğul olur. Belə ki, 1995-ci ildə Avstraliyada ölkənin gömrük xidmətində risklərin idarə edilməsi üzrə dünyada ilk standart yaradıldı. Onun başlıca müddəələrindən biri xarici və daxili informasiya axınlarının informasiya xidmətinin yaradılması və verilən informasiyanın dürüstlüyünə və ya qeyri-dürüstlüyünə görə şəxsi məsuliyyətin tətbiq edilməsidir.

"Riskin idarə edilməsi" anlayışı riskin aşkar edilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi, nəzarət və strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün idarəetmə siyasətinin, prosedurun və təcrübənin sisteməlik tətbiqi olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Risk dünyanın bütün ölkələrinin gömrük xidməti fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İstənilən ölkənin gömrükxanalarının əsas iş istiqaməti böyük miqdarda sövdələşmələrin qeydiyyata alınması; hər bir idxal edilən yük partiyasına baxışın keçirilməsi, onun təsnifatı və dəyərinin təyin edilməsidir. Lakin beynəlxalq ticarətin artması ilə əvvəlki rejimdəki işlə bu, get-gedə mürəkkəbləşir. Gömrük qulluqçuları Milli hökumətlərin, maliyyə təşkilatlarının, beynəlxalq təşkilatların (Ümumdünya Ticarət, Ümumdünya Gömrük), milli gömrük xidmətinin, regional siyasətin, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının daimi təsiri altında olurlar. Gömrük fəaliyyətində əsas risk mənbələri bunlardır: siyasi-iqtisadi vəziyyət, ətraf mühitin sanitariya-ekoloji vəziyyəti, hərəkət edən malların keyfiyyəti, istifadə edilən texnologiyaların qeyri-mükəmməlliyi, əməkdaşların səriştəsizliyi, təbii fəlakətlər, hüquqpozumalar və s.

Qərar qəbul edilərkən istifadə edilən informasiyanın böyük hissəsi adi mətnlər şəklində daxil olur (hər gün yüzlərlə səhifə məqalə, məktublar, reklam materialları, qanunlar...). Heç olmazsa nəzərdən keçirilməsi çox vacib olan materialın miqdarı adi insan qavrayışının hüdudlarını çoxdan aşmışdır. Bir dəqiqədə 1000-ə qədər söz oxumaq

olar, rasionallıq qərar qəbulu üçün informasiyanı təhlil etmək isə xeyli vaxt tələb edir. İnformasiya artıqlığı sınınmış hücum vasitəsinə çevrilmişdir. Təsir dairəsi və satış bazarları uğrunda beynəlxalq və korporasiyalar arası mübarizədə dezinformasiya yox, məhz «ağ səsle» hücum rəqibə onun kompüterlərini sıradan çıxarmaq yolu ilə (onlarsız istənilən müasir idarəetmə sistemi köməksizdir) əvəzəlməz zərbə vurmağa qabildir.

Həmin problemi həll etmək riskləri idarə etmədən mümkün deyil.

Gömrük işində riskin idarə edilməsi riskin strateji, operativ və taktiki idarəsini əhatə edir [41].

Riskin strateji idarə edilməsi gömrük qaydalarının pozulmasının ən çox ehtimal edildiyi və təhlükəli olduğu sektorların gömrük orqanları tərəfindən (lazımi informasiyanın öyrənilməsi yolu ilə) müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Həmin sahələr sosial mühiti, insanların sağlamlığını, heyvanların və bitkilərin müdafiəsini; ətraf mühitin qorunmasını; gömrükxanaların əsas diqqətinin və qüvvələrinin harada cəmləşdirilməli olduğunu göstərən tövsiyələri çıxarmaqla ticarət siyasəti məsələlərini (kvotaların, lisenziyaların, preferensiyaların istifadə edilməsi) əhatə edə bilər.

Riskin operativ idarə edilməsi gömrük qaydalarının təxmin edilməsi (və ya mümkün) pozuntularına əks-təsir üçün gömrük nəzarətinin hansı dərəcədə gərəkliliyi olduğu barədə məsələnin həllini və həmin halda tələb edilən gömrük nəzarəti formasının müəyyən edilməsini əhatə edir.

Riskin taktiki idarə edilməsi gömrük qulluqçularının özünün iş yerində böyük nəzarətin gərəkliliyi olduğu sahələri operativ müəyyən edən hərəkətləri sahəsinə aiddir.

Riskin təhlili və idarə edilməsi sistemindən istifadə olunması gömrük orqanlarına öz kadr ehtiyatlarını xarici ticarət fəaliyyətinin (risk baxımından) prioritet istiqamətlərində cəmləşdirmək imkanı yaradır.

Məsələn, 10% ixracatçı və idxalçının müəyyən malların xarici ticarətinin 80%-ni öz əllərində cəmləşdirdiyi məlumdursa, onda onların fəaliyyətinə daha sərt nəzarət son nəticəni təmin etmək baxımından daha çox effektiv olacaqdır.

Riskin təhlili və idarə edilməsi sisteminin təşkili riskin meyarlarının və ya göstəricilərinin (indikatorlarının) dəqiq seçilməsini tələb edir (məsələn, konkret ixracatçı və idxalçılar, konkret mallar, malların təyinat və mənşə ölkələri, ixrac və ya idxal əməliyyatları həcmi, nəqliyyat vasitələri, idxalçının və ya idxalçının əvvəlki nüfuzu və maliyyə vəziyyəti).

Konkret risk indikatorlarının təhlili gömrük nəzarəti effektivliyinin maksimal yüksəldilməsi qanuna tabe xarici ticarət operatorları üçün və onun xərclərinin azaldılması məqsədilə gömrük orqanlarının maddi və kadr ehtiyatlarının prioritet istiqamətlərdə dəqiq cəmləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Kioto Konvensiyasının yeni redaksiyasında [22] qeyd edilir ki, "...riskin idarə edilməsi müasir gömrük nəzarəti metodlarının əsas prinsipidir. Bu metod gömrük orqanlarının ehtiyatlarından gömrük nəzarətinin effektivliyini azaltmamaq şərti ilə optimal istifadəyə kömək edir və xarici ticarət operatorlarının eksəriyyətini artıq bürokratik nəzarətdən azad edir. Riskin idarə edilməsinə əsaslanan prosedurlar malların və fiziki şəxslərin əsas kütləsinə gömrükdən nisbətən sərbəst keçməyə imkan verərək, ən çox riskin mövcud olduğu sahələrdə gömrük nəzarətini gerçəkləşdirməyə şərait yaradır.

Müasir idarəetmə vəzifələri çoxlu mütəxəssislərin cəlb edilməsini tələb edir. Gömrük xidmətinin əsas vəzifələrindən çıxış etməklə bütün gömrük orqanları sistemi üçün xarakterik olan bir neçə risk zonalarını müəyyən etməyə cəhd göstərmək olar.

Birinci zona. Gömrük qanunvericiliyi. İcra nəzarət. Sənədlərin operativ, tam, dürüst alınması zəruriliyi. Dünya qanunvericiliyi. ÜGT sənədləri, tərcümə problemləri.

İkinci zona. Keçirilən mallara qoyulan gömrük rüsumlarının, aksiz, marka və digər yığımların, ödəmələrin və cərimələrin hesablanması və tutulması.

Üçüncü zona. Valyuta nəzarəti.

Dördüncü zona. İncəsənət əşyaları, mədəni sərvətlər.

Beşinci zona. Narkotik vasitələr, psixotrop və zəhərli maddələr.

Altıncı zona. Ekologiya radioaktiv materiallar, təhlükəli yüklər, heyvan və bitkilərin karantini və s.

Yeddinci zona. Müəlliflik və patent hüquqlarının, mal nişanlarının və ticarət markalarının gözlənilməsi.

Daha sonra hər bir zona üçün xarakterik risklərin profili yaradılır. Onların minimuma endirilməsi üçün qaydalar və mənbə bazası müəyyənləşdirilir.

İnformasiya qeyri-müəyyənliyini idarə edə bilmək üçün, qərar qəbul edilərkən şəffaflıq prinsipindən maksimum istifadə etmək, gömrük orqanlarının üzvi şəkildə vahid milli informasiya məkanına daxil olmasını təmin etmək lazımdır. Bu, daxili informasiya axınlarının fasiləsiz toplanması, işlənməsi və saxlanmasını sahmana salmaq; zəruri xarici informasiya axınlarının toplanması və işlənməsi sistemini yaratmaq; gömrük qaydalarını icra edərkən riski minimuma endirmək üçün xarici və daxili informasiya axınlarının toplanması, sistemləşdirilməsi, saxlanması, təhlili əsasında qərarların informasiya dəstəyi ilə qəbulu xidmətini təşkil etmək deməkdir [48].

Beynəlxalq mal dövriyyəsi həcmının sürətli artımı, onun strukturunun mürəkkəbləşməsi, gömrük orqanlarının kadr ehtiyatlarının məhdudluğu, bütün xarici ticarət iştirakçılarının malın yolda olma müddətini minimuma endirmək tələbi gömrük təcrübəsində seçimli gömrük nəzarətini gerçəkləşdirmək məqsədilə risklər nəzəriyyəsindən istifadə edilməsini ortaya atdı.

(1999-cu ilin iyununda əvvəlki Kioto Konvensiyasının iştirakçı ölkələri tərəfindən qəbul edilən) Gömrük Prosedurlarının Sadələşdiril-

məsi və Harmonikləşdirilməsi haqqında Konvensiyanın yeni, dəyişdirilmiş redaksiyasında müəyyən edilir ki, Konvensiyanın iştirakçısı olan ölkələr gömrük nəzarəti zamanı nəqliyyat vasitələri barəsində gömrük nəzarəti səviyyəsini müəyyənləşdirmək və gömrük nəzarətinin müxtəlif formalarını seçərək istifadə etmək üçün riskin idarə olunması sistemini istifadə etməlidir. Bu müddəalar 6-cı fəsildə - "Gömrük nəzarəti" - 6.3, 6.4 və 6.5-ci tövsiyələrdə əksini tapmışdır [22].

Bir sıra ölkələrdə və Ümumdünya Gömrük Təşkilatında işlənilən hazırlanmış riskin idarə olunması sistemlərindən istifadə edilməsi gömrük orqanlarının işinin effektivliyini kəskin sürətdə artırmağın ən mühüm istiqamətlərindən biridir.

Risklərin idarə olunmasının ABŞ gömrük xidmətinin fəaliyyətində istifadə edilməsi təcrübəsi maraqlıdır. Amerika gömrükçüləri ticarət qaydalarının potensial olaraq böyük pozulma ehtimalı olan idxal edilən malların üzə çıxarılmasını risklərin idarə olunmasının əsas vəzifəsi olaraq müəyyənləşdirmişlər. Ona görə də, mövcud ehtiyatların əsas hissəsini həmin vəzifənin həllinə yönəltmək lazımdır.

Dünyanın bütün gömrük təşkilatları sual qarşısındadır: məhdud ehtiyatları 100% idxalın yoxlanışına bölüşdürmək, yoxsa, onları gətirilən malların az miqdarının yoxlanışına cəmləşdirmək. Təcrübənin göstərdiyi kimi - bəzi idxalçılar və idxal edilən mallar digərlərinə nisbətən daha çox riskə səbəb olur.

Risk ticarət, sənaye və ya cəmiyyət üçün ziyan və ya zərər vura biləcək hüquqa zidd hərəkətlərin baş verməsi ehtimalı səviyyəsinin üzə çıxarılmasıdır. Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi ilə biz gündəlik həyatda rastlaşırıq. Məsələn, biz tez-tez bu gün yağış ehtimalının nə dərəcədə böyük olduğunu düşünürük. Risk dərəcəsi necə müəyyənləşdirilir və hansı tədbirlərin görülməsi gərəkdir? Gömrük işində risk - malların idxal və ixracı zamanı hüquqa zidd olmayan hərəkətlərin baş vermə ehtimalıdır.

Risklərin təhlili diqqəti nəyin üzərində cəmləşdirməyin zəruri ol-

duğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Risklər çox zaman aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə edilir:

1. Onlar qismən namələmdir, yeni, bu və ya digər kommersiya sövdələşmələrinin hüquqa uyğunluğuna və ya zidd olmasına 100%-lik inam olsaydı, onda gömrük nəzarəti vəzifələri xeyli sadələşmiş olardı.

2. Risklər vaxtaşırı - xarici ticarət qanunlarının, idxalçıların və müəssisələrin dəyişməsi ilə birgə dəyişir.

3. Risklər idarə ediləndir - gömrük riskləri qiymətləndirmək və pozuntular aşkar edildiyi halda tədbirlər görmək imkanına malikdir.

ABŞ gömrük xidmətinin inkişafında risklərin idarə edilməsi planında üç mərhələni ayırmaq olar:

1. 1789-cu ildən 1970-ci ilədək resurslar yükə (gərginliyə) uyğun olaraq bölüşdürülürdü, malların idxalı isə hər bir ayrıca sövdələşmə üzrə əl ilə rəsmiləşdirilirdi. Malların idxal tarixini izləmək və meylləri təhlil etmək sadə deyildi. Ticarət qanunlarının gözənilməsi məsələlərinin dövlət səviyyəsində təşkil olunmuş həllətmə üsulu yox idi.

2. 1970-ci illərdən gömrük xidməti əsas gömrük rəsmiləşdirilməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması ilə məşğul olmağa başladı, lakin, məlumatların kağız daşıyıcılarda təkrarlanması davam edirdi.

3. 1983-cü ildən indiyə qədər istifadə edilən Avtomatlaşdırılmış kommersiya sistemi (ACS) tətbiq edildi. Lakin ticarətin həcm artımlarının davam etməsi və ticarət əməliyyatlarının mürəkkəbliyinin yüksəlməsi ilə bağlı olaraq əldə edilən üstünlüklər tezliklə itirildi.

4. 1993-cü ilin dekabrın 8-də malların gömrük rəsmiləşdirilməsi proseslərini təkmilləşdirməyə imkan vermiş Gömrük təşkilatının modernləşdirilməsi haqqında Akt (the MOD ACT) qəbul edildi. İdxalçı şirkətlərin işinin təhlili əsasında gömrük rəsmiləşdirilməsinə keçildi və ölkənin əsas sənaye müəssisələri üçün ticarət qanunlarına riayət edilməsinin ümummilli göstəriciləri tətbiq edildi. Xarici ticarət əməliyyatlarında risklərin idarə olunması prosedurları işlənib hazırlandı.

Aktda kommersiya əməliyyatları zamanı gömrük təşkilatı və id-

xalçılar tərəfindən xarici ticarət qanunlarına riayət olunmasına görə qarşılıqlı məsuliyyət nəzərdə tutulur ki, bu da, bir tərəfdən, idxalçıların qanunvericiliyə riayət etməsindən, digər tərəfdən, gömrüyün öz tələblərini kommersiya təşkilatlarına effektiv çatdırılmasından ibarətdir. Aktın qəbul edilməsi nəticəsində daxil olan məlumatların elektron ötürülməsi tətbiq edildi.

Modernləşdirmə aktının əsas momenti ABŞ xarici ticarət qanunlarına və müddəalarına maksimum uyğunluq üçün idxalçılarla həmrəy cavabdehlik konsepsiyası oldu.

Öz növbəsində, idxalçılar ticarət qanunlarını pozmamaları üçün əlindən gələni əsirgəməməlidirlər. Belə yanaşma məlumatların elektron formada ötürülməsi haqqında müddəalarla bərabər yeni informasiya texnologiyalarının üstünlüklərindən yararlanmağa və gələcəkdə gömrük fəaliyyətinin modernləşdirilməsi üzrə işi həyata keçirməyə imkan verir.

Ehtiyatların sərf olunma istiqamətlərini seçmək üçün ABŞ gömrük təşkilatlarının işində yüklənmə göstəricilərindən istifadə olunur:

- Dəyər;
- Həcm;
- Mallar;
- İdxalçılar;
- Buraxılış məntəqələri.

Belə təhlil yüklənməni qiymətləndirməyə və başlıca fəaliyyət aspektlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Hər şeydən əvvəl, ABŞ gömrük orqanları qarşısında ölkənin əsas müəssisələri tərəfindən xarici ticarət qanunvericiliyinə 95% riayət olunmasına, ölkənin bütün ticarət təşkilatları tərəfindən xarici ticarət qanunvericiliyinə 90% riayət edilməsinə, dövlət gəlirinə gömrük rüsumlarını 99%-dən az olmamaqla yığmağa, eləcə də, istehlakçılar tərəfindən müsbət rəylərin miqdarını artırmağa nail olmaq məqsədi durur.

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

Əlavə olaraq, qanuna tabe olan şirkətlər üçün idxal mallarının işlənmə müddətini, idxal olunan malların dəyərini azaltmaq.

Bununla da, nəyin əhəmiyyətli və mühüm olduğunu təyin etməyə, eləcə də, seçilmiş kateqoriyalar arasında əlaqəni müəyyənləşdirməyə imkan vermiş vahid standart müəyyən edilmişdir.

Kommersiya strukturlarında xarici ticarət qanunvericiliyinin gözənilməsinə nəzarət prosesi özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

- yükün gəlməsinə qədərki hərəkətlər;
- yükün gəlməsindən sonrakı hərəkətlər;
- baxış proseduru;
- yekun bəyanetmə;
- sənədlərin ümumi yoxlanışı;
- sonrakı tədbirlər.

1990-cı illərin ortalarında gömrük idxal rəsmiləşdirməsini sövdələşmə qiymətləri üzrə gömrük dəyərini təyin etmə şəraitinə tam keçirməyə nail oldu.

Malların idxalı zamanı yüklərin bütün partiyaları buraxılış üçün gömrüyə təqdim edilirdi, mallara baxış, əlavə informasiya sorğusu və malların buraxılışı üzrə qərar qəbul etmə məsuliyyəti gömrüyün üzərinə qoyulmuşdu. Həmin qərarların icrası üçün malların mənşə ölkəsi, tariflər və idxalçının adı kimi meyarlar üzrə sövdələşmələr haqqında informasiya toplamaq gerek idi.

Lakin idxal üzrə gömrük müfəttişləri və mütəxəssisləri üçün idxalçı şirkətlərin kommersiya tarixini izləmək çətin idi. Pozulma aşkar edildiyi halda onlar hər bir halda ayrıca nəzərdən keçirilirdi. Dövlət səviyyəsində xarici ticarət qanunvericiliyinə riayət edilmə üzrə razılaşıdırılmış tədbirlərin mütəşəkkil qəbul edilmə üsulu mövcud deyildi.

Bu səbəbdən, gömrük fəaliyyətində risklərin idarə olunmasında istifadə edilmək barədə qərar qəbul edilmişdi. İş gərginliyinin təhlili həlledici qərarlar qəbul etmək imkanı verir:

- əsas sənaye müəssisələrinin siyahısının müəyyən edilməsi;

- ticarətdə prioritetlərin müəyyən edilməsi;
- diqqətin ən iri idxalçılara yönəldilməsi;
- gömrük müfəttişliyinin inkişaf etdirilməsi;
- bizneslə tərəfdaşlıq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi.

Xarici ticarətin bütün həcminə nəzarət etmək mümkün olmadığına görə, artmaqda olan gərginliyin işlənilib hazırlanma üsulu dəyişdirildi. Bu yeni proses gündəlik işə mühüm qərarlar daxil etdi.

Risklərin idarə olunması baxımından əsas sənaye müəssisələrini aşkar etmək gərəkdir. Bu məqsədlə milli maraqlar üçün zəruri əhəmiyyət kəsb edən müəssisələr seçilmişdi.

Bu sahədə ən başlıca yenilik Əsas Sənaye Müəssisələrinin siyahısının formalaşdırılması oldu. Əsas Sənaye Müəssisələri (PFI) – fəaliyyət ölkənin iqtisadiyyatı üçün həyati əhəmiyyətə malik olan və idxalçılar tərəfindən ticarət qanunlarına riayət edilməsindən birbaşa asılı olan müəssisələrdir. İndiki dövrdə belə kateqoriyalı müəssisələrin sayı səkkizdir. Onlara kənd təsərrüfatı müəssisələri; avtomobil və avtohis-sələr istehsal edən müəssisələr; rabitə müəssisələri; strateji mallar istehsal edən müəssisələr; ayaqqabı istehsal edən müəssisələr; avadanlıq buraxan müəssisələr; poladtökmə müəssisələri, eləcə də, tekstil və tikəş sahələri müəssisələri aiddir.

Xarici ticarətdə ABŞ gömrük təşkilatlarının əsas səyləri aşağıdakı problemlərdə cəmləşdirilmişdi:

- Təsnifat;
- Ticarət statistikas;
- Malın mənşə ölkəsi;
- Embarqo və sanksiyalar;
- İntellektual mülkiyyət hüquqları;
- İctimai sağlamlıq və təhlükəsizlik;
- Antidempinq və kompensasiya rüsumları;
- Malların yüklənməsi;
- Ticarət sazişləri;

- Kvotalar;
- Gömrük rüsumları;
- Gömrük qiymətləndirilməsi.

İri idxalçılara diqqətin artırılması özünü doğrultdu. Belə ki, 1999-cü ilin yekunlarına görə aşkar edildi ki, idxal edilən malların 50% dəyərini 447 idxalçı, 59% dəyərini 1000 idxalçı, 72% dəyərini 3000 idxalçı, 100% dəyərini 445256 idxalçı verir.

Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, malların böyük hissəsi nisbətən az sayda idxalçı tərəfindən idxal edilmişdir. 1999-cü ildə mal idxalı ilə 445000-dən çox şirkət məşğul olmuşdur. Bütün idxal dəyəri məbləğinin gömrük dəyəri üzrə ən böyük məbləğlər (59%-ə yaxın) 1000 ən böyük şirkətin payına düşür. Həmin şirkətlərin hər biri ildə 33 milyon ABŞ dollarından artıq məbləğdə mal idxal edir və maliyyə uçotunun idarə edilməsi proqramının və xarici ticarət qanunlarına riayət edilməsinin qiymətləndirilməsi proqramının yerinə yetirilməsi çərçivəsində diqqəti cəlb etmişdir.

Ayrılmış vəsaitlərin çox böyük olmayan artımı və ya artımın tamamilə olmaması zamanı yüklənmənin sürətli artımı malın hər bir partiyasına baxışdan gömrük yoxlanışına keçilməsinə kömək etdi. Aşağıdakılar bunu göstərir.

Cədvəl 7

1993-cü ildən 1999-cü illərədək malların kəmiyyətinin və idxal edilən malların dəyərinin artımı

İl	İdxalçıların sayı	Dəyər (milyard ABŞ dolları)
1993	292000	575
1997	400000	845
1998	443000	897
1999	445000	997

Mənbə: ABŞ ticarət qanunlarına riayət edilməsinə nəzarətə görə risklərin idarəsi //www.customs.ustreas.gov.

Cədvəldəki məlumatlardan görünür ki, 1993-cü ildən 1999-cü ilədək idxalçıların sayı 1,5 dəfə, idxal olunan malların dəyəri isə 1,7 dəfə artmışdır.

Nəticədə hər bir sövdələşmənin fiziki yoxlama prinsiplərindən idxalçı şirkətlərin təftiş metodikasına keçmək barədə qərar qəbul olundu. Bu planları ehtiyatlarla təmin etmək üçün gömrük müfəttişliyi yarandı. Gömrük müfəttişliyinin əməkdaşı və əməliyyat qrupları idxalçının maliyyə təsərrüfat fəaliyyətini yoxlamaq, ticarət qaydalarının mümkün pozulma hallarını üzə çıxarmaq, eləcə də, ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üzrə fəaliyyət planı hazırlamaq üçün bilavasitə idxalçı ilə işləyirlər.

Gömrük təftişi üçün obyektin seçilməsi zamanı həcm, dəyər, ticarət qanunlarına uyğunluq dərəcəsi, eləcə də müəssisənin xüsusi mühüm müəssisələr siyahısına daxil edilib-edilməməsi əsas götürülür. İndi 600-dən artıq şirkət limanlarda işləyən gömrük müfəttişliyinin ştatlı əməkdaşlarının və əməliyyat qruplarının nəzarəti altındadır. Həmin şirkətlər bütün idxalın dəyərinin 30%-i və ümumi həcmnin 38%-i miqdarında gəlir verirlər.

Risklərin qiymətləndirilməsinin istənilən prosesinin başqa bir əsas komponenti kommersiya strukturları tərəfindən xarici ticarət qanunlarına riayət edilməsi probleminin həlli üzrə birgə fəaliyyətin işlənilməsi və informasiya mübadiləsi üçün tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasıdır.

Bilik risklərin idarə olunmasının istənilən prosesinin əsas ehtiyatıdır və bu fikri bölüşdürən subyektlərin sayı nə qədər çoxdursa, ondan əldə olunan fayda da o qədər çox olur.

Digər ölkələrin təşkilatları (məsələn, başqa hökumət təşkilatları, ticarət nümayəndəlikləri və s.) ilə qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq qabiliyyəti

ti tərəfdaşlığın güclü tərəflərindən biridir.

ABŞ gömrük xidmətində risklərin idarə olunması proqramının ayrı-ayrı komponentləri 1994-cü ildə mövcud olsa da, 1998-ci ilə qədər həmin komponentlərin ümumi sistemə inteqrasiya edilməsi üzrə işlər başlanmamışdır.

Risklərin idarə olunması prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir.

- 1-ci mərhələ – məlumat və informasiya toplanması;
- 2-ci mərhələ – risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- 3-cü mərhələ – əvvəldən müəyyənləşdirilmiş hərəkətlər;
- 4-cü mərhələ – hesabat və məruzə.

Birinci mərhələdə ticarət qanunlarına riayət olunmasının spesifik problemlərinə diqqətin yönəldilməsi və göstərilən qanunlara əməl etməyən idxalçıların aşkarlanması üçün informasiya toplanır.

Bu mərhələnin əsas komponenti təcrübədən götürülmüş statistik nümunələr metodundan istifadə edilməsidir.

Həmin mərhələdə istifadə edilən əsas vasitələr bunlardır: fiziki baxış, ticarət qanunlarına idxalçıların əməl etməsinə, meyarları və nümunələri qiymətləndirmə mexanizmi, gömrük təftişi və ticarət qanunlarına idxalçıların riayət etməsinə nəzarət proqramı.

Məlumatların toplanmasından sonrakı növbəti mərhələ əldə edilən informasiyanın təhlili və ticarət qanunlarının standart pozulma növlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Əgər əldə edilən məlumatlar hərəkətlərin (fəaliyyətin) razılaşdırılması probleminə işarə edirsə, onda ortaya çıxan problemin sferasını və ya böyüklüyünü müəyyən etmək üçün sonrakı təhlil keçirilir.

Bu təhlil idxalçıların fəaliyyətinə daxili nəzarət, keçmişdəki hüquqa zidd hərəkətlər və mümkün pozuntular, hüquq-mühafizə orqanlarının yol verilən müdaxiləsinin dərəcəsi, eləcə də, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kimi sahələrdəki məlumatları nəzərə almalıdır.

Potensial risk aşkar və təhlil edildikdən sonra ticarət qanunlarına riayət olunma dərəcəsini yüksəltmək üçün müvafiq hərəkətlər işlənilib hazırlanması və lazımi ehtiyatlar ayrılması gərəkdir. Bu mərhələdə riskin səbəbini aşkarlamaq və həmin məsələ üzrə tədbirlər işləyib hazırlamaq nəzərdə tutulur.

Kommersiya strukturlarının xarici ticarət qanunlarına riayət etməsini təmin etmək üçün hərəkətləri iki növə ayırmaq olar: informativ hərəkətlər və güc hərəkətləri. Bu problemin həllinə yanaşma metodu müəyyənləşdirilərkən xarici ticarət qanunlarına riayət olunmaması faktorlarının təsiri, təbiəti və miqyasları nəzərə alınmalıdır.

Müəyyən hərəkətlər işlənilib hazırlandıqdan sonra həmin məsələ üzrə məsul şəxslər təyin olunur və alınmış nəticələr ümumi riski qiymətləndirmə proqramına daxil edilmək üçün təqdim olunur.

Bütün riskləri axıra qədər hesablamaq hər zaman mümkün olmadığına görə bu əks əlaqə çox mühümdür. Əks əlaqə mövcud olduqda informasiya boşluqlarını azaltmaq olur və bununla da gələcək riskli situasiyaları əvvəldən xəbər vermək daha asan olur.

1999-cu ilin yekunlarına görə müəyyən nəticələr əldə olunmuşdu. Belə ki, poladtökmə sənayesində təhlil və müdaxilə əlavə olaraq 4 milyon ABŞ dolları məbləğində rüsum toplanmasına kömək etdi. Dövlətin gəlirinə əlavə olaraq, 9 milyon dollardan artıq vergi və rüsumlar tutuldu.

Xarici ticarət qanunlarına idxalçılar tərəfindən riayət olunmasını qiymətləndirmə mexanizmi 110 milyon ABŞ dolları məbləğində rüsumların tutulmasına kömək etdi (onun təxminən 70%-i əlavə tutulmuşdu). Yalnız bircə şirkətdən onun fəaliyyətinin əvvəlki təhqiqatlarının 19 halına görə dövlətin nəfinə 4,3 milyon ABŞ dolları tutulmasına nail olundu.

Alınmış informasiya poladtökmə sənayesində nəqliyyat xərclərinə diqqəti cəmləşdirməyə kömək etdi ki, bunun sayəsində 1,5 milyon ABŞ dolları məbləğində rüsumlar və antidempinq rüsumları şəklində əlavə 2,5 milyon ABŞ dolları tutuldu. Gömrük təftişi 5 illik müddətdə

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

idxal üzrə pozuntuları aşkar etdi. Bu, şirkətin bütün işinə diqqəti cəmləşdirdikdən sonra baş verdi.

Xarici ticarət qanunlarına əməl olunma dərəcəsini qiymətləndirmə bütün idxal dəyərinin təxminən 24%-ni və xüsusi mühüm müəssisələrin dəyərinin 45%-ni əhatə edir. Yüksək və orta kateqoriyalı risklərdə idxalçılara münasibətdə müvafiq tədbirlər görüldü. Ödənməli olan vəsaitlərin təxminən 70%-i könüllü şəkildə ödənilir.

80-dən çox hüquqi şəxs yoxlandı. Müəssisələr ciddi nəzarətdən keçirildi, xüsusi proqramlarda iştirak etməkdən məhrum edildi, cinayət təhqiqatı keçirildi, cərimələr və digər cəza növləri tətbiq edildi. Bir ildə hüquqi şəxslər tərəfindən qanunlara riayət edilmə dərəcəsini 28% yüksəltməyə nail olundu.

Bütün ölkədə idxalçıların 3244 işi təhlil olundu, 251 iş üzrə təhqiqatlar başlandı, 9-u üzrə 786 cərimə qoyuldu, 100 hal üzrə saxlanma həyata keçirildi, 43 milyon ABŞ dolları məbləğində əlavələr tutuldu.

Bildirişlərin qeyri-effektiv olduğu və pozumların davam etdirildiyi, o cümlədən, qərəzli hallarda (məsələn, insanların sağlamlığına mənfi təsir edən malların qanunsuz idxalı) məcburetə tədbirlərindən istifadə edilir.

80 idxalçı üzrə informasiya ona görə təhlil edildi ki, faktlar onların yüksək risk qrupuna düşməsinə göstərirdi. Göstərilənlərin içindən 31 şirkətə heç bir əlavə tədbir tətbiq edilmədi. Bu, bir neçə səbəblərə görə baş vermədi. Bəziləri göstərilmiş nöqsanları sürətlə aradan qaldırdı, digərləri öz fəaliyyətini qanunlara uyğunluğunu qiymətləndirmə prosesində idi və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq planını hazırlayırdı. 52 şirkət barəsində təsir tədbirləri tətbiq edildi. Buraya nəzarət səviyyəsinin yüksəldilməsi, xüsusi proqramlardan çıxarılma və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə aiddir.

1999-cu ilin noyabrında xüsusi güc strukturu yaradıldığı andan gömrük lazımı istiqamətdə xeyli irəlilədi. Ümumdövlət səviyyəsində ticarət qanunlarının və gömrük qaydalarının ziddiyyətləri və pozuntuları

aşkar edilir [101].

Beləliklə, risklərin idarə olunması gömrük işinin effektivliyini artırır, çünki resursların bütün fəaliyyət istiqamətlərinə bərabər bölgüsü, yüzfaizli total gömrük nəzarəti əvəzinə səylər gömrük hüquqpozuntuları riskinin maksimal olduğu əsas istiqamətlərə cəmləşdirilir. Bu səbəbdən, ABŞ gömrük xidməti fəaliyyəti nümunəsindən görüldüyü kimi, hətta məhdud sayda əməkdaşlar böyük vəzifələri (məsələləri) həll edə bilir, həm də onların XİF iştirakçıları yoxlaması həmişə tələb olunmur. Daha mühüm istiqamətlərdə kifayət qədər profilaktika halları da olur ki, bu zaman gömrük hüquqpozuntularına görə cəzalandırmır, yalnız xəbərdarlıq edilir.

Ölkə iqtisadiyyatı üçün belə yanaşmanın tətbiqi dövlət idarəetməsinin effektivliyinin artırılması, dövlət büdcə xərclərinin qənaəti ilə optimal nəticələrə nail olunması deməkdir.

Qanuna tabe olan XİF iştirakçıları üçün belə sistemin istifadə edilməsi az faydalıdır. Birincisi, gömrük işində risklərin idarə olunması gömrükçülər və ticarətçilər arasında əməkdaşlıq münasibətlərini, daimi informasiya mübadiləsini nəzərdə tutur. İkincisi, sərhəddə total gömrük nəzarətindən maksimal riskli istiqamətlər üzrə yoxlamalar şəklində sonrakı nəzarətə keçmək imkanı meydana çıxır. Bu, gömrük rəsmiləşdirməsinin sadələşdirilməsi və vaxtının azaldılması, transaksiya xərclərinə qənaət edilməsi deməkdir ki, öz növbəsində xarici ticarətin effektivliyini artırmağa kömək edir.

Problemlər də mövcuddur. Əsas problem risklərin xeyli hissəsinin qeyri-müəyyənliyi, onların dəyişkənliyidir. Risklərin effektiv idarə olunması üçün daimi fəaliyyətdə olan əks əlaqəli informasiya sistemi yaradılması tələb olunur. Bununla belə, heç bir şübhə yoxdur ki, gömrük işində risklərin idarə olunması parlaq perspektivlərə malikdir.

Gömrük fəaliyyətinin effektivliyini artırmağın daha bir vasitəsi informasiya texnologiyalarından istifadə olunmasıdır. Belə ki, məlumatların elektron mübadiləsinin tətbiq edilməsində əsas səbəblərdən biri adi

gömrük və kommertiya əməliyyatları gedişində tərtib olunması, göndərilməsi, işlənməsi, köçürülməsi və çoxaldılması lazım gələn kağız sənədlərin nəhəng həcmidir. Məlumatların elektron mübadiləsi kağız sənədləşdirilməsinə xas olan çatışmazlıqlara, nöqsanlara malik deyildir, bu texnologiyayı tətbiq edənlərin hamısına xeyli üstünlük və qənaət gətirir, onlar üçün xüsusilə dəqiqliyi (informasiya bilavasitə kompüter fayllarından daxil olur və əllə tətbiq edilmir), sürəti (informasiya kompüterlə avtomatik rejimdə işlənir) və (informasiyanın əllə çoxaldılması, göndərilməsi, toplanması və işlənməsi ilə bağlı) xərclərin azaldılmasını təmin edir). Tamamilə aşkar görünür ki, kağız sənədləşdirilmənin məlumatların elektron işlənməsi ilə əvəzlənməsi aparılan əməliyyatlara verilən əsas tələblərin məzmununu dəyişmir. Yenə həmin əsas funksiyalar yerinə yetirilməlidir və deklarantlar məlumatların elektron ötürülməsi sistemindən istifadə edərək, əvvəlki kimi malları gömrükdə bəyan etməyə, digər lazım olan sənədləri təqdim etməyə, ödəmələri həyata keçirməyə borcludurlar. Lakin bütün bunlar tamamilə başqa zaman rejimində baş verir.

Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və razılaşdırılması üzrə Konvensiyanın (Kioto Konvensiyası) 1999-cu il redaksiyasında bu sahəyə aid bir sıra tövsiyələri vardır. Gömrük administrasiyasına yönəldilmiş 7.1-ci tövsiyədə birbaşa göstərilir ki, gömrük orqanları informasiya texnologiyası həm gömrüyün, həm də, ticarətin fəaliyyətinin effektivliyini artırdığı və xərcləri azaltdığı hallarda ondan istifadə etməlidir. 7.2-ci tövsiyədə qeyd edilir ki, kompüter sistemlərindən istifadə zamanı gömrük orqanları qəbul edilmiş beynəlxalq standartları tətbiq etməlidir. 7.4-cü tövsiyədə müəyyən edilir ki, Konvensiyanın iştirakçılarının yeni qanunvericiliyi elektron ticarət metodlarının "kağız" kargüzarlığına alternativ olaraq tətbiqi imkanını nəzərdə tutmalıdır [22].

Elektron ticarət (e-commerce) XX əsrin son onilliyində inkişaf etmiş yeni istiqamətdir. Elektron ticarət informasiyanın, xidmətlərin və ya bəzi məhsulların elektron yolu ilə ötürülməsini, eləcə də adi ticarətə

elektron metodları ilə xidmət göstərilməsini nəzərdə tutur. Bu metodlar mali müşayiət edən ödəmə, nəqliyyat və gömrük sənədlərinin hazırlanmasını, göndərilməsini və işlənməsini əhatə edir. Elektron ticarət metodlarının köməyiylə gömrük orqanları aşağıdakı müxtəlif məsələləri həll edə bilər: gömrük bəyannamələrinin və əlavə sənədlərin avtomatik işlənməsini həyata keçirmək; riskin idarə olunması təhlili əsasında gömrük nəzarəti effektivliyini artırmaq; məlumatların kompüter paketindən istifadə etməklə, gömrük qanunvericiliyinin bütün normativ müddələrinin tam tətbiqinə nail olmaq, gömrük ödəmələrinin yığılması effektivliyini artırmaq və onların ödənişinə effektiv və təzəsirli nəzarət yaratmaq; gömrük orqanlarının verməyə cavabdeh olduğu statistik və digər informasiyanın avtomatik toplanması və təhlilini təmin etmək [22].

İnformasiya texnologiyalarının və xüsusilə elektron ticarət metodlarının tətbiqi təkcə yüklərin və nəqliyyat vasitələrinin gömrük işlənməsini sürətləndirməyə imkan vermir, həm də qeyri-effektiv gömrük prosedurlarının reforma və modernləşdirilməsinin katalizatoru kimi də çıxış edə bilər, çünki, avtomatlaşdırılma vəzifələrinin həlli müəyyən dərəcədə istifadə edilən iş metodlarının tənqidi təhlilini nəzərdə tutur. Dünyanın əksər ölkələrində gömrük fəaliyyətinin hazırkı dövrdə baş verməkdə olan avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi prosesi şəraitində beynəlxalq ticarətin bütün sahələrinə önəmli təsir göstərən informasiya texnologiyalarının daha bir aspektinə get-gedə daha çox diqqət verilməyə başlayır. Kompüter texnologiyası ilə rabitə texnologiyasının qovuşması, "kağız" kargüzarlığını tam və ya qismən aradan qaldıraraq, məlumatların elektron mübadiləsindən istifadə olunma miqyaslarını aşağıdakı iki istiqamət üzrə xeyli dərəcədə genişləndirmək imkanı verir. Bir tərəfdən, dünyanın bir çox ölkələrində ticarət şirkətlərinə gömrük sənədləşdirməsini elektron məlumatları şəkildə təqdim etməyi təklif edən gömrük müəssisələrinin sayı artır, digər tərəfdən, gömrük müəssisələrinin, müxtəlif ölkələrin müəssisələri daxil ol-

maqla, özləri arasında elektron məlumat mübadiləsi sürətlə artır. İnformasiya texnologiyasının bir çox aspektləri kimi, beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş standartların elektron mübadiləsində istifadəsi burada həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Ümumdünya Gömrük Təşkilatı elektron məlumat mübadiləsi çərçivəsində məlumatlar üçün BMT EFi-FAKT standartından [36] istifadə etməyi öz üzvlərinə tövsiyə etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq dünyanın bir çox ölkələrində qanunvericiliyə gömrük bəyannamələrini və digər sənədləri elektron formada istifadə etməyə imkan verən dəyişikliklər edilir. Ayrı-ayrı ölkələr bir qədər də irəli gedərək "kağız" karguzarlığını elektronla əvəzləməyi birbaşa tələb edən əlavələr işləyib hazırlayırlar.

Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi sahəsində irəliyə doğru böyük addım yük idxal və ya ixrac gömrüyünə gəlməsinə qədər gömrük rəsmiyyətinin böyük hissəsinin icra edilməsi sistemi sayəsində atılmışdır. Bir çox hallarda həmin rəsmiyyət üçün lazım olan informasiya ticarət təşkilatlarında, nəqliyyat kompaniyalarında və gömrük brokerlərində vardır və gömrük orqanlarına öncədən, yük gömrüyə gəlib çatana qədər ötürülə bilər. Məlumatların elektron işlənmə sistemi və ötürülməsi bunu sadələşdirir. Öz növbəsində belə informasiyanın ötürülməsi və işlənməsi ticarət-sənaye şirkətlərinin və gömrükxanaların yük haqqında elektron məlumatların ötürülməsi və işlənməsi üçün müasir informasiya qurğularla təchiz olunması ilə bağlıdır [57]. Ümumdünya Gömrük Təşkilatının tövsiyələrindən biri birbaşa gömrük nəzarəti texnologiyalarının belə inkişafına yönəldilmişdir: "yüklerin gəlməsinə qədər sövdələşmələrin gömrük işlənməsi prosesinin sahmana salınması elə bir tədbirdir ki, gömrük prosedurlarını azaltmaq baxımından xeyli fayda verə bilər və müvafiq təminatlar olduqda heç bir halda gömrük nəzarəti məqsədini pozmur. Gömrük orqanları öz müştərilərinə belə xidmətlər göstərmək üçün tədbirlər görməlidir".

Elektron ticarətə mühüm əhəmiyyət verməklə, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ixrac-idxal əməliyyatlarının vaxtli-vaxtında və düzgün

rəsmiləşdirilməsində və belə növ sövdələşmələrdə gömrük xidmətlərinin roluna xeyli diqqət yetirir. Təsadüfi deyil ki, 2000-ci ilin dekabrında Bakı şəhərində keçirilmiş Ümumdünya Gömrük Təşkilatı siyasi komissiyasının 44-cü iclasında həmin məsələyə dair "Bakı Bəyannaməsi"nin layihəsi hazırlandı və bəyənilmiş, sonradan, 2001-ci ilin iyununda həmin təşkilatın növbəti sessiyasında qəbul olundu.

Beləliklə, informasiya axını həcmələrinin artması, gömrük rəsmiləşdirilməsi müddətinin azaldılması tələbləri və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi gömrük işində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsinə kömək edir.

2.3. Gömrük işi sahəsində beynəlxalq inteqrasiya

Yirminci yüzilliyin sonu və yeni eranın başlanğıcı gömrük işində inteqrasiya prosesləri ilə xarakterizə olunur. İqtisadi maraqların ümumiliyi prinsipi üzrə vahid gömrük əraziləri yaranır. Belə ərazilər daxilində bütün gömrük məhdudiyyətləri aradan qaldırılır və üçüncü ölkələr barəsində vahid gömrük siyasəti həyata keçirilir. Bu, gömrük sahəsində ən sıx əməkdaşlıq formasıdır. Başqa o qədər də radikal olmayan istiqamətlər də mövcuddur.

Gömrük-tarif sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1) tarif güzəştləri prinsipi;
- 2) daha əlverişlilik prinsipi (daha əlverişli şərait yaradılan millət);
- 3) az inkişaf etmiş ölkələr üçün tarif preferensiyaları prinsipi.

Gömrük güzəştlərinin verilməsi gömrük tarifləri üzrə çoxtərəfli danışıqların (konfransların) təşkili ilə bağlıdır. Bu prinsipin əsasında ayrı-ayrı dövlətlərin konkret tarif mövqələrinə gömrük rüsumu miqdarının məhdudlaşdırılması mexanizmi dayanır. Aşağıdakı sazişlərdən biri əldə edildikdə gömrük rüsumu «məhdud» sayılır:

a) rüsumun müəyyən səviyyəyə qədər azaldılması haqqında saziş;

b) rüsumu mövcud səviyyedən yuxarı qaldırmamaq haqqında saziş;

v) rüsumu müəyyən səviyyedən yuxarı qaldırmamaq haqqında saziş.

Tarif güzəştləri prinsipi daha əlverişlilik prinsipi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu əlaqə tariflər üzrə danışıqlarda iştirakçı ölkələrə əldə edilən tarif güzəştlərini yalnız danışıqlarda bilavasitə iştirak etmiş və bərəsində belə güzəştin (bəzi istisnalara görə) şərtləşdirildiyi ölkələrə şamil etməmək tələbində öz əksini tapır. Həmin tələb daha əlverişli rejimin (DƏR) ümumi mahiyyətini təşkil edir. Baş sazişdə (TTBS) DƏR-in tərfi aşağıdakı kimi ifadə edilir (maddə II, bənd 1/a): "Hər bir Razılaşan Tərəf digər razılaşan tərəflərin ticarətinə bu Sazişə əlavə olunan müvafiq siyahının uyğun bəndində nəzərdə tutulandan az əlverişli olmayan rejim verməlidir" [47].

DƏR-in daha bir tərfi TTBS-nin I maddəsində (hissə 1) verilir: "İdxala və ixraca və ya onlarla bağlı olaraq, yaxud idxala və ya ixraca görə ödəmələrin sərhəddən kənara köçürülməsinə qoyulan hər növ gömrük rüsumları və yığımlarına münasibətdə, eləcə də, həmin rüsumların və yığımların tutulma metoduna münasibətdə və idxalla və ya ixracla bağlı bütün tənzimlənmə və rəsmiləşdirmə qaydalarına münasibətdə... hər hansı bir razılaşan tərəfin istənilən başqa ölkədə istehsal olunan və ya istənilən başqa ölkə üçün nəzərdə tutulan hər hansı bir mala münasibətdə verdiyi istənilən üstünlük, əlverişli şərait (əlverişlilik), imtiyaz və ya immunitet dərhal və şərtsiz olaraq bütün digər razılaşan tərəflərin ərazisində istehsal olunan və ya bütün digər razılaşan tərəflərin əraziləri üçün nəzərdə tutulan eyni mala da verilməlidir" [47]. DƏR-in yuxarıda sadalanan bütün tərifləri mahiyyətə bundan ibarətdir: DƏR zamanı tərəflər hər hansı üçüncü bir dövlətə keçmişdə verdiyi və ya gələcəkdə verəcəyi bütün faydaları bir-birinə verməyə öhdə-

lik götürürlər.

Az inkişaf etmiş ölkələrə tarif preferensiyaları prinsipi də TTBS mətnində öz təsbitini tapmışdır. Həmin universal sazişin mətninə aşağıdakılar əlavə edilmişdir: "İnkişaf etmiş razılaşan tərəflər az inkişaf etmiş razılaşan tərəflərdən ticarət üçün tariflərin və digər əngəllərin azaldılması və ya aradan qaldırılması haqqında ticarət danışıqlarında üzərinə götürdükləri öhdəliklər üzrə qarşılıqlı gözləmirlər" (maddə XXXVI, bənd 4.8). Tokio raundu çərçivəsindəki danışıqların gedişində (1979-cu ilin noyabrı) inkişaf etməkdə olan ölkələrin xeyrinə və ya onların arasında inkişaf etmiş ölkələrə şamil etməmək bərədə tarif preferensiyalarına icazə verildi, bununla da daha əlverişlilik prinsipindən bu istisna hüquqı cəhətdən təsbit olundu.

Bu qərar Ticarət və İnkişaf üzrə BMT Komissiyasının (YUNK-TAD-in) himayəsi altında inkişaf etdirilən Ümumi Preferensiyalar Sistemini yaratmağın başlanğıcını qoydu.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün preferensial rejim prinsipi suveren bərəberlik prinsiplərindən həmin ölkələrin xeyrinə diskriminasiyanın olmamasını və daha əlverişli rejimi müvəqqəti istisna etməkdən ibarətdir. Göstərilən prinsiplərdən belə istisna nəinki hüquqa uyğundur, həm də müərəqqidir, çünki o, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yeni, daha ədalətli nizamın yaradılması üzrə ümumi tədbirlərin bir tərkib hissəsidir.

Gömrük sahəsində ən sıx əməkdaşlıq formalarından biri gömrük ittifaqlarının yaranmasıdır. Belə ki, Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin (TTBS) XXIV maddəsində gömrük ittifaqı bir gömrük ərazisinin iki və ya bir neçə gömrük ərazisini əvəz etməsi kimi müəyyən olunur. Gömrük ittifaqı elə ümumi (birgə) ərazinin formalaşmasını nəzərdə tutur ki, orada malların sərbəst tədavülü həyata keçirilir (daxili aspekt), gömrük şurasının üzvü olmayan ölkələrə ticarətin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi üzrə tədbirlərin görülməsi üçün ümumi xarici sərhəd müəyyənləşdirilir (xarici aspekt).

Gömrük İttifaqı azad ticarət zonası ilə müqayisədə daha yüksək yaxınlaşma səviyyəsidir. Burada üçüncü ölkələrlə sərhədlərində üzv ölkələrin gömrük-tarif tənzimlənməsindəki sərbəstliyi saxlanmaqla qarşılıqlı ticarətdə gömrük tarifləri və kəmiyyət məhdudiyyətləri müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, gömrük ittifaqı – elə azad ticarət zonasıdır ki, iştirakçıları üzv olmayan dövlətlərə münasibətdə özünün gömrük siyasətini razılaşıdırırlar. Gömrük ittifaqında üzv ölkələrin gömrük-tarif qanunvericiliyinin unifikasiyasını tamamlayan ümumi xarici tarif meydana çıxır. Gömrük ittifaqının yaradılması o deməkdir ki, milli gömrük siyasətinin yerinə razılaşılmış dövlətlərarası siyasət gəlir, bu isə öz növbəsində ittifaqın üzv dövlətlərinin ərazisində qüvvədə olan vahid gömrük qanunvericiliyinin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Gömrük ittifaqını təşkil edən dövlətlərin gömrük əraziləri müstəqil mənasını itirir. Onların birləşməsi yeni keyfiyyət – ittifaqın ümumi gömrük ərazisi keyfiyyətini qazanır.

Beynəlxalq mal dövriyyəsi strukturunda xeyli miqdarda yeni və müəkkəbləşdirilmiş malların meydana çıxması, bununla əlaqədar olaraq, müxtəlif ölkələrdə gömrük uçotunun unifikasiyasına artan maraq, gömrük işinin kompüterləşməsi gömrük tariflərində malların təsnifatı üçün vahid unifikasiya edilmiş nomenklatura yaradılması üzrə tədbirlərin keçirilməsinin aktuallığını şərtləndirir. Bu, gömrük vergi qoyması səviyyəsini və qarşılıqlı güzəştlərin ölçülərini müqayisə etməyə, eləcə də dünya ticarətində tədavül edən ayrı-ayrı mallar barəsində məhdudiyyət və güzəştləri vahid şəkildə şərh etməyə imkan verir.

Gömrük uçotunun unifikasiyasının birinci mərhələsi Gömrük Əməkdaşlığı Şurası (Customs Cooperation Council, indiki Ümumdünya Gömrük Təşkilatı) tərəfindən hazırlanmış Brüssel gömrük nomenklaturasının 1959-cu ildə qüvvəyə minməsi ilə bağlı olduğu qəbul edilmişdir. ÜGT himayəsi altında milli səviyyədə xarici ticarət əməliyyatlarının uçotunun sadələşdirilməsi və ucuzlaşdırılması üzrə iş aparılmışdır. Həmin iş 1978-ci il yeniləşdirilmiş Brüssel Nomenklaturasının nəşri ilə

tamamlandı ki, bu da 149 dövlətin xarici ticarət statistika və təcrübəsində malların təsnifatı üçün milli gömrük tariflərinin yaradılmasında əsas kimi istifadə edilməyə başlandı.

1988-ci il yanvarın 1-dən dünyanın əksər ölkəsi dünya ticarətində tədavül edən mallar üçün daha mükəmməl malların təsvirinin və kodlaşdırılmasının harmonik sistemi (HS) əsasında qurulmuş yeni çoxməqsədli klassifikatora keçdi, bu milli gömrük tariflərində malların təsnifinin yekincisliyini təmin edir. Fərz edilir ki, zaman ötdükcə gömrük tarifinin yeni qurulma sxemi payına dünya ticarətinin 90%-dən artığının düşdüyü Gömrük Əməkdaşlığı Şurasının (Ümumdünya Gömrük Təşkilatının) iştirakçısı olan bütün ölkələr tərəfindən qəbul ediləcəkdir. HS-də kodlaşdırma sistemi informasiyanı daha münasib formada təqdim etməyə, kodlaşdırılmış informasiyanı EHM-də işlənməyə uyğunlaşdırmağa, məlumatların müəyyən axtarış çeşidləmə və yekunlaşdırma metodlarından istifadə edilməsini təmin etməyə kömək edir.

HS BMT-nin təsnifat sistemləri ilə əlaqə üçün baza rolunu oynayır. ABŞ malların tarif kodlarının və təsvirinin göstərilməsini tələb edən, EDIFACT sistemi bazasında elektron gömrük bəyannaməsi formasını standart qismində qeydə alınmaq üçün təqdim etmişdir.

Gömrük tarifinin tətbiq edilməsi gömrük vergi qoyması məqsədləri üçün malların dəyərini qiymətləndirmə metodları ilə sıx əlaqəlidir. Milli gömrük qiymətləndirmə metodikalarının fərqi rüsumdan idxal edilən malın dəyəri artınlarkən proteksionist siper qismində istifadə edilməyə kömək etdiyinə görə, adətən qeyri-tarif baryerləri qrupuna daxil edilir. Malların gömrük məqsədləri ilə qiymətləndirilməsi üzrə Sazişə uyğun olaraq, idxal edilən malın dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün baza hesab-faktura sayılır, rüsum qoyulan dəyər isə komissiyon satıcıları, qablaşdırma dəyəri və malın qiymətində əks olunmayan, alıcının mali əldə etmək üçün mümkün olan başqa xərcləri kimi faktorlar nəzərə alınmaqla faktiki qiymət üzrə hesablanır. Faktiki qiymət üzrə qiymətləndirmə metodu, qarşılıqlı əlaqəli tərəfdaşlar arasında bağlananlar

istisna olmaqla, bütün ticarət sövdələşmələrinə şamildir.

Qarşılıqlı əlaqəli tərəfdaşlar arasındakı sövdələşmədə malın qiyməti onun real dəyərində uyğun gəlmədiyi hallarda, aşağıdakı vasitəli qiymətləndirmə metodları ciddi ardıcılıqla istifadə edilməlidir:

- deduktiv metod; bu metoda uyğun olaraq malın dəyəri malın istehlakçıya çatdırılma mərhələsində meydana çıxması qaçılmaz olan xərclər və digər əlavə dəyər payları çıxılmaqla, idxal edilən malın birinci reallaşdırılma qiyməti əsasında hesablanır;

- hesablaşma dəyəri metodu; bu metod xammal və materialların əldə edilməsinə, onların emalına çəkilmiş məsrəflərin və malın istehsalı ilə bağlı digər xərclərin yekunlaşdırılmasına əsaslanır.

Gömrük qiymətləndirməsi üzrə Saziş çərçivəsində CIF və FOB qiymətləri tətbiq olunur. Məsələn, ABŞ gömrük qiymətləndirməsi zamanı FOB qiymətlərini istifadə edir, Sazişin digər üzv dövlətlərinin əksəriyyəti ilə CIF qiymətlərini tətbiq edir ki, bu da təəccüblü deyildir, çünki, ABŞ-ın gömrük sərhədinin böyük hissəsini dəniz sərhədi təşkil edir.

Hesab-fakturada göstərilən qiymət əsasında gömrük qiymətləndirməsi metodu ÜGT-nin üzv dövlətləri üçün məcburidir. Əksər ölkələrin təcrübəsində kontrakt qiyməti tətbiq edilərək, kontrakt qiymətinə əlavə edilən dəyərin komponentlərinin sayını məhdudlaşdırmaq uğrunda çıxış edilir. Bundan əlavə, vəziyyət onunla çətinləşir ki, Sazişdə iştirak etməyən ölkələrin maraqları qanunvericilik qaydasında qorunmur, onlara qarşı diskriminasiyalı qiymətləndirmə metodları tətbiq oluna bilər. Vəziyyətin mürəkkəbliyi Saziş çərçivəsində yaradılmış TTBS-nin (ÜGT) Gömrük qiymətləndirilməsi üzrə Komitəsində apellyasiya və müdafiə imkanlarının yoxluğu ilə güclənir.

Çoxtərəflilik əsasında gömrük-tarif tənzimlənməsinin xüsusi növü qismində ümumi preferensiyalar sistemi nəzərdən keçirilir. Həmin sistem çərçivəsində iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdən malları idxal edərkən gömrük-tarif güzəştləri-

ni onların tam ləğv edilməsi, yaxud xeyli dərəcədə tətbiq edilmiş həmin sistem çatışmazlıqlardan xali deyildir: tarif güzəştləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin müasir sənaye ixracı üçün bir sıra çox mühüm mallara şamil edilmir, müxtəlif növ məhdudlaşdırıcılar tətbiq edilir. Sonunculara, məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən malların rüsumsuz idxalına və ya aşağı salınmış normalar üzrə gətirilməsinə kəmiyyət məhdudlaşdırıcılarını (kvotalardan artıq ixraca preferensial rejim şamil edilmir), eləcə də, cürbəcür satınalma qeyd şərtlərini aid etmək olar.

1998-ci ildə Belqrada "77-lər qrupu" çərçivəsindəki konfransda imzalanmış Qlobal Ticarət Preferensiyaları Sistemi üzrə Saziş ixrac-idxal əməliyyatlarının gömrük-tarif tənzimlənməsi təcrübəsində inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə ticarətində daha əlverişlilik prinsipinin reallaşmasının birinci mərhələsi oldu.

Müasir şəraitdə gömrük uçotu və nəzarətinin gələcək tənzimlənməsi üzrə aşağıdakı iş istiqamətləri aktualdır:

- malların gömrük qiymətləndirilməsi zamanı xarici ticarət statistikasının müqayisə edilə bilməsinə kömək məqsədilə yekcins beynəlxalq gömrük standartlarının hazırlanması;
- unifikasiya edilmiş ixrac-idxal gömrük prosedurlarının hazırlanması;
- gömrük tarifləri üzrə danışıqlar aparılmasının sadələşdirilmiş qaydasının hazırlanması və gömrük xidmətləri və digər xarici ticarət iştirakçıları arasında elektron məlumat mübadilə sistemlərinin inkişaf etdirilməsi;
- Milli gömrük tariflərində malların təsnifatının ümumi əsaslarının hazırlanması və yekcinsliyinin təmin edilməsi [63].

İndiki dövrdə bir çox ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsündə özlərinin iştirakının qeyri-ənənəvi fəallaşdırma formalarına müraciət edirlər. Hər şeydən əvvəl, bu, dünya bazarına yön almış milli iqtisadiyyatın ekstravertiv modelini reallaşdıran ölkələrə aiddir. İxrac sahəsində ixtisaslaşma əksər ölkələrin ümumi iqtisadi strategiyasında üstünlük təşkil

etməyə başlayır.

İxracat istehsalının stimullaşdırılmasında, valyuta gəlirlərinin artımında, yeni texnologiyalara çıxış əldə etməkdə, valyuta balansı vəziyyətini yaxşılaşdırmaqda və son nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişafında və onun dünya iqtisadiyyatına daha effektiv (sıx) inteqrasiya olunmasında mühüm istiqamətlərdən biri azad iqtisadi zonaların (AİZ) yaradılmasıdır.

AİZ yerli və xarici kapitalı cəlb etmək üçün əlverişli şərait yaran xüsusi iqtisadi statusa malikdir. Həmin şərait xarici firmalara rüsumsuz olaraq, maşın və avadanlıq, texnologiya, xammal və yarım-fabrikatlar gətirmək, ixracat istehsalını yaratmaq və onları inkişaf etdirmək hüququ verir.

Müasir şəraitdə azad iqtisadi zonalar dünya təsərrüfatı təcrübəsində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bu prosesə indiki dövrdə 100-ə qədər ölkə cəlb olunmuşdur.

AİZ-in proobrazı keçmiş zamanlardan mövcud olmuş, daxili və xarici ticarəti inkişaf etdirmək məqsədilə malların rüsumsuz olaraq anbarlara vurulduğu azad limanlar, sonradan dəmiryolu qovşağı rayonları və hava limanları olmuşdur (Rotterdam, Antverpen, Hamburq, Triest və b.).

Rüsumsuz gömrük ərazilərinin funksiyalarının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq onlara (25-dən artıq) müxtəlif adlar verilmişdir: azad iqtisadi (AİZ), azad xarici ticarət (XTZ), azad sənaye (ASZ), sahibkarlıq (SZ), xüsusi iqtisadi (XİZ), ixrac üçün istehsal zonası (İİZ), xüsusi iqtisadi (XİZ) və s.

Bununla belə, adlardakı mühüm fərqlərə baxmayaraq, fəaliyyət göstərən bütün zonalar bir sıra ümumi əlamətlərə malikdir ki, bu da, onlara aşağıdakı tərfi verməyə şərait yaradır. Azad iqtisadi zona dedikdə adətən "istənilən malın ölkə ərazisindən kənarında olduğu hesab edilən və adi gömrük nəzarətinə məruz qalmadığı coğrafi ərazi hissəsi" başa düşülür. Azad zonaların təsis edilməsinin iqtisadi mənası "sa-

hıbsız" adlanan ehtə gömrük ərazisinin yaradılmasından ibarətdir ki, orada beynəlxalq ticarətin predmeti olan mallar, onlar həqiqətən ölkəyə gətirilənə qədər, anbarlara vurula və ya sonrakı emala məruz qala bilər.

Azad zonada mallara gömrük nəzarəti minimuma endirilir və adətən azad zonaya gömrük müşavirəsi ilə məhdudlaşır. Malları azad zonada yerləşdirmək özlüyündə gömrük proseduru deyildir və adətən mal azad zonaya daxil olarkən və ya zonadan çıxarkən bəyannamə tələb olunmur.

Azad ticarət zonası təsərrüfat məsələlərinin həllində tam sərbəstliyə, xüsusi idarəetmə rejiminə, xarici və milli müəssisə və şirkətlər üçün iqtisadi fəaliyyətin preferensial şəraitinə malikdir.

Azad ticarət zonalarının təsnifatı üç meyar üzrə aparıla bilər: fəaliyyət xarakteri üzrə, Milli iqtisadiyyata inteqrasiya olunma səviyyəsi üzrə, ərazi-sahə əlaməti üzrə.

Fəaliyyət xarakterinə və yerinə yetirilən vəzifəyə görə AİZ iki əsas tiyə bölünür. Birinci tiyə ehtə ərazilər daxildir ki, onların funksiyası əsasən heç bir əlavə emal edilmə olmadan malların saxlanması, çeşidlənməsi, qablaşdırılması və boşaldılıb-yüklənməsindən ibarətdir. Bir sıra hallarda malların gələcək təkrar ixracı məqsədilə onların nəzərəcarpacaq emalına yol verilir. Lakin ixracat istehsalını inkişaf etdirməkdə, ora maddi və əmək ehtiyatlarını cəlb etməkdə belə zonaların imkanları müəyyən faydalara baxmayaraq məhduddur.

İndiki dövrdə AİZ-in iqtisadi və hüquqi statusu yeni elementlərlə dolğunlaşır. AİZ anbar və bölüşdürmə mərkəzləri olmaqdan malların quraşdırılma və yenidən emal yerlərinə çevrilir, həm də onların güzəstli ixrac rejimi saxlanmaqla dəyəri artır. Azad iqtisadi zonaların təşkili xarici sərmayəni cəlb etmək, qabaqcıl texnika və texnologiyayı, müasir texniki informasiyanı, istehsalın müasir idarəetmə metodlarının tətbiqini, ixtisaslı kadrların hazırlanmasını, məşğulluğu təmin etmək üçündür.

İnteqrasiya olunma səviyyəsinə görə zonaları qapalı (anklav) və

milli iqtisadiyyata inteqrasiya olunmuş zonalara bölürlər.

Anklav zonalar fəaliyyət mexanizminin birtipliliyinə baxmayaraq, özünün təşkil prinsiplərinə və istiqamətlərinə görə çox fərqlənirlər.

Birinci istiqamətə güzəştli vergi və gömrük rejimlərinin şamil edildiyi ayrı-ayrı müəssisələrin ərazisini əhatə edən zonalar aid etmək olar. İkinciyə ondan bir neçə yüz hektara qədər qapalı sahələrdən ibarət olan bir neçə kiçik sənaye anklavlar daxildir. Çoxlu rayon və şəhərləri əhatə edən irimiqyaslı zonalar üçüncü istiqaməti təşkil edir. Beləliklə, ərazi əlaməti anklav tipli müxtəlif AİZ-in təsnifatının əsasında dayanır.

Daxili rayonlarla sıx iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsi inteqrasiya tipli zonaların xarakterik cəhətidir.

AİZ-in önəmli inkişaf faktoru onun iqtisadi-coğrafi mövqeyidir. Dəniz limanlarına, aeroportlara, sənaye rayonlarına, elmi-texniki mərkəzlərə, eləcə də, potensial tərəfdaşlara yaxınlıq birbaşa xarici kapitalın cəlb olunmasının effektivliyinə təsir edir. Müxtəlif AİZ-in arasından bu və ya digər tipin seçilməsi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır.

Azad iqtisadi zonalar dünya təsərrüfat təcrübəsində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bəzi dəyərləndirmələrə görə, hazırda AİZ-in ümumi sayı bir neçə yüz təşkil edir.

Zonaların ən böyük miqdarı inkişaf etmiş ölkələrdə cəmləşmişdir. Bununla belə, sonuncu iki onillikdə rüsumsuz gömrük əraziləri xeyli miqdarda inkişaf etmiş ölkələrdə də təşkil olunur. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə onların yaradılması prosesi gedir. Belə zonalar praktiki olaraq bütün ölkələrdə mövcud olsa da, onlar ən çox ABŞ-da yayılmışdır.

ABŞ-da iqtisadi zonaların yaradılması (orada xarici ticarət zonaları – XTZ adlanır ("Foreign Trade Zones")) ticarətin stimullaşdırılması, əməliyyatların sürətləndirilməsi, ticarət məsrəflərinin azaldılması məqsədilə böyük tənəzzül dövründə qəbul edilmiş 1934-cü il xüsusi Qanununda nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəlcə XTZ təkrar ixracı üçün nəzərdə

tutulan xarici malların saxlanması, yenidən qablaşdırılması və ya nəzərəcarpacaq emalı üçün, əsasən, tranzit və ya konsiqnasiya anbarları kimi istifadə olunurdu; onlarda istehsal proseslərini həyata keçirməyə isə icazə verilmirdi. Birinci xarici ticarət zonaları Los-Anjelesdə, Sietlədə, San-Fransiskoda, Nyu-Orleanda, San-Antonioda yaradılmışdı.

1934-cü il Qanununa Boqqş düzəlişi ilə 1950-cü ildə xarici ticarət zonalarında malların istehsalını həyata keçirmək və onları nümayiş etdirmək icazəsi verildi. 1952-ci ildə subzonalar (subzones) deyilən zonalar yaratmaq hüququ qanuniləşdirildi. Subzonalar dedikdə, ümumi azad zonalarda effektiv fəaliyyət göstərə bilməyən konkret firmalar üçün fərdi xarici ticarət zonaları nəzərdə tutulur. Subzonalar yalnız adi zonalarda əməliyyatlara icazəsi olan firmalar üçün yaradıla bilərdi. Əgər ümumi XTZ, bir qayda olaraq, xarici malların ABŞ-a daxil olma məntəqələrində (və ya onların yaxınlığında) yerləşirdisə, subzonalar konkret şirkətin onların normal fəaliyyət göstərməsini təmin edə bildiyi yerlərdə yaradılırdı.

Zonaların və subzonaların yaradılması haqqında qərarı Xarici ticarət zonaları üzrə Şura qəbul edir: bu Şura idarələrarası orqandır, sədri isə ABŞ-ın Ticarət naziridir. Şuranın fəaliyyətinə icraçı katib rəhbərlik edir, aparılan iş barədə hər il o, konqresə məruzə təqdim edir.

Xarici ticarət zonalarının fəaliyyətini təkcə Şura deyil, həm də ABŞ gömrük xidməti izləyir. Yerlərdə Xarici ticarət zonaları üzrə Şuranın sədri qismində gömrük dairəsinin direktoru çıxış edir. O, malların zonaya buraxılmasına, mallarla aparılan əməliyyatlara və onların zonadan çıxarılmasına bilavasitə nəzarət edir.

Zonaların işi ABŞ-ın xarici ticarət siyasəti ilə ziddiyyət təşkil etməməli, yerli sənayeyə və ya Amerikanın XTZ hüduqlarından kənarında fəaliyyətdə olan ayrı-ayrı müəssisələrinə ziyan vurmamalıdır. XTZ üzrə Şuranın tələbinə görə, zonaların hüduqlarında həyata keçirilən istehsal fəaliyyəti müsbət iqtisadi effektə malik olmalıdır.

İstənilən şirkət hələ emala və ya dəyişikliyə məruz qalmamış,

lakin, onun tarif yenidən təsnifatını tələb edən xarici mal üçün zona daxilində "imtiyazlı status" verilməsi barədə xahişlə ABŞ hakimiyət orqanlarına müraciət edə bilər. Həmin status olduqda gömrük orqanları əvvəlcədən malı ABŞ gömrük ərazisinə gətirilməsi halında tutulan vergi və rüsumların miqdarı təyin etmək məqsədilə, (yeni malın qiymətləndirilməsi və təsnif edilməsi ABŞ-ın gömrük ərazisinə deyil XTZ ərazisinə gətirildiyi anda həyata keçirilir) qiymətləndirir və təsnif edirlər. Faktiki göndəriş zamanı idxalçı əvvəlcədən müəyyən edilmiş məbləği, hətta mal zona daxilində emala və ya dəyişikliyə məruz qalsa da, ödəyir. Belə statusu olmayan mal ABŞ-ın gömrük ərazisinə gətirildiyi anda qiymətləndirilir. Bu, XTZ-dən istifadə edənlərə üstünlük verir.

Bundan əlavə, XTZ-dən istifadə edilməsi həm idxalçılara, həm də, ixracatçılara kommersiya işinin təşkilini yaxşılaşdırmaq, eləcə də, əlavə xərclərə müəyyən dərəcədə qənaət etmək imkanı verir. Belə ki, alıcı sövdələşmə baş tutana qədər mala baxa, lazımı nümunələr götürə, sınaq apara bilər, satıcı isə malı dəyişdirə və ya yenidən markalaya bilər ki, federal və ya yerli tələbləri ödəsin, yaxud düzgün olmayan markalamaya görə cərimə ödəməkdən boyun qaçırsın. Zədələnmiş məhsullar vaxtında təmir edilə bilər.

XTZ-nin mühüm əhəmiyyəti həm də xarici mallara görə gömrük rüsumları ödənişi müddətinin onların ABŞ bazarına daxil olmayana qədər uzadılmasından ibarətdir. Onlar yenidən ixrac edildiyi halda gömrük rüsumları ödənilmir.

ABŞ-a idxalına kvotaları müəyyən edildiyi malların ixracatçıları XTZ-dən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Müəyyən edilmiş kvotalardan artıq idxal edilən mallar növbəti dövrə aid kvotaların qüvvəyə minməyə başlayana qədər zonada saxlana bilər. Kvotalarla məhdudlaşdırılan mallar zonaya göndərildəndən sonra idxalı məhdudlaşdırmayan müxtəlif məhsulların hazırlanması üçün istifadə edilə bilər.

Inversiya edilən və ya əks tarifi tətbiq edildiyi malların (yəni hazırlandığı komponentlərə gömrük rüsumları hazır məhsulların özlərinə

olandan daha yüksək olduğu malların) yığılması və ya hazırlanması zamanı nəzərəcarpacaq qənaət əldə edilə bilər. Əgər son məhsulun yığıldığı və ya hazırlandığı komponentlər xarici ticarət zonasına imtiyazsız rejimdə gətirilirsə, son məhsul ABŞ gömrük ərazisinə gətirilərkən daha aşağı idxal rüsumu norması tətbiq edilir.

Bütün Amerika avtomobilqayıрма şirkətləri, eləcə də, bir sıra xarici şirkətlər inversiya edilən tarif ödənişindən yan keçmək üçün avtomobillərin yığılmasını xarici ticarət zonaları ərazisində həyata keçirirlər. Yığılmış avtomobilə tarif norması 2,5% təşkil edir, xaricdə istehsal edilən komplektləyici detallara isə daha yüksək rüsumlar qoyulur. Nəticədə avtomobil qayıranlar ABŞ-ın gömrük ərazisinə avtomobil gətirərkən xaricdə istehsal edilən komplektləyicilərin dəyərinin yalnız 2,5%-ni ödəyirlər.

Xarici ticarət zonasında inversiya edilən tarifə əks olan vəziyyətdən qaçmaq olar. Əgər hazır məhsula rüsum dərəcəsi idxal komponentlərindən daha yüksəkdirsə, onda həmin komponentləri zonaya imtiyazlı rejimdə gətirmək olar ki, bu da, hətta yığılmadan sonra belə onların əlamətlərini saxlamaq imkanı verir. Beləliklə, ABŞ gömrük ərazisində sərbəst tədavi üçün hazır məhsul buraxıldıqda, komplektləyici detallar üçün əvvəlki kimi daha aşağı rüsum dərəcəsi tətbiq ediləcəkdir.

İndiki dövrdə ABŞ-da 48 müxtəlif ştatda demək olar ki, ölkənin bütün giriş limanlarında və iri sənaye mərkəzlərində 220 xarici ticarət zona və subzonası olduğu qeyd edilir. Hələ belələrinin yaradılması barədə 70 ərizə baxılma prosesindədir.

Hər il xarici ticarət zonalarına və subzonalarına gətirilən malların ümumi dəyəri 120-150 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Son 15 il ərzində ən çox fəallıq subzonaların ərazisində müşahidə olunur. Bütün zonaların əmtəə dövriyyəsinin təxminən 90%-i onların payına düşür. Daxili malların zonaya göndərilmələri ümumi yük axınının 80%-nə çatır.

Sənaye sahələri arasında zonalarda mühüm əhəmiyyəti olan

avtomobilqayırma, neft emalı, əczaçılıq sənayesi, ofis avadanlığı, kompüter və telekommunikasiya vasitələri istehsalı, gəmiqayırma sahələridir. Avtomobil yığılması üzrə 40-a yaxın zavod xarici ticarət subzonası statusuna malikdir.

2800-dən çox müxtəlif şirkət və firmalar zonalardan istifadə edir, bütün zonalarda işləyənlərin sayı təxminən 320 min nəfərə çatır.

Ümumi təyinatlı zonalarn fəaliyyəti adətən ABŞ hökuməti və ya yerli hakimiyyət orqanları, eləcə də, iqtisadi inkişaf agentlikləri tərəfindən maliyyələşdirilir. Subzonaları ümumi təyinatlı zonalar maliyyələşdirir [82].

Beləliklə, gömrük işində müxtəlif əməkdaşlıq formaları tətbiq edilir. Gömrük tarifləri yaradılması prinsiplərini və gömrük dəyərini təyin etmə metodikasını razılaşdırmaqdan tutmuş gömrük ittifaqlarının yaradılmasına qədər. Xüsusi yer azad iqtisadi zonalarn fəaliyyət göstərməsinə məxsusdur. Zonalarda fəaliyyət proseslərini stimullaşdırmaq məqsədilə gömrük məhdudiyyətləri ləğv olunur.

Bununla belə, bütün bu proseslərdə başlıca nəzarətmə rölü gömrük orqanlarına məxsusdur.

III FƏSİL GÖMRÜK İŞİ VƏ HAQSIZ RƏQABƏTLƏ MÜBARİZƏ

3.1. Dəmpinqin iqtisadi təbiəti və antidəmpinq prosedurları

Xarici əmtəə istehsalçılarının haqsız rəqabəti başqa formalar, məsələn, ixracın subsidiyalaşdırılması mövcud olsa da, daha çox dəmpinq şəklində təcəssüm edir.

Dəmpinq xarici ticarət aparmağın yol verilməyən metodlarını tətbiq etmək yolu ilə beynəlxalq mal bazarında sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığını pozan haqsız rəqabət formalarından biridir.

İngilis dilindəki "dəmpinq" (dumping) termini ilə idxalçı bazarını zibilləmək, müvafiq mal bazarnı, rəqibləri oradan kənarlaşdıraraq ələ keçirmək üçün onda kaos yaratmaq məqsədilə dəyərindən aşağı qiymətlər üzrə iri mal partiyalarının tədarükü nəzərdə tutulur.

Malların xarici bazarlara dəmpinq qiymətləri üzrə göndərişi ikili mənşəyə malik ola bilər.

Xarici bazarı zəbt etmək və rəqibləri sıxışdırmaq məqsədilə böyük miqdarda və uzun müddət ərzində dəyərindən aşağı qiymətlər üzrə qabaqcadan düşünülmüş mal ixracı. Bu, ticarət aparmağın qanunla yol verilməyən metodlarını tətbiq etməklə rəqabət prinsipinin tipik pozulma halıdır (haqsız rəqabət). Bəzən belə hərəkətlərə "bəraət" kimi ixracatçılar idxal ölkəsindəki eyni mala qoyulan yüksək idxal rüsumlarına istinad edirlər. Bu halda xarici bazara mal göndərmək imkanına malik olmaq üçün ona qiymətlər xeyli azaldılır, eks təqdirdə xarici alıcı belə malı ümumiyyətlə almayacaq, çünki o, rəqabət qabiliyyətli deyildir.

Bununla belə, bütün oxşar "sübutlar" dəmpinqə bəraət qazan-

Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı

dırmağa xidmət etmir və xidmət edə bilməz və idxalçı dövlət belə hallarda müdafiə tədbirləri haqqında öz qanunvericiliyini tətbiq edir.

İkinci variant öncədən xarici bazarı "dempinqləmək" niyyəti olmadan aşağı salınmış qiymətlər üzrə mal ixracıdır. Buraya müəyyən mala münasibətdə idxalçı bazarında qiymət səviyyəsini və ümumi vəziyyəti bilməmək aiddir.

Həm də qeyd etmək lazımdır ki, əgər mal kiçik kəmiyyətlərlə, lakin, "dempinq" kimi qəbul edilən qiymətlər üzrə ixrac edilirsə, onda dempinq ittihadı baş verə bilməz, çünki belə hallarda antidempinq tədbirləri tətbiq edilməsi üçün iki mühüm meyar: dempinq qiymətləri üzrə mal göndərişi faktının özü və eyni zamanda idxal ölkəsi iqtisadiyyatına ziyan vurulması faktı mövcud olmayacaqdır.

Təbiidir ki, bu belə cəzasız qala bilməz və ona görə də, bütün dövlətlər xarici ixracatçılar tərəfindən öz bazarında dəyərindən aşağı (dempinq) qiymətlərlə malın satışına yol verməməyə və antidempinq rüsumları deyilən rüsumlar tətbiq etmək yolu ilə belə satışları əngəlləməyə yönəlmiş qanunvericiliyə malikdir. Antidempinq tənzimlənməsi həm müvafiq tərəfin milli qanunvericiliyinin köməyiylə, həm də, beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

Ş.L.Monteskye demişdir: "Xalqın həqiqi xeyri tələb edir ki, o, mühüm səbəblər olmadan heç bir xalqı öz ölkəsi ilə ticarətdən uzaqlaşdırmasın. Yaponlar ancaq iki millətlə: çinlilərlə və hollandlarla ticarət edirlər və çinlilər onlardan şəkərə yüzə min faizlə və bəzən mübadilədə ona görə aldığı mala o qədər gəlir götürür. Təxminən o qədər gəliri də hollandlar əldə edirlər. Yaponların qaydalanna riayət etməyi arzu edən hər bir xalq mütləq aldanacaqdır. Malların ədalətli qiyməti və onlar arasındakı həqiqi münasibət yalnız rəqabətlə müəyyən edilir" [87].

Rəqabət istehsalçıların və tədarükçülərin məhsullarını reallaşdırarkən iqtisadi qarşılıqlı hərəkət, əlaqə və mübarizə prosesi, daha əlverişli istehsal və satış şəraiti uğrunda malların ayn-ayrı istehsalçıları və

ya tədarükçüləri arasında rəqiblikdir [91]. Rəqabət bazar mexanizminin zəruri və mühüm elementidir lakin, onun xarakteri və formaları müxtəlif bazarlarda və cürbəcür bazar situasiyalarında müxtəlifdir. Rəqabət məsələləri üzrə milli siyasət rəqabəti məhdudlaşdıran və ya dominant vəziyyətdən (birləşmə yolu ilə dominant mövqeyi yaratmaq cəhdləri də daxil olmaqla) sui-istifadə edən şirkətlər arasında anlaşmalara münasibətdə hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən edilən qaydalar kompleksi olaraq dərk edilə bilər. Əksər dövlətlərdə rəqabət siyasətinin baza obyektini ehtiyatların bölgü effektivliyi və deməli milli rifahın maksimal dərəcədə yüksəldilməsidir [20]. Bu məqsədə yetişmək üçün rəqabət haqqında qanunvericilikdə hakim vəziyyətdən (həm birbaşa qadağanlar vasitəsilə, həm də tənzimləmə yolu ilə) sui-istifadə qadağan olunur və rəqiblər arasında rəqabəti məhdudlaşdırmaq üzrə anlaşmaların müxtəlif növlərini bağlamağa yol verilmir. Rəqabət haqqında qanunvericiliyin diqqəti elə rəqabət üzərində cəmləşmişdir ki, o güclü rəqabətin iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün effektiv yol olduğu empirik dəlillərlə dəstəkləndiyi inamı əks etdirsin.

Ticarət siyasətinin təməlinə dayanan məqsədlər rəqabət haqqında qanunvericiliyin əsasını təşkil edən məqsədlərlə birbaşa ziddiyyət təşkil edir. Qədim dövrlərdən başlayaraq, Şumer, Babil, Qədim Misir, Hindistan kimi dövlətlərdə ticarət siyasəti xarici ticarəti tənzimləmə siyasətilə qırılmaz əlaqədə olmuşdur [56]. Ticarət siyasəti əsasən, hökmdarların, fironların, baş kahinlərin, brahmanların və ya onların yaxın ətrafının maraqlarını ifadə edirdi. Şəhər dövlətlər inkişaf etdikcə, ticarət siyasəti nəinki daha geniş əhali təbəqəsinin maraqlarını ifadə etməyə başlayır həm də, dövlətin daxili və xarici ticarət siyasətinə ayrılır. Beləliklə, xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində siyasəti müəyyənləşdirən dövlət institutları meydana gəlməyə başlayır. Bu gün hökumətlər ticarət siyasətindən müxtəlif, o cümlədən, iqtisadiyyatın ayn-ayrı (yeni və ya köhnə) sahələrinin gəlirlərini artırmaq, onları müdafiə etmək, ticarət şərtlərini dəqiqləşdirmək, müəyyən xarici

siyasətə nail olmaq və ya hər hansı məsələni təmin etmək yaxud, ayn-ayn malların istehlakını sadəcə məhdudlaşdırmaq məqsədləri üçün istifadə edir. Aktiv ticarət siyasəti ayrı-ayn sahələrin və istehsal amillərinin müdafiəsi vasitəsilə gəlirləri əhali qrupları arasında yenidən bölüşdürür ki, bu da, bir qayda olaraq, qeyri-effektivliklə bağlıdır. Müvafiq olaraq, ticarət siyasəti çox zaman rəqabət siyasətinin təməlinə dayanan hədəflərə müvafiq olmur. Bu ziddiyyətin səbəbi ondadır ki, rəqabət haqqında qanunvericilik rəqabətin (və deməli, iqtisadi effektivliyin) müdafiəsinə hədəflənib, ticarət siyasəti isə rəqabət iştirakçılarının (və ya istehsal faktorlarının) müdafiəsinə. Nümunə olaraq, ABŞ administrasiyasının 2002-ci ilin fevralında polad idxalına 8-30% miqdarda gömrük rüsumlarını tətbiq etməsini göstərmək olar, məqsəd isə milli poladtökənlərin mənafeələrini qorumaq idi.

Eyni şeyi antidempinq halında da görmək olar, onun bir çox müdafiəçiləri onu rəqabət haqqında qanunvericiliyin məqsədləri ilə uzlaşan ticarət siyasəti nümunə kimi göstərirlər [20]. Bu, antidempinq qanunvericiliyinin hazırlanması dövrünün əvvəlində baş verə bilərdi (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli) lakin, indi bu barədə söhbət də gədə bilməz. Antidempinq qanunvericiliyinin nəzəri əsaslandırılmasını ilk dəfə 1921-ci ildə C.Viner işləmişdir. O, təsdiq edirdi ki, antidempinq milli istehlakçıları soyğunçu dempinqdən müdafiə üçün lazım ola bilər [39]. Eyni zamanda o, dempinqin üç – sporadik, soyğunçu və daimi formasını ayırırdı. Yalnız ikinci forma, C.Vinerin fikrincə, cavab (antidempinq tədbirlərinin tətbiq edilməsini) tələb edir, çünki o, antirəqabət dempinqi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Birinci halda şirkətlərə dəyən ziyan tranzit ziyandır, halbuki istehlakçıların xeyri sonuncu halda milli istehlakçıların itkilərini örtür [20]. Nəzərə almaq lazımdır ki, antidempinq tərəfdarları, hətta birbaşa olmasa da, dolayısı ilə, mal istehsal edən milli şirkətlərin mövcudluğunun davam etməsini bağlıdır. Digər xarici mənbələrdən rəqabətin real şəraitlərdə inhisarın formalaşmasının qarşısını ala bilməsini onlar işə aid olmayan bir fakt kimi nəzərdən

keçirirlər.

Qarət və inhisarlaşma arqumentlərinə əlavə olaraq "Dempinq, antidempinq və antitrast" məqaləsi müəlliflərinin qeyd etdiyi kimi, antidempinq siyasətinin "vəkilləri" də təsdiq edirlər ki, antidempinq ixracatçı ölkədə bazara çıxışda idxalçı ölkənin hökumətinin məhdudiyyətləri kompensasiya etməklə bağlı ədalətli cəhəddir. Bu, həmin şirkətlərin dempinqləmək qabiliyyətinin əsasında dayanır [20]. Qeyd edilən məhdudiyyətlər idxal baryerlərindən ibarət ola bilər lakin, ixracatçı ölkədə rəqabət haqqında qanunvericiliyin olmamasını və ya fəaliyyətsizliyini də əks edə bilər. Bu, «dempinq nə üçün haqsız ticarət təcrübəsi hesab olunur?» sualına, cavabın əsasını təşkil edir. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda bəyan edirlər ki, Yaponiyanın zəif antitrast qanunvericiliyi yapon şirkətlərinə qiyməti qaldırmaqda və əldə edilən gəlirlərin bir hissəsindən xarici bazarlarda satılan malların çarpaz subsidiyalaşdırılması üçün istifadə etməkdə gizli şəkildə razılığa gəlməyə imkan verir.

C.Qarten ixracatçının milli bazarda idxal baryerlərinə əsaslanan nümunəvi antidempinq bəraətini təklif etmişdir [19]. Onun fikrincə, dempinqə əsasən 4 şərt kömək edir:

- ixracatçının milli bazasının qapalılığı;
- dəyərdən aşağı ixrac qiymətlərinə yol verən ixracatçı ölkənin bazarındakı antirəqabət təcrübəsi;
- hökumət tərəfindən subsidiyalaşdırma;
- qeyri-bazar şəraiti (hər şeydən əvvəl Çin Xalq Respublikasında və keçid iqtisadiyyatına malik dövlətlərdə).

Hazırkı dövrdə ixracatçının milli bazarda rəqabət şərtləri ilə dempinq təcrübəsi arasında əlaqə antidempinq təhqiqatı gedişində nəzərə alınmır. İxracatçının milli bazasının qapalılığı müəyyən istisnadır. Həm də dempinqdən istifadə edən şirkətin böyüklüyü əhəmiyyət kəsb etmir, yəni o, inhisarçı da ola bilər. Lakin dövlətin nəzarət etdiyi şirkətin statusu antidempinq qərarlarının qəbulunda müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Əsas şərt ondan ibarətdir ki, antidempinq tədbirləri-

nin görülməsində maraqlı şəxslərin tələbləri ixracatçının mövqeyinə deyil, özlərinə ziyan vurulmasına əsaslanır.

Rəqabətin olmaması problemi yarandıqda rəqabət haqqında qanunvericiliyin tətbiq edilməli olduğunu hesab edənlərə qarşı çıxan bu müəllif həmin şəraitə yönəlmiş antidempinq qanunvericiliyinin aktiv tətbiq edilməsini dəstəkləyir: "Administrasiya rəqabət haqqında qanunvericilik sahəsində qlobal standartların gücləndirilməsini dəstəkləyir və hesab edir ki, bu istiqamətdə antidempinq qanunvericiliyinə müraciət zərurəti uğurla aradan qaldırılacaqdır. Rəqabət haqqında qanunvericilik antidempinq qanunvericiliyi ilə yanaşı iş görə bilər və iş görür lakin, bunun üçün yaramır. Antidempinq qanunvericiliyinin qəti məcburetmə zərurəti gələcəyin öncədən görülməsinə gətirib çıxarır" [19].

Antidempinq sisteminin "antitrest qanunvericiliyinin qiymət ayrışikliyi və tarif ideallarının qarışığı hibridi" [26] olması barədə ifadə antidempinq qanunvericiliyi və rəqabət haqqında qanunvericiliyin obyektlərinin fərqləndirilməsindəki müəyyən çətinlik dərəcəsini əks etdirir. Bu məsələnin aydınlaşması açarlarından biri məhz hər iki istiqamətdə və hakimiyyət orqanlarının müvafiq səlahiyyətləri çərçivəsində görülən tədbirlərin təhlilindən ibarətdir.

Qüvvədə olan antidempinq prosedurları dempinq marjının hesablanması üçün istifadə edilən metodologiya, bazarla əlaqəli adlandırılan tariflər (yəni dempinq idxalının rəqabət apardığı analoji malların təyini) və dempinq idxalı və maddi ziyan arasında səbəb – nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi kimi ayn-ayn məsələlərə münasibətdə qeyri-müəyyəndir. Bu, metodoloji müəyyənləşdirilmənin yaxşı işlənilib hazırlandığı antitrest məcburetmə ilə təzad təşkil edir. ABŞ Ədliyyə Nazirliyinin "aidiyyəti bazar" kateqoriyasını necə müəyyən etmək lazım olduğunu göstərən Ümumi təlimatını nümunə olaraq göstərmək olar [29].

Antidempinq və rəqabət haqqında qanunvericilik arasındakı fərqlər:

• rəqabət haqqında qanunvericilik həm non-price behaviour (ing. – qeyri-qiymət davranışı), həm də, pure pricing behaviour (ing. – xalis qiymət davranışı) adlandırılana şamilidir;

• rəqabət haqqında qanunvericilik təkcə mallara deyil, həm də xidmətlərə münasibətdə qüvvədədir;

• antidempinq əksər hallarda iqtisadi cəhətdən idxalçı dövlətə xeyirdir;

• rəqabət haqqında qanunvericiliklə nəzərdə tutulan təsir vasitələri inzibati və cinayət məsuliyyətinə əsaslanır;

• antidempinq tənzimlənmənin əsas testləri "normal dəyər" və "maddi ziyan"dır.

ABŞ-da dempinqi tənzimləyən əsas normativ aktlar 1930-cu il Tarif haqqında Qanun (dəyişikliklərlə) və ABŞ Maliyyə Nazirliyinin qəbul etdiyi Antidempinq qaydalarıdır.

Xarici ixracatçılar tərəfindən ABŞ bazarında malların belə demək olarsa ədalətli qiymətlərindən aşağı qiymət üzrə satışı dempinq hesab olunur, bir şərtlə ki, həmin satışlar ABŞ sənayesinə maddi ziyan vursun və ya belə ziyan təhlükəsi yaratsın.

Malın "ədalətli qiymət"dən aşağı qiymətlə satış faktı ABŞ Ticarət Nazirliyinin Beynəlxalq Ticarət İdarəsi (BTİ) tərəfindən aparılan müvafiq təhqiqat yolu ilə müəyyən olunur, ziyan faktını isə – ABŞ-ın Beynəlxalq Ticarət üzrə Komissiyası (BTK) müəyyən edir.

"Ədalətli qiymət"dən aşağı qiymətlə satış faktı "Amerika" qiymətini (ixracatçının satış qiyməti) "ədalətli" qiymətlə müqayisə etmək yolu ilə müəyyən edilir.

Qanuna görə "ədalətli" qiymət aşağıdakıdır:

• malın daxili alıcılara təklif edildiyi, ixracatçı ölkədəki "netto franko-zavod" qiyməti;

• ixracatçının üçüncü ölkəyə mal göndərinişi həyata keçirdiyi qiymət, bir şərtlə ki, həmin mal daxili bazara göndərilir.

Bu prinsip bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdən ABŞ-a mal

göndərildiyi halda tətbiq edilir. Əgər mal bazar iqtisadiyyatına malik olmayan ölkələrdən ABŞ-a ixrac edilirsə, onda qanunda qiymətləri müqayisə etməyin başqa prinsipi nəzərdə tutulur. Belə hallarda malın istehsal və satış şəraitinin dövlət iqtisadiyyatı olan müvafiq ölkədə mövcud olan şəraitə oxşar olduğu bazar iqtisadiyyatına malik ölkədəki qiymət "ədalətli" qiymət hesab olunur. Həmin "əvəzedici" (surrogate country) şikayətçilər və təhqiqat aparən orqanlar tərəfindən müəyyən edilir. BTK idxalın ayrı-ayrı şirkətlərə deyil bütövlükdə, ABŞ sənayesinə maddi ziyanın əsas səbəbi olduğunu müəyyən edərsə, ziyanın olması sübut edilmiş hesab olunur. Səbəblər istehsalın azalması, bazarda iştirak payının, mənfəətin, məhsuldarlığın istehsal güclərindən istifadənin aşağı düşməsi və azalması ola bilər.

Dempinq barəsində təhqiqat maraqlı tərəfin eyni vaxtda BTİ və BTK-yə şikayət ərizəsi verməsilə başlanır. Şikayət üzrə qəti qərar BTİ tərəfindən 135 gün, BTK tərəfindən isə 280 gün müddətində çıxılır. Dempinqin mövcud olduğu barədə hər iki orqan müsbət qərar verdikdə, ABŞ Ticarət Nazirliyi idxal edilmiş mala antidempinq rüsumu qoyulması barədə qərar dərc edir: antidempinq rüsumu "ədalətli" qiymətlə malın ABŞ-a göndərildiyi qiymət arasındakı fərqlə təyin edilir.

Hər hansı bir tərəf antidempinq rüsumu qoyulması haqqında qərardan beynəlxalq ticarət üzrə federal məhkəməyə şikayət verə bilər.

Əgər BTİ və BTK-nin qərarı mənfidirsə və dempinq müəyyən edilmirsə, onda iş dayandırılır və bu barədə məlumat dərc olunur.

Təcrübə göstərir ki, ABŞ-da antidempinq təhqiqatları daimi xarakter daşıyır. Öz bazarında xarici ixracatçıların rəqabətinə tab gətirmədiyinə görə antidempinq qanunvericiliyindən Amerika inhisarları xarici rəqibləri ilə mübarizə vasitəsi kimi istifadə edir, onların qarşısına antidempinq rüsumları şəklində əngəllər qoyur. Amerika istehsalçıları metallurjiya məhsulları bazarında xüsusilə kəskin mübarizə aparırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da xarici rəqiblərlə mübarizə hüquqi vasitələrdən və qanunun gücündən istifadə edilməsidir ki, bun-

da çox vaxt ABŞ administrasiyasının müxtəlif ölkələrə münasibətdə siyasi seçimi də rol oynayır.

Aİ ölkələrində antidempinq tənzimlənməsi əsasən 1947-ci il TTBS-nin VI maddəsinə və TTBS çərçivəsində daimi keçirilən bir sıra "raundların" gedişində qəbul edilən sonrakı əlavə və dəyişikliklərə uyğun olaraq həyata keçirilir [47].

Avropa İttifaqında antidempinq tədbirlərinin tətbiqi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin məsələyə dair səlahiyyət Aİ üzvü dövlətlərinə deyil, səlahiyyətli orqanların şəxsində Avropa İttifaqına məxsusdur. Bu müddəə Aİ-nin yaradılması haqqında Roma müqaviləsinin ümumi prinsiplərindən irəli gəlir.

Dempinqə gəldikdə isə, Aİ-nin xüsusi orqanı – Komissiyası – işin qaldırılması və antidempinq təhqiqatlarının aparılması haqqında məsələni həll edir. Müəyyən şərtlər daxilində Komissiya müvəqqəti antidempinq rüsumları tətbiq etmək hüququna malikdir. Rüsumlar Komissiyanın təklifi əsasında Aİ Şurası tərəfindən tətbiq edilir. Hər iki orqan (Aİ və Aİ Komissiyası) Aİ-nin başlıca qanunverici orqanlarıdır. Aİ üzvü olan dövlətlər də antidempinq prosedurunda iştirak edir, lakin, onlar Komissiya sədrinin başçılıq etdiyi Məsləhət Komitəsi (Antidempinq komitəsi) çərçivəsində iştirak edirlər. Bu komitənin əsas funksiyası konkret işə baxılma zamanı qərarın hazırlanmasından ibarətdir. Komissiyanın və Şuranın antidempinq rüsumu qoyulması haqqında qərarından Aİ Məhkəməsinə şikayət verilə bilər.

Aİ-da antidempinq proseduru Komissiyaya ərizənin verilməsilə başlanır. Şikayətin baxılmaya qəbul edilməsi üçün payına analoji malın ümumi istehsal həcmnin 50%-dən çoxunun düşdüyü sənaye nümayəndələrinin onu dəstəkləməsi lazımdır. Şikayət dempinqin və Aİ ölkələrinin sənayesi üçün maddi ziyanın olması barədə sübutlardan ibarət olmalıdır. Prosedur başlanana qədər Məsləhət Komitəsi ilə məsləhətləşmələr keçirilir.

Göstərilən məsləhətləşmələrdən sonra, Komissiya antidempinq

proseduruna başlayır. Komissiya aşağıdakıları icra etməyə borcludur:

- şikayət verildikdən 45 gün müddətində bu barədə Aİ-nin rəsmi nəşrində bildiriş dərc etmək;
- Şuraya hesabat təqdim etmək;
- maraqlı tərəfləri xəbərdar etmək;
- təhqiqat aparmaq.

Zəruri informasiya əldə etmək üçün tərəflərə standart formada anketlər göndərilir. Cavabların təqdim edilmə müddəti – 30 gündür.

Anketlərə cavablar alındıqdan sonra komissiya onları öyrənir və yoxlayır.

Yoxlamadan sonra bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə Komissiyada işə baxılır. Təhqiqat 18 aydan çox olmayan müddətdə tamamlanmalıdır. Antidempinq rüsumu tətbiq edilməsi üçün iki tərkib hissənin – dempinqin və Aİ sənayesinə ziyanın olması lazımdır.

17 sentyabr 1984-cü il tarixli AİŞ-nin Qərarına görə, mal o şərtlə dempinqli hesab olunur ki, onun Aİ-yə göndərilən ixrac qiymətləri ixrac edən ölkədə adi ticarət şəraitində analoji malın müqayisə edilən qiymətindən az olsun.

Antidempinq rüsumu tətbiq edilməsi üçün dempinqin olmasından əlavə, həm də dempinqli idxalla Aİ-də analoji malın istehsalçısına maddi ziyanın vurulması da lazımdır. Göstərilən komponentlərin hər hansı biri olmadıqda iş dayandırılabilir. Əgər ixracçı Aİ ölkəsinə ixracı dayandırmaq və ya qiyməti normal qiymətə qədər artırmaq öhdəliyi qəbul edərsə, iş dayandırılabilir. Müvəqqəti antidempinq rüsumlarının tətbiqi Komissiya tərəfindən, Komissiyanın təqdimatı əsasında Şura tərəfindən həyata keçirilir. Məsələnin həlli qərarla rəsmiləşdirilir və dərc edilir. Rüsum idxalçılar tərəfindən ödənilir.

Aİ qanunvericiliyində qəbul edilmiş qərara yenidən baxılmaya yol verilir (şəraitin dəyişməsi, ixracatçının öhdəlik götürməsi və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, Aİ öz bazarını dempinqli idxaldan kifayət qədər sərt şəkildə müdafiə edir.

Şübhəsiz, antidempinq hələ uzun müddət beynəlxalq ticarət münasibətlərində müzakirə predmeti olaraq qalacaqdır. Həm də rəqabət haqqında qanunvericiliklə əlaqə işığında deyil, eyni zamanda müstəqil fenomen (hadisə) şəklində müzakirə sahəsi kimi qalacaqdır. Lakin çoxsaylı mübahisələrə və istər iqtisadi, istərsə də rəqabət qanununa istinadlar baxımından antidempinq qanunvericiliyinin tənqidinə baxmayaraq, həmin tənqid heç də tamamilə obyektiv deyil. Və onu demək mümkündür ki, antidempinq qanunvericiliyi liberal ticarət sistemine kömək edilməsində və beynəlxalq rəqabətin inkişaf etməsində çox faydalı funksiyaları yerinə yetirir.

3.2. Müxtəlif ölkələrdə antidempinq qanunvericiliyi və bu sahədəki beynəlxalq sazişlər

Dempinqlə mübarizə antidempinq prosesi gedişində baş verir. Antidempinq prosesi – səbəbi gömrük ərazisinə malların dempinq qiymətlərilə göndərilməsi nəticəsində dəyən ziyandan idxalçı dövlətin milli iqtisadiyyat sahələrini müdafiə etməsi ilə bağlı hüquqi məsələlərin həllinə yönəlmiş, səlahiyyətli subyektlərin prosesual normalarla tənzimlənən hakimiyyət fəaliyyətidir.

Antidempinq siyasətinin əsasında antidempinq qanunvericiliyi dayanır. Əvvəllər ayrı-ayrı ölkələrdə (ABŞ-da, Avstraliyada və Yeni Zelandiyada), o, rəqabət haqqında qanunvericiliyin tərkib hissəsi olaraq təqdim edilir lakin, zaman keçdikcə müstəqil status qazanır. Hazırkı dövrdə antidempinq qanunvericiliyinin iki əsas tərkib hissəsi var: milli qanunvericilik və unifikasiya edilmiş qaydalar.

Milli antidempinq qanunları və qanunqüvvəli aktlar ümumqəbul olunmuş beynəlxalq normaların qəbul edilməsi qaydasını müəyyən edir, eləcə də bu və ya digər unifikasiya edilmiş müddəalardan, o cümlədən, antidempinq prosesi ilə bağlı müddəalardan ayrı-ayrı ölkələr üçün özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malikdir.

Konstitusiyalarda baza hüquq prinsipləri təsbit edilir. Onların antidempinq tənzimlənməsinə dolayısı ilə və ya birbaşa münasibəti, əlaqəsi vardır. Qeyd etmək kifayətdir ki, məsələn, Kolumbiya Respublikasının 30 noyabr 1991-ci il tarixli Siyasi Konstitusiyasının 333-cü maddəsində bazar iqtisadiyyatında rəqabət azadlığı elan edilir. Bu, xarici ticarət fəaliyyətini həyata keçirərkən haqsız rəqabət forması olan dempinqlə birbaşa bağlıdır.

Bundan əlavə, Konstitusiyalarda bu və ya digər sahədə, o cümlədən, antidempinq tənzimlənməsi sahəsində dövlət orqanlarının normativ-hüquqi aktlar qəbul etmək hüququ təsbit olunmuşdur. 16 yanvar 1961-ci il tarixli Venesuela Respublikası Konstitusiyasının 190-cı maddəsi (b.10), 1853-cü il Argentina Milli Konstitusiyasının (sonrakı dəyişikliklərlə) 5-ci maddəsi, 12 avqust 1994-cü il tarixli Boliviya Respublikası Siyasi Konstitusiyasının 141-ci maddəsi, 21 oktyabr 1980-ci il tarixli Çili Respublikası Siyasi Konstitusiyasının 32-ci maddəsi (b.8), 8 noyabr 1949-cu il tarixli Kosta-Rika Respublikası Konstitusiyasının (1 iyul 1993-cü il tarixli, 7347 №-li Qanunla edilmiş dəyişikliklərə) 40-cı maddəsi (bb. 3 və 8), 1965-ci il Qvatemala Respublikası Siyasi Konstitusiyasının (17 noyabr 1993-cü il tarixli dəyişikliklərlə) 183-cü maddəsi ((e) və (q) bəndləri) və 194-cü maddəsi ((c) və (f) bəndləri), 7 iyun 1994-cü il tarixli redaksiyada Braziliya Federativ Respublikası Konstitusiyasının 62-ci maddəsi, 1997-ci il (oktyabrın on birinci günü, V.E., 2540) Tailand Krallığı Konstitusiyasının 29-cu və 50-ci maddələri, 7 mart 1963-cü il tarixli Seneqal Konstitusiyasının (1998-ci il dəyişiklikləri ilə) 37-ci və 65-ci maddələri belələrindəndir.

Milli antidempinq qanunvericiliyinin beynəlxalq standartların güclü təzyiqli altında formalaşdığını nəzərə alsaq, konstitusiya müddəalarına müraciət anlaşıma danışıqları gedişində əldə edilənlərlə daxili qanunların nisbətini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Məsələn, Meksika qanunları və qaydaları haqqında bildirişə aid Avropa İttifaqı adından qoyulmuş suala cavabda Meksikanın nümay-

əndəsi 1994-cü il Antidempinq məcəlləsi normalının milli qanunvericiliklə əlaqəsini aşağıdakı şəkildə şərh edir: "Meksika Birləşmiş Ştatlarının (5 dekabr 1917-ci il tarixli) Siyasi Konstitusiyasının 133-cü maddəsində göstərilir ki, İttifaqın konqresi tərəfindən qəbul olunan Konstitusiya və qanunlar, Respublikanın Prezidentinin Konstitusiyaya uyğun olaraq bağladığı, Senatın təsdiq etdiyi beynəlxalq müqavilələrlə birlikdə bütün İttifaqın Ali Qanununa çevrilir". Daha sonra izah edilir ki, Meksikada beynəlxalq müqavilələr birbaşa tətbiq olunur, başqa sözlə, onların tətbiq edilməsi üçün qanunvericilik aktına zərurət yoxdur. Onlar birbaşa milli hüquq sistemində daxil olunur və beləliklə, yuxarıdakı tələblərə cavab verən 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi, 1 yanvar 1995-ci ildə qüvvəyə minmə tarixindən başlayaraq, ədalətsiz təcrübə haqqında Meksika qanunvericiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir. Buna görə də, onun tələblərinə "Xarici Ticarət haqqında" 27 iyul 1993-cü il tarixli Meksika Qanunu ilə birlikdə Meksika hakimiyyət orqanları tərəfindən riayət olunmalıdır. "Xarici Ticarət haqqında" Meksika Qanununun 2-ci maddəsində deyilir ki, müddələrin ziddiyyət təşkil etdiyi hallarda 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin müddəaları üstün qüvvəyə malikdir.

17 may 1987-ci il tarixli redaksiyada Türkiyə Konstitusiyasının 90-cı maddəsinin (5-ci abzas) müddəaları da az maraq doğurmur. "Qüvvəyə minmiş beynəlxalq sazişlər qanun qüvvəsinə malikdir. Həmin sazişlərin qeyri- konstitusion olmaması ilə bağlı olaraq, Konstitusiya Məhkəməsinə heç bir apellyasiya verilə bilməz".

Qanunvericiliyində antidempinq müddələrinin mövcud olduğu əksər dövlətlərdə Konstitusiyadan (əgər varsa) sonra əsas mənbə qanunlardır. Antidempinqlə bağlı qanunlar iki növ olur. Birincilər milli iqtisadiyyat sahələrinin haqsız ticarət təcrübəsi metodlarından müdafiəsinin bir neçə növünün tətbiq edilməsini nizamla salır və müvafiq prosedurların yerinə yetirilmə qaydasını müəyyən edir, ikincilər isə ayrı-ayrı tədbirləri və onlarla bağlı məsələləri müəyyənləşdirir.

Birinci qrup qanunlara, məsələn, "Malların xarici ticarəti zamanı Rusiya Federasiyasının iqtisadi maraqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlər haqqında" 14 aprel 1998-ci il tarixli, 63-F3 №-li Federal qanunu aiddir. Strukturuna görə, bu qanun preambuladan və 8 fəslə bölünmüş 25 maddədən ibarətdir.

I Fəslə məqsədləri, tətbiq sahəsini (maddə 1) və qanunda istifadə edilən əsas anlayışları (maddə 2) aydınlaşdıran maddələr, eləcə də, RF Hökuməti təhqiqatı aparmağa məsul federal icra hakimiyyəti orqanını təyin edən ayrı-ayrı müdafiə tədbirlərinin tətbiq edilməsindən əvvəl təhqiqat aparılma qaydasını müəyyənləşdirən 3-cü maddə daxildir.

Xüsusi müdafiə, antidempinq və kompensasiya tədbirlərinə ayrıca fəsillər, müvafiq olaraq II, III, IV fəsillər həsr edilmişdir. II və IV fəsillər maddələrin sayına və onların adlarına görə oxşardır. Onlara müvafiq tədbirlərin tətbiq edilməsi prinsiplərini (maddə 4 və 12), Rusiya iqtisadiyyatı sahələrinə dəyən mühüm ziyanın təyin olunma xüsusiyyətlərini (maddə 4 və 13) və bu və ya digər tədbirin daxil edilmə və tətbiq edilmə xüsusiyyətlərini (maddə 6 – xüsusi müdafiə tədbirləri və maddə 14 – kompensasiya tədbirləri) təsbit edən maddələr daxildir. III Fəsil həcmcə daha böyükdür, buraya dempinq marşlarının təyin olunma xüsusiyyətlərini (maddə 8) və malın dempinq idxalı zamanı Rusiya iqtisadiyyatı sahələrinin təyin olunma xüsusiyyətlərini (maddə 9) aydınlaşdıran maddələr də daxildir.

Növbəti (V) fəsil Rusiya Federasiyasının tədiyyə balansının tarazlığını saxlamaq məqsədilə malların idxalına qoyulan məhdudiyyətlərə (maddə 15), Rusiya iqtisadiyyatının struktur yenidənqurmasına məruz qalan sahələrinin müdafiə edilməsi məqsədləri üçün və kənd təsərrüfatı malları istehsalında məhdudiyyətlərin tətbiqi tədbirləri həyata keçirilərkən yeni növ malların buraxılışı ilə əlaqədar olaraq, məqsədli federal inkişaf proqramlarının yerinə yetirilməsinə (maddə 16) həsr olunur.

VI fəsil müəyyən mənada ümumi qaydadan istisnalıq təşkil edir: bu Qanunla nəzərdə tutulan malların xarici ticarəti aparılarkən Rusiya Federasiyasının iqtisadi maraqlarının müdafiəsi üzrə bütün tədbirlər yalnız malların idxalı zamanı tətbiq edilir. Bu fəsildəki yeganə – 17-ci – maddədə Rusiya Federasiyasının daxili bazarında ərzaq və ya digər malların kəskin çatışmazlığı halında onların ixracına qoyulan məhdudiyyətlər nizamlanır.

İkinci kateqoriya – xüsusi antidempinq qanunlarıdır. Adlarına müvafiq olaraq, onlar bir neçədir və yalnız (daha dəqiq desək, hər şeydən əvvəl) antidempinqlə bağlı məsələləri tənzimləyirlər. Misal olaraq, *Zakon na ochranu pred dovorem dumpingovych vyrobku adlanan qanunu göstərmək* olar ki, bu da çex dilindən sərbəst tərcümədə "Dempinq mallarının idxalı əleyhinə müdafiə haqqında" Qanun deməkdir (10 iyul 1997-ci il tarixli, 152/97 №-li COLL).

Bu qanun 4 hissədən və 39 maddədən ibarətdir. Hissələrin bəziləri fəsillərə və bölmələrə bölünür. "Dempinq mallarının idxalı əleyhinə müdafiə haqqında Çexiya Qanununda istifadə edilən təriflər və terminlər I hissədə ("Ümumi qaydalar", maddə I) aydınlaşdırılır. Burada "dempinq mali", "mal", "analoji mal", "ixracatçı", "adi ticarət şəraiti", "əlaqəli şəxslər" və "istehsal sahəsi" kimi anlayışlar şərh olunur. Elə bu hissədə aşağıdakı adlarla maddələr vardır: "İxrac qiyməti" (m.2), "Normal dəyər" (m.3), "Müqayisə" (m.4), "Dempinq marjı" (m.5), "Əhəmiyyətli ziyan" (m.6). Bu hissədə sonuncu (7-ci) maddənin adı yoxdur. Bu, əvvəlki maddəyə xüsusi əlavədir və onda ziyan vurulması məsələsinin baxılması və öyrənilməli faktorları sadalanır.

Təsvir edilən (göstərilən) qanunla və onun rusiya analoqu arasındakı fərqlərdən, hər şeydən əvvəl həmin qanunların tətbiqinə icazə verdiyi tədbirlərin miqdarını qeyd etmək lazımdır. Bu qanunların ümumi cəhəti ondadır ki, onların tətbiq sferası bilavasitə malların ticarəti ilə məhdudlaşır: bu qanunların hüquqi tənzimləmə obyektləri malların xarici ticarəti zamanı dövlətin iqtisadi maraqlarının müdafiəsi üzrə tədbir-

lərin daxil edilməsi, tətbiqi və ləğv edilməsi ilə bağlı ictimai münasibətlərdir.

Bu halda mal dedikdə, xarici ticarət fəaliyyətinin (malların beynəlxalq mübadiləsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin) predmeti olan istənilən daşınan əmlak (o cümlədən bütün enerji növləri) və daşınmaz əmlaka aid edilən hava, dəniz gəmiləri, daxili sulara üzən gəmilər və kosmik obyektləri başa düşmək gərəkdir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyinə xüsusi dəqiqləşdirmələr daxil edilir. Məsələn, "Ticarət əməliyyatlarına vergi qoyulması haqqında" 1 yanvar 1991-ci il tarixli, 5751-1991 №-li İsrail Qanununun 1-ci fəslinin 1-ci bölməsinə uyğun olaraq, "mal" anlayışı özündə kənd təsərrüfatı məhsulunu ehtiva edir; "Dempinq və kompensasiya rüsumları haqqında" 29 noyabr 1988-ci il tarixli, 158 nömrəli Yeni Zelandiya Aktının 3-cü bölməsinə görə, "mal" anlayışı heyvanlar da daxil olmaqla, bütün daşınan şəxsi mülkiyyət növlərini əhatə edir. (Sənişinlər və mallar, konteynerlər və nəqliyyat avadanlığı da daxil olmaqla). Beynəlxalq daşınma haqqında müqavilə zamanı istifadə edilən nəqliyyat vasitələri, ümumi qaydaya görə, mal hesab edilmir. Mala (əmtəyə) diqqət təsadüfi deyildir. Məsələ ondadır ki, ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyində təkəcə dempinq qiymətləri üzrə malların idxalında deyil həm də, oxşar vəziyyətlərdə xidmətlər göstərildikdə antidempinq rüsumlarının tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Belə nümunələr çox olmasa da, vardır. Nümunə kimi 55/1987 nömrəli İslandiya Gömrük Qanununun (66/1994 nömrəli Qanunla edilmiş dəyişikliklərlə) 115-ci maddəsi göstərilə bilər. Bu maddə (abzas 3) İslandiya Maliyyə Nazirliyinə dempinq şəraiti olduqda xidmətlərin xarici ticarətinə antidempinq və kompensasiya rüsumları tətbiq etmək hüququ verir.

Əlbəttə, antidempinq qanunlarını nəzərdən keçirərkən yalnız bir mənbə – bir qanun üzərində diqqətin cəmləşdirilməsi düzgün olmazdı. Antidempinq qanunları dövlətin xarici ticarət qanunvericiliyi kütləsindən ayrı mövcud ola bilməz. Bir sıra digər qanunlarda da antidempinq

tənzimlənməsi ilə bağlı müddəalar ola bilər.

Məsələn, CAR-da baza mənbə kimi "Gömrük rüsumları və aksizlər haqqında" 27 iyul 1964-cü il tarixli (sonrakı dəyişikliklərlə), 91 nömrəli CAR Aktı çıxış edir, amma xarici ticarətin tənzimlənməsinin təsisat əsasları "Tarif və Ticarət üzrə Şura haqqında" 24 sentyabr 1986-cı il tarixli, 107 nömrəli (1991-ci il tarixli 60 № və 1995-ci il tarixli 39 №-li Aktla əlavə edilmiş dəyişikliklərlə) CAR Aktında müəyyənləşdirilmişdir.

Rusiya qanunvericiliyindən danışarkən bununla əlaqədar olaraq, 18 iyun 1993-cü il tarixli (sonrakı dəyişikliklərlə), 5221-1 nömrəli RF Gömrük Məcəlləsini (mad. 30, 31, 125 və b.), "Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi haqqında" Federal Qanunu (maddə 18), "Gömrük tarifi haqqında" 21 may 1993-cü il tarixli (13 iyul, 18 oktyabr və 22 noyabr 1995-ci il, 17 yanvar 1997-ci il tarixli dəyişikliklərlə), 5003-1 nömrəli RF Qanununu (maddə 4, 7, 9, 11) qeyd etmək olar.

Yaxud başqa bir misal – Avstraliyanın antidempinq qanunvericiliyi. Bu qanun, demək olar ki, aşağıdakılarla yaradılmışdır:

- 1901-ci il Avstraliya Gömrük Aktı (sonrakı dəyişiklikləri ilə);
- "Aksizlər haqqında" 1901-ci il Avstraliya Aktı (1957-ci il dəyişiklikləri ilə);
- "Gömrük tarifi (antidempinq) haqqında" 1975-ci il Avstraliya Aktı (1999-cu il dəyişiklikləri ilə);
- "Gömrük öhdəlikləri (cərimələri) haqqında" 1981-ci il Avstraliya Aktı;
- 1926-cı il tarixli, 203 nömrəli statut qaydaları (29 iyun 1999-cu il vəziyyətinə olan dəyişikliklərlə).

Qeyd-şərtlə buraya "İnzibati qərarlar məhkəmə tərəfindən yenidən baxılması haqqında" 1977-ci il Avstraliya Aktını da (1978 və 1982-ci il dəyişiklikləri ilə) aid etmək olar. Maraqlıdır ki, əsas prosessual normalar Avstraliyanın xüsusi antidempinq aktında – "Gömrük tarifi (antidempinq) haqqında" Aktı deyil, daha ümumi Gömrük Aktında

(XV hissə) cəmləşdirilmişdir. Bu aktdakı antidempinq müddəaları həcmə tarif aktının həcmindən çoxdur. Avstraliya antidempinq qanunvericiliyinin digər bir xüsusiyyəti onun məkana görə qüvvəsidir. Məsələn, "Gömrük tarifi (antidempinq) haqqında" Avstraliya Aktının 8-ci bölməsində (bənd 1) təsbit edildiyi kimi, həmin akta uyğun olaraq müəyyən edilən dempinq rüsumları Yeni Zelandiyada istehsal edilən və hazırlanan mallara tətbiq edilmir. Bu halda Avstraliya antidempinq qanunvericiliyinin eksterritoriallığı haqqında, yeni qanunların bu və ya digər məkana və ya şəxslərə şamil edilmədiyi qayda haqqında danışmaq olar [43].

Qanunlardan başqa, milli bazarın malların dempinq idxalından qorunması ilə bağlı məsələlər parlament tərəfindən deyil, başqa dövlət orqanları tərəfindən qəbul olunan bir sıra normalar, əmr, sərəncam və təlimatlarla nizama salınır. Müasir dövətdə qanunverici tərəfindən nizamasalma (reqlamentasiya) tərffüatı əhatə edə bilmir, bəzi sahələrdə az-çox ümumi normaların prinsiplərini ifadə edir [52]. Ətraflı mənbələri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup müstəqil mənbə olaraq fəaliyyətdə olan və bəzən isə qanunlar səviyyəsində dayanan icra hakimiyyəti orqanı aktlarını təşkil edir, ikinci qrupa xarici ticarət qanunlarının icrası üçün qəbul edilmiş aktlar daxildir.

Kolumbiya Respublikasında antidempinq tənzimlənmənin hüquqi əsasları adından Kolumbiya Respublikasının prezidentinin adından Xarici Ticarət naziri D.M.Qomes tərəfindən imzalanan "Antidempinq və kompensasiya rüsumlarının tətbiqinin tənzimlənməsi haqqında" 10 fevral 1995-ci il tarixli, 299 sayılı Prezidentin Fərmanında təsbit edilmişdir.

"Antidempinq və kompensasiya rüsumlarının tətbiqinin tənzimlənməsi haqqında" Kolumbiya Prezidentinin Fərmanı strukturuna görə yuxarıda nəzərdən keçirilmiş qanunlara oxşardır. O, da fəsillərə və maddələrə, eləcə də "PARAGRAPH" adlandırılan dəqiqləşdirmələrə bölünmüşdür. Lakin Kolumbiya Respublikası milli iqtisadiyyatın müda-

fiə edilməsi tədbirlərinin birdən-birə iki növünün tətbiqini tənzimlədiyinə görə, bu fərman özünün prosessual müddələrinin ümumiliyini şərtləndirir. Həm də birləşmə artıq V fəsildən ("Kolumbiyada sənayenin təşəkkülünə ziyan vurulması, ziyanın vurulma təhlükəsi, maddi ləngitmə") başlanır. Həcmə ən böyük (VII) fəsil (49 maddədən 19-u bura daxildir) "Prosedur və səlahiyyətlər" adlanır. Burada proseduranın başlanması, ex officio (lat. – vəzifə üzrə) təhqiqat, məsləhətləşmələr, ilkin müəyyənətmə, maraqlı tərəflərin dinləmələrinin birləşdirilməsi və s. kimi məsələlər təfsilatı ilə açıqlanır.

Bu fərmanın xüsusiyyətlərindən, birincisi, onun tətbiqi dairəsidir. Fərmanın 1-ci maddəsində təsbit edildiyi kimi, o, Kartahen sazişi ("And subregional inteqrasiya sazişinin kodlaşdırılması haqqında" 25 iyun 1997-ci il tarixli, 406 nömrəli And Birliyi Komissiyasının Qərarı ilə təsdiqlənmiş redaksiyada) iştirakçıları olmayan dövlətlərdə istehsal edilən dempinq və ya subsidiyalaşdırılmış, Kolumbiyada milli sənayenin əsas hissəsinə maddi ziyan vuran və ya ziyan vurmaq təhlükəsi yaradan yaxud, sənayenin təşəkkülünün maddi ləngidilməsinə kömək edən malların idxalına münasibətdə tətbiq edilməli olan qaydaları müəyyən edir. Bu halda Avstraliya antidempinq qanunvericiliyi ilə oxşarlıq hiss olunur. Bu zaman onu antidempinq tənzimlənməsi sferasından ayrı-ayrı yurisdiksiyalara çıxarılması kimi deyil, tətbiq edilməli olan xüsusi hüquqi rejimə işarə kimi başa düşmək gərəkdir. İkincisi, fərmanda geniş yayılmış üsuldan – unifikasiya edilmiş qaydalara istinadən istifadə olunur. Məsələn, 2-ci maddədə (b.3) təsbit edilir ki, bu fərmanın istinad etdiyi normal dəyər 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsində və ya digər sazişlərdə olan normal dəyər konsepsiyası ilə üst-üstə düşür.

Həmin fərman bir çox cəhətlərinə görə nümunəvidir. Antidempinqin prezident aktları səviyyəsində nizamasalınması bir çox Latin Amerikas ölkələrində antidempinq tənzimlənməsinin xarakterik xüsusiyyətidir. Burada ötürücü qanunvericiliyin rolu xüsusilə mühümdür. Bu birincisi, prezident idarəetmə forması ilə, ikincisi, uzunmüddətli hərbi

idarəetmə nəticəsində normal qanunvericilik fəaliyyətinin faktiki mövcud olmaması ilə izah olunurdu. Braziliyada antidempinq tənzimləməsinin başlıca mənbəyi respublika prezidentinin "Antidempinq tədbirlərinin tətbiqinə aid inzibati prosedurların tənzim edən normalar haqqında" 28 avqust 1995-ci il tarixli, 1602 sayılı ali fərmandır, Peruda isə – respublika prezidentinin "İnzibati prosedurların ayrıca mətninin qəbul edilməsi və yeniləşdirilməsi haqqında" 24 yanvar 1994-cü il tarixli, 01-94-İTİNCİ sayılı ali fərmandır.

Argentində da oxşar vəziyyətdir, lakin, burada antidempinq tənzimlənməsinin mənbələr sistemi çoxtərəfidir. Bu dövlətin antidempinq qanunvericiliyinin əsasını aşağıdakılar təşkil edir:

- 1994-cü il Antidempinq məəcəlləsi;
- Argentina Gömrük Məcəlləsi;
- "İnzibati proseduralar haqqında" 3 aprel 1972-ci il tarixli, 19,549 nömrəli Argentina qanunu;
- "Çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Uruqvay raundu nəticələrindən ibarət Yekun aktın bəyənilməsi haqqında; Nazir qərarları və bəyanatları, eləcə də, anlaşmaları və Mərkəz sazişi" 7 dekabr 1994-cü il tarixli, 24,245 nömrəli Argentina qanunu;
- Argentina millətinin prezidentinin "İnzibati proseduralar haqqında Milli qanun əsasında Təlimatın qəbul edilməsi haqqında" 3 aprel 1972-ci il tarixli, 1759 sayılı fərmanı;
- Argentina millətinin prezidentinin "Xarici ticarət üzrə Milli komissiyanın təsis edilməsi haqqında" 12 may 1994-cü il tarixli 766/94 sayılı fərmanı;
- Argentina millətinin prezidentinin "24,176 nömrəli «Qanuna təlimat haqqında» 30 noyabr 1994-cü il tarixli 212/94 sayılı fərmanı.

Siyahı bununla bitmir. Təbii ki, Argentina Milli Konstitusiyasını və xarici ticarətlə bağlı müxtəlif qanunların adlarını çəkmək lazımdır. Bundan əlavə, Argentina Sənaye, Ticarət və Mədəni İşləri Nazirinin 224 və 826 nömrəli qərarlarını göstərmək olar. Argentina prezidentinin fər-

manlarının siyahısı kifayət qədər mütəhəmkidir. ÜTT-nin antidempinq təcrübəsi üzrə komitəsinə mütəmadi olaraq Argentinanın qüvvədə olan qanunvericiliyinə əlavələr və dəyişikliklər göndərilir və bəzən yenilərinin qəbul edilməsi nəticəsində hansı fərmanların qüvvəsini itirdiyini izləmək xeyli çətin olur.

Antidempinq müddələrinin növbəti qrupunu hökumətlərin aktları təşkil edir. Bunlar da öz növbəsində qanunların icrası üçün qəbul edilmiş qərarlara və nisbi müstəqil mənbələrə bölünür. Bu gün antidempinq qanunvericiliyi ilə bağlı məsələlər hökumətlər tərəfindən müəyyən edilir və ya Bolqarıstan, Hindistan, Rusiya, Rumıniya, Sloveniya, Yaponiya kimi ölkələrdə antidempinq normayaradıcılığında iştirak edirlər. Aydındır ki, bu çox da böyük olmayan siyahıda keçmiş sosialist ölkələri üstünlük təşkil edir.

Antidempinq tənzimlənməsinin nisbi müstəqil mənbəyi kimi Bolqarıstan Nazirlər Sovetinin "Dempinq və subsidiyalaşdırılmış idxal əleyhinə müdafiə haqqında" 4 dekabr 1996-cı il tarixli, 287 nömrəli qərarını göstərmək olar. Əgər həmin aktın qanun qüvvəsi haqqında danışsaq, onda, məzmununa görə, o, 1994-cü il Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişə və 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinə münasibətdə "qanunqüvvəli" aktdır. Bu halda həmin Qərarın 1-ci maddəsinin birbaşa istinadları nəzərdə tutulur. "Dempinq və subsidiyalaşdırılmış idxal əleyhinə müdafiə haqqında" Bolqarıstan Nazirlər Sovetinin qərarı strukturuna görə otuz səkkiz maddədən və "Yekun müddəalar" (üç bənd) bölməsindən ibarətdir. Məzmun etibarilə bu qərar antidempinq qanunları və prezidentin fərmanları ilə eynidir. Eynilik ardıcılıqda özünü göstərir: əvvəlcə dempinq, sonra isə ziyan haqqında normativ müddəalar müəyyən edilir. və s.

Xarici ticarət qanununun icarsı məqsədilə qəbul edilmiş hökumət aktına nümunə olaraq 25 mart 1997-ci ildə Dövlət Şurasının elan etdiyi "Antidempinq və antisubsidiyalar haqqında" ÇXR Qaydalarını göstərmək olar. Həmin qaydalar, 2-ci maddədə göstəriləni kimi, "Xari-

ci ticarət haqqında" 12 may 1994-cü il tarixli ÇXR Qanununa uyğun olaraq işlənib hazırlanmışdır. Bu qanunun 30-cu maddəsində təsbit edilir ki, mal normal dəyərdən aşağı qiymət üzrə idxal edildikdə və daxili istehsala (sənayeyə) maddi ziyan vurduqda və ya maddi ziyan vurmaq təhlükəsi yaratdıqda yaxud, spesifik daxili istehsalın (sənayenin) təşəkkülünü əhəmiyyətli dərəcədə ləngitdikdə, dövlət belə ziyanı və ya ziyan təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün zəruri tədbirlər görmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, həmin qanunda, 32-ci maddədə antidempinq rüsumlarının müəyyənləşdirilməsi üçün şərt göstərilmişdir: "Xarici ticarət haqqında" ÇXR Qanununun 30-cu maddəsində təsbit olunan hüququ reallaşdırmaq üçün, ÇXR Dövlət Şurasının səlahiyyət verdiyi orqan və ya agentlik təhqiqat aparmalı və müvafiq qanunlara və inzibati qaydalara uyğun olaraq qərarlar qəbul etməlidir. Yeni antidempinq təhqiqatı antidempinq rüsumlarının tətbiq edilməsi üçün ayrılmaz şərt kimi bəyan edilmişdir. Məhz bu iki müddə "Antidempinq və antisubsidiyalar haqqında" ÇXR Qaydalarının altı fəslində təfərrüatı ilə göstərilir. Qeyd edilən qaydaların xüsusiyyətləri arasında son dərəcə müxtəsərliyi ilə xarakterizə edilən dil üslubunu xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Məsələn, "dempinq" anlayışı idxal olunan malın ixrac qiymətinin onun normal dəyərindən az olduğu vəziyyət olaraq müəyyənləşdirilir. Belə yanaşma, əlbəttə, müəyyən plyuslara malikdir lakin, ziyan haqqında yalnız maddi ziyan, onun vurulması təhlükəsi və ya ölkə istehsalı sahəsinin təşəkkülünün ləngidilməsi kimi xatırladılması ("Antidempinq və antisubsidiyalar haqqında" ÇXR Qaydaları, maddə 7) aşkar şəkildə qüsurludur. Yaxud başqa bir nümunə: "Antidempinq və ya antisubsidiyalar haqqında" ÇXR Qaydalarının V fəslə "Antisubsidiyalar haqqında xüsusi müddəalar" adlanır. Burada 4 maddə – 36, 37, 38 və 39-cu maddələr vardır. Birincisində "subsidiya" anlayışının tərifı verilir, ikincidə nəyin subsidiya olmadığı göstərilir, üçüncüdə subsidiya məbləğinin ədalətli və qəbul edilən metodla (!) təyin edilməsi göstərilir, dördüncüdə isə deyilir ki, II, III və IV fəsillərin müvafiq

müddəaları subsidiyaların səbəb olduğu ziyana tətbiq edilməli, təhqiqat aparılmalı və antisubsidiya tədbirləri tətbiq edilməlidir.

Yaponiya Kabineti həm də qanunqüvvəli aktlar – əmrlər qəbul edir. Xüsusi növ rüsumların tətbiq edilməsi ilə bağlı məsələlər üzrə onlar həcmcə çox da böyük olmur. Bu, hər şeydən əvvəl "Gömrük tarifi haqqında" 1910-cu il 54 №-li Yaponiya Qanunu (1994-cü il 118 nömrəli Qanunla əlavə edilmiş dəyişikliklərlə birlikdə) səviyyəsində – bu, dünyada müxtəlif rüsum növlərinə belə çox diqqətin ayrıldığı azsaylı qanunlardan biridir – müvafiq məsələlərin ətraflı işlənməsi ilə izah olunur. "Gömrük tarifi haqqında" Yaponiya Qanunun 8-ci maddəsinin icrası məqsədilə 1994-cü ilin dekabrında "Antidempinq rüsumları haqqında" 416 №-li Sərəncam (əmr) verildi. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, həmin nömrə və tarixlə Yaponiya Kabinetinin "Kompensasiya rüsumları haqqında" Sərəncamı qüvvədədir. O, həcmcə bir qədər böyükdür – onda birinci sərəncamdakı 7 maddəyə qarşı 16 maddə vardır. Məzmunu etibarilə bu sərəncamlar müvafiq prosedurların aparılması ilə bağlı həm ümumi həm də, prosessual müddəalardan ibarətdir.

Qanunun icrası məqsədilə qəbul edilmiş antidempinq aktlarının Rusiya analoqu "Xüsusi müdafiə tədbirlərinin, antidempinq tədbirlərinin və ya kompensasiya tədbirlərinin tətbiq edilməsindən əvvəl təhqiqat aparılması haqqında" Əsasnamədir. RF hökumətinin 11 mart 1999-cu il, 274 nömrəli qərarında təsbit edildiyi kimi, o, "Malların xarici ticarəti həyata keçirilərkən Rusiya Federasiyasının iqtisadi maraqlarının müdafiə edilməsi üzrə tədbirlər haqqında" Federal qanununun 3-cü maddəsinin reallaşdırılması məqsədlərlə təsdiq edilmişdir. Həmin maddədə deyilir: "Rusiya Federasiyası Hökuməti təhqiqatın aparılmasına məsul olan federal icra hakimiyyəti orqanını müəyyən edir və xüsusi müdafiə, antidempinq və ya kompensasiya tədbirlərinin tətbiqindən əvvəlki təhqiqatın aparılması qaydasını müəyyənləşdirir. Göstərilən federal orqan təhqiqatın nəticələri üzrə Rusiya Federasiyası hökumətinə xüsusi müdafiə tədbirlərinin, antidempinq tədbirlərinin, kom-

pensasiya tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında təkliflər təqdim edir". Bu maddəni blanket, yeni özünün strukturunda hüquqi normaların tam şərhinin olmadığı lakin, qəbul edilmiş və ya qəbul edilə bilən digər hüquqi qanunlara işarə edən maddə kimi təsnif etmək olar. Qanunqüvvəli aktların qəbul edilməsi əsas hüquqtəbqiyyətə vasitələrindən biridir. Belə normativ-hüquqi aktlar aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində dərc edilmək;
- formasına görə qanunla müəyyən edilmiş növlərə uyğun olmaq;
- qanunla müəyyən edilmiş məsələləri həll etmək.

Qanunun özü kimi, RF hökumətinin "Təhqiqatın aparılması haqqında" Əsasnaməsi təhqiqatların üç növünə tətbiq edilə bilər, yeni ümumi xarakter daşıyır. Bununla belə, ayrı-aynı hallarda, zərurət yaranıqda ayn-ayrı təhqiqatların bölgüsü aparılmışdır. Məsələn, nəzərdən keçirilən Əsasnamədə üç əlavə vardır ki, onlar da təhqiqatların müəyyən növlərinə aiddir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Əlavə № 1 "Xüsusi müdafiə tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında ərizəyə əlavə edilən sənədlərin (məlumatların) siyahısı;
- Əlavə № 2 "Antidempinq tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında ərizəyə əlavə edilən sənədlərin (məlumatların) siyahısı;
- Əlavə № 3 "Kompensasiya tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında ərizəyə əlavə edilən sənədlərin (məlumatların) siyahısı.

Lakin onu hazırlayanlar müvafiq təhqiqatların proseduruunu unifikasiya etməyə çalışmışlar. Təhqiqat aparılması haqqında Əsasnamə səviyyəsində, yəqin ki, buna nail olunmuşdur, lakin işlərin təcrübədə necə olacağını zaman göstərəcək.

"Təhqiqatların aparılması haqqında" RF hökuməti Əsasnaməsinin strukturunun özü onun bəndlərə ayrılmasını nəzərdə tutur, bəndlər də öz növbəsində yarımbölmələrə bölünür. I Bənd "Ümumi Qaydalar",

II – "Ərizələrin baxılmağa qəbulu", III – "Maraqlı şəxslərin məlumatlandırılması", IV – "Maraqlı şəxslərin və RF Ticarət Nazirliyinin hüquq və vəzifələri", V – "Öhdəliklərin qəbulu", VI – "RF Ticarət Nazirliyinin məruzəsi" və VII – "Yekun müddəalar" adlanır. Bu siyahıda diqqəti dərhal cəlb edən şey xarici ticarət nazirliyinin – RF Ticarət Nazirliyinin adının göstərilməsidir. Qanunverici "təhqiqatın aparılmasına məsul olan federal icra hakimiyyəti orqanı" ifadəsi ilə ("Malların xarici ticarəti həyata keçirilərkən RF-nin iqtisadi maraqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlər haqqında" Federal Qanununun 3-cü maddəsi) bu məsələnin üstündən keçmişdir. Buna görə də, RF Ticarət Nazirliyinin Adı dəyişdirildiyi halda Təhqiqatların aparılması haqqında Əsasnaməyə də dəyişiklik etmək lazım gələcəkdir. Lakin, belə dəyişikliklərin edilməsi prosedurlarında qanunlar və qanunqüvvəli aktlar arasındakı fərq nəzərə almaqla, onun böyük zəhmət tələb etməyəcəyini fərz etmək olar. Artıq indi həmin idarə İqtisadi İnkişaf və Ticarət Nazirliyi adlanır.

Rusiya qanunvericiliyində antidempinqlə bağlı hökumətin xüsusi aktları da vardır lakin, onların sayı çox deyildir. Bu gün yeganə misal olaraq RF hökumətinin 16 fevral 1993-cü il tarixli 183 №-li qərar ilə təsdiq edilmiş "Dempinq idxalı nəticəsində Rusiya iqtisadiyyatı sahələrinə dəyən əhəmiyyətli ziyanın müəyyən edilməsi xüsusiyyətləri haqqında" Əsasnaməni göstərmək olar.

Ayrı-aynı dövlətlərdə antidempinq tənzimlənməsi mənbələrinin tərkibi nazirliklərin normativ hüquqi aktları hesabına da formalaşır. Belə normayaratma Çilide, Türkiyədə və başqa ölkələrdə vardır.

Rusiyada "Təhqiqat gedişində əldə edilmiş və məxfi olmayan informasiyanın maraqlı şəxslərə verilməsi qaydası" RF Ticarət Nazirliyinin 3 sentyabr 1999-cu il tarixli, 396 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. Lakin nazirliklərə heç də həmişə «məhdud rol» verilmir. Məsələn, İspaniyada əsas antidempinq aktı maliyyə nazirinin "Antidempinq və kompensasiya rüsumlarının hazırlanması, tətbiqi, qoyulması və yığılması haqqında" 14 iyun 1994-cü il tarixli 351/1994 nömrəli qərarıdır.

Bəzən nazirliklərin aktları daha yüksək səviyyəli normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsi yolunda keçid mərhələsi olur. Məsələn, Tailandda son vaxtlara qədər əsas "antidempinq qanunu" Kommersiya Nazirliyinin V.E. 2534-cü "Tailandda ədalətsiz qiymətlərlə idxal edilən mallara xüsusi rüsumların qoyulması üçün və subsidiyalaşdırılaraq Tailandda idxal edilən mallara xüsusi rüsumların qoyulması üçün prosedurların meyarları və keçirilməsi haqqında" bildirişi idi. 17 dekabr 1996-cı ildə həmin bildirişi Kommersiya Nazirliyinin 14 sentyabr 1996-cı ildə qüvvəyə minmiş B.E. 2539-cu "Kompensasiya və antidempinq rüsumları haqqında" bildiriş əvəz etdi. Üç ildən sonra, 14 dekabr 1999-cu ildə ÜTT Antidempinq təcrübəsi üzrə komitəsinə antidempinq tənzimlənməsinin yeni mənbəyinin – "Antidempinq və kompensasiyalar haqqında" V.E. 2542-ci Tailand Aktının tərcüməsi təqdim edildi.

Nazirliklərin normayaratma təcrübəsində xüsusi yeri "guide" və "guidelines" (ing. – rəhbərlik) adlı sənədlər təşkil edir. Ən azı iki belə sənəd məlumdur. Birincisi, CAR Tarif və Ticarət üzrə Şurasının 1995-ci il (sentyabr) tarixli "Dempinq və subsidiyalaşdırılmış ixrac: haqsız beynəlxalq ticarət təcrübəsi əleyhinə hərəkətlərə münasibətdə siyasət və prosedur haqqında" təlimatdır. İkincisi – tarixi və qəbul edən orqanın naməlum olduğu "Antidempinq və kompensasiya rüsumlarına aid proseduralar haqqında" yapon təlimatıdır. Birinci sənəddə antidempinq prosedurlarının bütün aspektləri təfərrüatı ilə göstərilir. İkincisində də prosesual aspektlərə müəyyən diqqət yetirilir, lakin, bununla yanaşı yapon təlimatında iki əlavə vardır. Birinci əlavədə kompensasiya tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı sənədlərin nümunə formaları: "rüsumların ilkin qoyulması haqqında ərizə", "dəyişən şəraitlə əlaqədar olaraq rüsumların qoyulmasının dəyişdirilməsi və dayandırılması haqqında ərizə", "Rüsumların qoyulması dövrünün artırılması haqqında ərizə", "vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar öhdəliklərin dəyişməsi haqqında ərizə", "kompensasiya rüsumlarının ödənişi haqqında ərizə" göstərilmişdir. İkinci əlavədə antidempinq prosedurlarına aid sənədlərə verilən tələb-

lər açıqlanır. Ərizələrin bütün sadalanan nümunə formalarında alıcı Yaponiyanın Maliyyə nazirliyi adlandırılır.

Yuxarıda göstərilən aktlar, demək olar ki, müstəqil normayaratma nümunələridir. Ayn-ayrı dövlətlərdə bir neçə orqanın birgə qəbul etdiyi antidempinq aktları vardır. Nümunə kimi Hindistan hökuməti, Maliyyə Nazirliyi və Gəlirlər Departamentinin 1 yanvar 1995-ci il tarixli 2/95-N.T.CUSTOMS nömrəli bildirişini, "Antidempinq rüsumlarının, kompensasiya rüsumlarının və müdafiə tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi prosedurları və tətbiqi qaydaları haqqında" 24 avqust 1992-ci il tarixli, 128 nömrəli Rumıniya Ticarət Nazirliyi, İqtisadiyyat, turizm və maliyyə nazirliyinin birləşmiş sərəncamını və s. göstərmək olar. Antidempinq tənzimlənməsinin belə mənbələri öz təbiətinə görə qanunqüvvəli xarakter daşıyır. Bir hakimiyyət orqanının qəbul etdiyi aktlarda olduğu kimi, onlarda da "yuxarı" normativ-hüquqi aktın ayn-ayrı müddəalan təfərrüatı ilə göstərilir.

Beləliklə, əksər dövlətlərin antidempinq qanunvericiliyi iyerarxiya prinsipi üzrə düzülmüş müxtəlif qanun və qanunqüvvəli aktların birləşdirildiyi sxem üzrə yaranmışdır.

Ayn-ayn dövlətlərdə antidempinq qanunvericiliyi tərkibində kifayət qədər spesifik aktlar da vardır. Nümunə olaraq Braziliya Respublikası vitse-prezidenti tərəfindən qəbul edilmiş, 1 mart 1995-ci il tarixli 926 №-li müvəqqəti tədbirlər adlandırılan, sonradan dəyişikliklər edilmiş 14 sentyabr 1994-cü il tarixli, 616 №-li eyni adlı aktı göstərmək olar. Braziliyada bu normativ-hüquqi akt müvəqqəti səciyyə daşıyırdı. O, 1988-ci il Braziliya Federativ Respublikası Konstitusiyasının (sonrakı dəyişikliklərlə) 62-ci maddəsi əsasında qəbul edilmişdir. Həmin maddədə nəzərdə tutulur ki, müvafiq və təxirəsalınmaz hallarda prezident müvəqqəti tədbirlər görə bilər. Bunlar dərhal konqresə təqdim edilməlidir. Müvəqqəti tədbirlər, əgər onlar 30 gün müddətində qanun şəklində yenidən ifadə olunurlarsa, həm onlar haqqında qərar qəbul edilən andan, həm də, onların dərc edildiyi andan qüvvəsini itirir, Kon-

gress isə bundan irəli gələn hüquqi məsələləri tənzimləyir.

Ayrı-ayrı dövlətlərdə oxşar aktlar antidempinq qanunvericiliyinin əsas mənbəyi rolunu yerinə yetirə bilər.

Belə vəziyyət Mavrikiyada olmuşdur. 23 may 1995-ci ildə antidempinq təcrübəsi üzrə komitəyə göndərilmiş bildirişdə bəyan edilirdi ki, Mavrikiyanın antidempinq qanunvericiliyi yoxdur və qanunların, təlimatların və "antidempinq hərəkətləri üçün inzibati prosedurları" hazırlanması üzrə zəruri addımlar atılır. Eyni zamanda deyilirdi ki, antidempinq orqanlarının yaradılması və antidempinq təhqiqatlarının təqidi və keçirilməsi prosedurlarının hazırlanması prosesi gedir. Artıq 1995-ci ilin oktyabrın 25-də "Antidempinq hərəkətləri üçün prosedurları"nın təqdim edildiyi ikinci bildiriş gəldi. Antidempinq prosedurlarının digər mənbələrlə əlaqəsi barədə həm də tək-cə Mavrikiya hakimiyyətinin bəyanatları əsasında mühakimə yürütmək olar. Həmin bəyanatların birindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, antidempinq tənzimlənməsi ilə bağlı ayrı-ayrı məsələlər "Gömrük tarifi haqqında" Mavrikiya Aktında əhatə olunur. Məsələn, təsbit edilir (4(c)-cü bölmə) ki, antidempinq rüsumları müəyyən etmək Mavrikiya Maliyyə Nazirliyinin səlahiyyətidir.

Mavrikiyanın antidempinq prosedurlarında tarix və onu qəbul etmiş orqan göstərilir. Hər halda ÜTT Antidempinq təcrübəsi üzrə Komitəyə təqdim edilmiş rəsmi bildirişdə belə məlumat yoxdur. Əlavə mənbələrdən belə nəticə hasil olur ki, Mavrikiyanın Antidempinq prosedurları bu ölkənin hökuməti tərəfindən qəbul olunur. Onlar altı bölmədən ibarət olur. Onlarda əsas diqqət prosessual aspektlərə verilir ki, bu da normativ-hüquqi aktın adını əks etdirir. Məzmunca, demək olar ki, bütün bölmələr 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin transformasiya olunmuş müddəalarıdır. Amma bu şəkildə həmin aktın praktiki istifadəsinin mümkünlüyü təsəvvür olunmur, ən azı ona görə ki, "ziyan" anlayışı yalnız xatırladılır (doğrudur, prosedurun mətnində 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə istinad vardır), dempinq və ziyan arasında səbəb-nəticə əlaqəsi haqqında isə yalnız antidempinq

rüsumlarının retroaktiv tətbiqi işığında danışılır. Müqayisə üçün, "Xüsusi idxal tədbirləri haqqında" 28 iyun 1984-cü il tarixli (sonrakı dəyişikliklərlə) Kanada Aktında "ziyan" anlayışı ən çox istifadə edilir və demək olar ki, hər bir bölmədə ona işarə vardır. Bununla qeyd edilir ki, ziyanın olması antidempinq tədbirlərinin tətbiqində əsaslardan biridir; ziyan olmadıqda antidempinq qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan rüsumlar və ya öhdəliklər tətbiq edilə bilməz.

Antidempinq məsələlərinin qeyri-qənaətbəxş hüquqi nizamasızlığının analoji səviyyəsinə bir çox ölkələrdə rast gəlmək olar. Həm də normativ-hüquqi akt səviyyəsi ilə heç bir əslilik yoxdur. Buna misal Marokko Krallığının "Xarici ticarət haqqında 1989-cu il (sonrakı dəyişikliklərlə) tarixli 13-89 №-li Qanununu göstərmək olar ki, burada antidempinq məsələlərinə tək-cə bir – 15-ci – maddə həsr edilmişdir. Əgər "Gömrük tarifi haqqında" 21 may 1993-cü il (sonrakı dəyişikliklərlə) tarixli, 5003-1 №-li RF Qanununda və "Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi haqqında" 13 oktyabr 1995-ci il tarixli (sonrakı dəyişikliklərlə), 157-FZ №-li Federal Qanunda cəmləşdirilmiş ilk Rusiya antidempinq qaydalarını xatırlasaq, güman etmək olar ki, Mavrikiyanın və Marokkonun normativ-hüquqi aktları mükəmməl antidempinq qanunu və qanunqüvvəli aktların qəbulunda aralıq mərhələdir. Bu, kifayət qədər sürətlə – Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olan dövlətlərdən malların göndərişinə münasibətdə antidempinq tədbirlərinin tətbiqi zərurəti meydana çıxan kimi – baş verə bilər.

Milli antidempinq qanunvericiliyinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qanunvericilik unifikasiya edilmiş qaydalara təsiri altında formalaşır. Hazırda həmin qaydaların iki səviyyəsi vardır: regional və universal. Regional unifikasiya müəyyən siyasi-iqtisadi qrupu təşkil edən bir neçə qonşu ölkə və ya dövləti əhatə edir. Universal unifikasiya ən müxtəlif ölkələri əhatə edir, müxtəlif ictimai sistemlərə aid dövlətlər üçün açıqdır.

İlk milli antidempinq müddəaları Kanadada hazırlanmışdır. 1904-

cü ildə onlar Birləşmiş Ştatlardan polad idxalı əleyhinə tətbiq edilmişdi [38]. Tezliklə antidempinq aktları Yeni Zelandiyada (1905-ci il), Avstraliyada (1906-cı il). Cənubi Afrika Birliyində (1914-cü il) meydana çıxdı [31]. Həmin vaxtdan bəri antidempinq digər dövlətlərdə də güclü inkişaf etdi, həm də antidempinq qanunları təcrübədə fəal şəkildə istifadə edilməyə başladı.

Milli antidempinq qanunvericiliyinin tətbiq edilməsində daim artmaqda olan potensial beynəlxalq ticarətdə mühüm əngələ çevrildi ki, bu da həmin məsələnin beynəlxalq səviyyəyə çıxarılmasına səbəb oldu, yəni müxtəlif dövlətlərin milli hüquqları özlərinin xarici ticarət siyasəti vasitəsilə antidempinq tənzimlənməsinin unifikasiya edilmiş qaydalarının norma və prinsiplərinin formalaşdırılması zərurətini göstərdi.

20-ci illərin ikinci yarısında dempinqlə bağlı problemlər Millətlər Liqasında, 30-cu illərin əvvəlində isə Ümumdünya İqtisadi konfransında müzakirə olunur. Və II Dünya müharibəsi ilə bağlı yaranmış fasiləyə baxmayaraq, bu mövzu aktual olaraq qaldı.

10 aprel 1947-ci ildə Birləşmiş Ştatların nümayəndələrinin təklifinə əsasən dempinqlə üzrə xüsusi müddəalar Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin tərkib hissəsi kimi şərh olundu. Belə bir rəy vardır ki, həmin sazişin antidempinq normaları həmin dövrdə Birləşmiş Ştatların qüvvədə olan antidempinq qanunvericiliyinə uyğunlaşdırmadan başqa bir şey deyildir. Ayn-ayrı dövlətlərdə milli antidempinq qanunvericiliyi formalaşdıqdan və onun müddəaları təcrübədə aprobasiya olunduqdan sonra unifikasiya prosesi başlandı.

Nəhayət, TTBS. Bu sazişin VI maddəsində (bənd 1) təsbit olunur ki, "razılaşan tərəflər qəbul edirlər ki, bir ölkənin mallarının digər ölkənin bazara malların normal qiymətindən aşağı qiymətlərlə daxil olmasından ibarət olan dempinqlə, əgər razılaşan tərəfin ərazisində yaradılan sənayeyə maddi ziyan vurursa və ya maddi ziyan vurmaq təhlükəsi yaradırsa yaxud, ölkə sənayesinin yaranmasını mühüm dərəcədə ləngidirsə, pislənməlidir. Həmin maddənin məqsədləri üçün hesab

etmək lazımdır ki, idxal edən ölkənin bazara mal özünün normal qiymətindən aşağı qiymət üzrə bir şərtlə daxil olur ki, bir ölkədən digərinə ixrac edilən malın qiyməti (a) analoji mal ixrac ölkəsində istehlak üçün nəzərdə tutulduqda onunla ticarətin adi gedişində müqayisə edilən qiymətdən aşağı olsun və ya (b) belə daxili qiymət olmadıqda: (i) normal ticarət gedişində üçüncü ölkəyə ixrac üçün nəzərdə tutulmuş analoji mala qoyulan ən yüksək müqayisə edilən qiymətdən aşağı olsun yaxud, (ii) satış və mənfəət üzrə orta ölçülərdə xərclərin əlavəsi ilə mənfəə ölkədə malın istehsal dəyərindən aşağı olsun. Hər iki halda satış şərtlərindəki fərqlərə, vergi qoyulmasındakı fərqlərə və qiymətlərin müqayisə imkanına təsir edən digər şərtlərə zəruri əlavə edilir" [35].

Bu maddənin məzmunundan belə nəticə hasil olur ki, TTBS qaydaları dempinqlə qadağan etmir, onu yalnız pisləyir. Bununla yanaşı həmin qaydalar dempinqlə mallarının daxil olduğu dövlətin səlahiyyətli orqanlarına antidempinq tədbirləri tətbiq etmək imkanı verir. Həmin maddənin 2-ci bəndində müəyyən edilir ki, dempinqlə aradan qaldırmaq və ya onu əngəlləmək məqsədləri üçün razılaşan tərəf dempinqlə qaydasında daxil olan istənilən mala həmin mal üzrə dempinqlə fərqi aşmayan ölçüdə antidempinq rüsumu qoya bilər. Həmin maddənin məqsədləri üçün dempinqlə fərqi dedikdə bəndin müddəalarına uyğun olaraq təyin edilən qiymətlərdəki fərq nəzərdə tutulur.

TTBS-nin antidempinq müddəaları heç bir detallaşdırma olmadan yalnız baza qaydalarından ibarətdir. Belə vəziyyət, şübhəsiz, qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Ona görə də birinci unifikasiya edilmiş qaydalar – TTBS-nin antidempinq müddəaları meydana çıxandan sonra dempinqlə bağlı məsələlər dafələrlə TTBS üzvlərinin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

TTBS antidempinq müddəalarının yarımçıqlığını aradan qaldırmaqda ilk cəhd 60-cı illərin ikinci yarısında edilmişdir. 13 iyul 1967-ci ildə "Kennedi raundu" danışıqlarında (Cenevrə) bir neçə iştirakçı tərəfindən TTBS-nin VI maddəsinin şərhə haqqında ilk Saziş imzalandı.

Əslində, bu, antidempinq rüsumlarının tətbiqini tənzimləyən beynəlxalq saziş hazırlamaqda ikinci cəhd idi.

1967-ci il Antidempinq Məcəlləsi "Tokio raundu" danışıqları (Cenevrə) gedişində yenidən nəzərdən keçirildi və 12 aprel 1979-cu ildə TTBS-nin ayrı-ayrı iştirakçıları yeni anlaşma imzaladılar. Antidempinq Məcəlləsi Avropa İqtisadi Birliyinin mənafeləri üçün yenidən nəzərdən keçirilmişdir. İş ondadır ki, Birliyin dünya ticarətində təsir sferalarının bölüşdürülməsindəki rəqibi – Birləşmiş Ştatlar – bir qədər əvvəl 1967-ci il Antidempinq Məcəlləsini imzalamış, lakin onun mühüm müddəalarını, o cümlədən dempinq və ziyan arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsi haqqındakı müddəanı daxili qanunvericiliyə daxil etməmişdi. Aparılmış danışıqlar nəticəsində Avropa İqtisadi Birliyi nümayəndələri kompromisə nail oldular, nəticədə Birləşmiş Ştatlar nəinki Birlik kimi yeni saziş – 1979-cu il Antidempinq Məcəlləsini imzaladı, həm də, 1980-ci il yanvarın 1-dək onun müddəalarını ölkə daxilində tam şəkildə qüvvəyə mindirdi.

Uruqvay raundunun (Punta-del-Este-Marrakeş) işinin əvvəlində 1979-cu il Antidempinq Məcəlləsinə yenidən baxılması haqqında məsələ xüsusi diqqət cəlb etmədi. Lakin danışıqların gedişi prosesində məsələ getdikcə ön plana çıxdı. Bu, iki amillə izah oluna bilər. Birinci, antidempinq tədbirlərini tətbiq edən dövlətlərin və bəzində antidempinq tədbirlərinin tətbiq edildiyi dövlətlərin mövqelərinin qütbləşməsi. Bu iki qrup dövlətlər arasında danışıqların gedişində aşkar edildi ki, 1979-cu il Antidempinq Məcəlləsinin müddəaları bazanın müasir inkişafına uyğun gəlmir. İkincisi, antidempinq qanunlarının dünyada yayılması ona gətirib çıxardı ki, TTBS-yə üzv dövlətlər qarşısında milli antidempinq qanunvericiliyinin kortəbii tətbiqi nəticəsində ortaya çıxmış xaosun qarşısını almaq vəzifəsi durdu.

Danışıqlarda TTBS-nin bir sıra razılaşan tərəfləri, xüsusilə Avropa Birliyi, Honkonq, Koreya, Birləşmiş Ştatlar və Yaponiya dəyişikliklər təklif etdilər, o təkliflərin bəziləri kifayət qədər radikal idi. Bu birinci də

fə 21 may 1987-ci ildə Koreya Respublikasının nümayəndəsi tərəfindən təklif edildi. Bu da qismən onunla izahlanır ki, həmin ölkədən olan mallara daha tez-tez antidempinq rüsumları tətbiq olunur [21]. Məcəllənin yenidən nəzərdən keçirilməsinin təşəbbüsçüsü olan dövlətlər onun xeyli miqdarda yaygın formulalarının dəqiqləşdirilməsində ısrar edirdilər ki, məcəllənin müddəalarının müxtəlif şərholunma riskini minimuma endirsinlər.

Nəticədə 15 aprel 1994-cü ildə TTBS-nin VI maddəsinin şərhinə üzrə sayca üçüncü və indiyə qədər qüvvədə olan Saziş (1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi) imzalandı. Bu sahədəki danışıqların xarakterik cəhəti qüvvədə olan normaların Tokio sazişinin tətbiqi nəticəsində toplanmış təcrübə əsasında ya Avropa Birliyinin, ya da Birləşmiş Ştatların təcrübəsinə uyğunlaşdırılması prosesi idi. Həm də sayca üçüncü sazişin iştirakçıları Ümumdünya Ticarət Təşkilatının bütün üzvləridir.

1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi rəsmi olaraq "TTBS-nin VI maddəsinin şərhinə haqqında 1994-cü il Sazişi" adını daşıyır. 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin belə adı mühüm hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Məcəllənin birinci maddəsi bunu göstərir. Orada deyilir ki, "Antidempinq tədbiri yalnız 1994-cü il TTBS-nin VI maddəsində nəzərdə tutulan hallarda və hazırkı məcəllənin müddəalarına uyğun olaraq başlanılan və apanılan təhqiqatlar nəticəsində tətbiq edilir. Tədbir antidempinq qanunvericiliyi və ya normativ aktlar əsasında görülürsə, aşağıdakı müddəalar 1994-cü il TTBS-nin VI maddəsinin tətbiqini tənzimləyir" [35].

Bu formula o deməkdir ki, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi 1994-cü il TTBS-nin VI maddəsinə münasibətdə, hüquqi mənada, xüsusi qanundur və həmin maddənin əvəzində tətbiq edilir. Həm də Ümumdünya Ticarət Təşkilatının bütün sazişləri ilə belə situasiya yoxdur. Məsələn, Subsidiyalar üzrə Razılaşma sadəcə Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri üzrə Sazişdir, baxmayaraq ki, onun 10-cu maddəsi də "1994-cü il TTBS-nin VI maddəsinin tətbiq edilməsi" adla-

nır. Həmin maddədə nəzərdə tutulur: "İştirakçı ölkələr başqa iştirakçı ölkənin ərazisinə idxal edilən, hər hansı iştirakçı ölkənin istənilən malına kompensasiya rüsumu qoyulması 1994-cü il TTBS-nin VI maddəsinin müddəalarına və bu Sazişin şərtlərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsi məqsədilə bütün zəruri tədbirləri görürlər. Kompensasiya rüsumları yalnız bu Sazişin və Kənd təsərrüfatı üzrə Sazişin müddəalarına uyğun olaraq başlanılan və keçirilən təhqiqatdan sonra tətbiq edilə bilər". Həmin müddəalar göstərir ki, Subsidiyalar və Kompensasiya tədbirləri üzrə Sazişin müddəaları VI maddənin bezi müddəaları üçün xüsusi qanun ola bilsə də, bu maddə antidempinq rüsumlarından daha çox kompensasiya rüsumlarının tətbiq edilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir [30]. Hər iki məqalə üçün ümumi hal ondan ibarətdir ki, bu gün (TTBS danışıqlarının Uruqvay raundundan sonra) onlar Ümumdünya Ticarət Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Saziş çərçivəsində beynəlxalq öhdəliklərə çevrilmişdir. Başqa sözlə, bu öhdəlikləri Ümumdünya Ticarət Təşkilatının bütün üzvləri üzərlərinə götürür, halbuki, hökumət tədarükləri mal əti, süd məhsulları və mülki aviataxna üzrə anlaşmalar haqqında sazişlər könüllü xarakterli sazişlər olaraq qalır.

1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi həcmli sənəd olaraq ətraflı işlənmiş, detallaşdırılmış maddələrdən ibarətdir. Materialın dil üslubunu ideal hesab etmək çətin olsa da və bir çox normaları başa düşülməsi üçün təfəssilatlı təhlil tələb olunsa da, həmin maddələr yüksək hüquqi mədəniyyət səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və hüquqi texnikanın yüksək tələblərinə cavab verir.

Məcəllə aşağıdakı şəkildə bölüşdürülmüş üç hissədən, on səkkiz maddədən ibarətdir.

- I hissə (m.1 "Prinsiplər"; m.2 "Dempinqin tərif"; m.3 "Ziyanın tərif"; m.4 "Ölkə sənaye sahəsinin tərif"; m.5 "Təhqiqatın başlanması və sonrakı keçirilməsi"; m.6 "Sübutlar"; m.7 "Mvəqqəti tədbirlər"; m.8 "Qiymətlər üzrə öhdəliklər"; m.9 "Antidempinq rüsumlarının qoyulması və tutulması"; m.10 "Retroaktivlik"; m.11 "Antidempinq rüsumlarının və

qiymətlər üzrə öhdəliklərin qüvvədə olma müddəti və onlara yenidən baxılma"; m.12 "Çıxarılmış qərarların açıq bildirişi və şərh"; m.13 "Məhkəmədə yenidən baxılması"; m.14 "Üçüncü ölkə adından antidempinq tədbirləri"; m.15 "İnkişaf etməkdə olan iştirakçı ölkələr");

- II hissə (m.16 "Antidempinq təcrübəsi üzrə Komitə"; m.17 "Məsləhətləşmələr və mübahisələrin tənzimlənməsi");

- III hissə (m.18 "Yekun müddəalar").

Bundan əlavə, sonda iki əlavə gəlir (№ 1 – "6.7-ci maddəyə uyğun olaraq yerlərdə təhqiqat proseduraları"; № 2 – "6.8-ci maddənin mənası üzrə ən yaxşı mövcud informasiya"). Bu əlavələr 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin ayrılmaz tərkib hissələridir (m.18 bənd 7). Sonuncu əlavə 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin 6-cı maddəsinin (bənd 8) davamıdır. Orada təsbit edilir ki, maraqlı tərəf zəruri informasiya verməkdən imtina etdiyi və ya onu qəbul edilmiş zaman müddətində təqdim etmədiyi yaxud, təhqiqatı əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirdiyi hallarda, ilkin və sonuncu qərarlar, müsbət və ya mənfi, əldə olan mövcud faktlar əsasında çıxarılır. Hazırkı bəndin tətbiqi zamanı 2 №-li Əlavənin müddəalarına əməl olunur. Bu müddəa 1979-cu il Antidempinq Məcəlləsinin 6-cı maddəsinin (bənd 8) təkrarlayır lakin, ondan fərqli olaraq bununla məhdudlaşmır, əlavədə davam edir.

Sələfləri ilə müqayisədə 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi həcm etibarilə bir qədər böyükdür. 1967-ci il Antidempinq Məcəlləsi iki hissədən və 17 maddədən ibarət idi. 1979-cu il Antidempinq Məcəlləsi, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi kimi üç hissədən ibarət olsa da, onlara cəmi 16 maddə daxil edilmişdi. Doğrudur onda, 1967-ci il Antidempinq Məcəlləsindəki kimi, hələ preambula da vardır. Bütün məqalələr üçün ümumi olan maddələrdə bəndlərin və yanbəndlərin böyük tərkibidir. Bir qayda olaraq, onların sayı yeddiyə çatır, lakin istisnalar da vardır. Məsələn, 1979-cu il Antidempinq Məcəlləsinin 16-cı maddəsi on üç bənddən ibarətdir. Nəticədə maddələrin çox da böyük görünməyən miqdanna baxmayaraq, bu məqalələr kifayət qədər həcmli

sənədlərdir.

1967-ci və 1979-cu illərin Antidempinq Məcəlləsindən fərqli olaraq, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsində dempinqin tərifi, antidempinq təhqiqatlarını açılması və keçirilməsi prosedurları, antidempinq tədbirlərinin tətbiqi və qüvvədə olma müddətlərinə aid daha aydın və təfəsilatlı qaydalar nəzərdə tutulur. Bundan başqa, milli hakimiyyət orqanları tərəfindən görülən antidempinq tədbirləri məsələlərinə dair mübahisələrin çoxtərəfli həlledilmə mexanizminin rolu daha dəqiq göstərilir. 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin minusları arasında, bir qayda olaraq, ziyanla bağlı məsələlərin kifayət qədər işlənməməsini qeyd edirlər. Bu məcləle ziyan müəyyənləşdirilərkən diqqət yetiriləsi elementləri dəqiq sadalasa da, dempinq və ziyan arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə aydınlıq gətirmir [31].

1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin yekun müddəalarında göstərilir ki, bu məclələnin (m.18, b.1) şərhinə üçün 1994-cü il TTBS müddəalarının uyğunluğundan başqa, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının digər iştirakçı ölkəsindən dempinq qiymətləri üzrə ixrac əleyhinə heç bir konkret tədbir görülmə bilməz. Həm də, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin 18-ci maddəsində (b.2) qeyd edildiyi kimi, bu məclələnin istənilən müddəası barəsində digər iştirakçı ölkələrin razılığı olmadan heç bir qeyd-şərtə yol verilmir.

1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin 18-ci maddəsində (b.3) təsbit olunur ki, onun müddəaları Ümumdünya Ticarət Təşkilatı üzrə Sazişin hansısa iştirakçı ölkəsi üçün qüvvəyə minmə tarixində və ya həmin tarixdən sonra verilən xahişlərə uyğun olaraq açılmış antidempinq təhqiqatlarına və mövcud tədbirlərin yenidən nəzərdən keçirilməsinə tətbiq edilir. Uyğun olaraq, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin qüvvəyə minməsinə qədər qəbul edilmiş, lakin, həmin tarixdə tətbiq edilməkdə olan antidempinq tədbirləri bu məclələnin qüvvəsi altına düşmür. Həmin müddəanın effekti ondan ibarət idi ki, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin qüvvəyə minmə tarixinə qədər başlanmış anti-

dempinq təhqiqatlarının böyük miqdarı, hətta antidempinq prosesinin müvafiq prosedurları üzrə qərarlar yeni məclələ qüvvəyə mindikdən sonra qəbul edilsə belə, onun hüdudlarından kənar qalmışdı. Bu işlər üçün TTBS Antidempinq təcrübəsi üzrə Komitəsi tərəfindən 8 dekabr 1994-cü ildə 1979-cu il Antidempinq Məcəlləsinin müddəalarını müəyyən dövr üçün qüvvədə saxlayan xüsusi Keçid Əsasnaməsi qəbul edilmişdi. Belə addımın zəruriliyi qismən onunla şərtlənirdi ki, danışıqların Uruqvay raunduna qədər mübahisələrin həlledilmə mexanizmi münsiflər qrupunun məruzələrinin qəbul edilməsində konsensus tələb edirdi, məğlub olan tərəf isə potensial olaraq məruzələrin qəbulunu engəlləyə bilərdi.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının iştirakçı dövlətlərinin sayını nəzərə alsaq (130-dan çoxdur), əhəmiyyətinə görə 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi antidempinq tənzimlənməsinin unifikasiyası edilmiş baza standartıdır. O, digər mənbələr üzərində üstünlük təşkil edir və onları üçün oriyentir.

1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi bir çox dövlətlərdə milli qanunvericiliyin tərkib hissəsidir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı məzmunundakı bəyanatı nisbi nümunə forması hesab etmək olar: "Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin VI maddəsinin şərhinə üzrə ÜTT Sazişi və Subsidiyalar və kompensasiya rüsumları üzrə Saziş Dominikan Respublikası Milli Konqresi tərəfindən 1995-ci il yanvar tarixli, 2 №-li qərarla lazımi şəkildə ratifikasiya edilmiş və 28 fevral 1995-ci il tarixli, 9902 №-li Gaceta Oficial-da (Rəsmi jurnal) dərc olunmuşdur. Dominikan Respublikasının hüquq sistemində görə, əgər beynəlxalq saziş Milli Konqresdə ratifikasiya olunursa, onda onlar milli hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevrilir və qanun qüvvəsinə malikdir. Buna görə də, Dominikan Respublikasına yuxarıda göstərilən sazişlərin müddəalarının icrası zamanı istifadə edilməli olan təsisat və inzibati çərçivələri müəyyən edən uyğun hüquqi mətni yalnız işləyib hazırlamaq qalır". Yaxud belə bir bəyanat: "İndoneziya 1994-cü ilin oktyabrında 7/1994

Nə-li Qanunla Uruqvay raundunun Yekun aktını ratifikasiya etdikdən sonra ÜTT Antidempinq sazişi pozitiv və qüvvəyə minmiş qanuna çevrilmişdir". 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin belə statusunu nəzərə alsaq, onun müddəalan hətta milli antidempinq qanunvericiliyi olmadıqda belə, tətbiq edilə bilər. Əlbəttə, unifikasiya edilmiş qaydalara belə münasibət heç də bütün dövlətlər üçün xarakterik deyildir. Məsələn, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi Yamaykada hüquqi qüvvəyə malik deyil.

1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin müddəaları milli qanunvericilikdə hansı dərəcədə sistemə salınması barəsindəki məsələ müxtəlif hallardan asılıdır. Məsələn, İslandiya milli qanunvericiliyə beynəlxalq sazişlərin yalnız prinsiplərinin keçirildiyi standart metodologiya istifadə olunur. Müvafiq olaraq, beynəlxalq sazişin hər bir norması milli qanunvericiliyə daxil edilmir. Antidempinq məcəllələri bu qaydanı bir qədər pozur və milli qanunvericilikdə antidempinq tənzimlənməsinin sadəcə baza prinsipləri səviyyəsində olduğundan daha çox tam şəkildə əks etdirilir. Lakin, təbii, bu proses sadəcə kompilyasidan çox uzaqdır. Məsələn, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin 3-cü maddəsində (b.8) maddi ziyan vurulması təhlükəsi ilə bağlı məsələlərin xüsusi diqqətlə baxılması tələb olunur. Hindistan Hökumətinin, Maliyyə Nazirliyinin və Gəlirlər Departamentinin 2/95-N.T. CUSTOMS Nə-li bildirişinə II Nə-li Əlavənin VII bəndində (bu bənd "ziyan təhlükəsi"nin tərifinə həsr olunub) "special care" (ing. – xüsusi diqqət, qayğı) ifadəsi işlədilmir. Hindistanın nümayəndəsi bu halı aşağıdakı şəkildə şərh edir: "Sazişin müddəalarının hər birini və hamısını milli hüquqa köçürmək zəruri hesab edilmir". Avstraliyada da belə hesab edirlər.

Doğrudur, bəzən belə münasibət ona gətirib çıxarır ki, milli qanunvericilikdə 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinə xas olan və antidempinq proseslərinə əmələdilmə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən detallaşdırılma ümumiyyətlə mövcud olmur. Antidempinq tənzimlənməsi ilə bağlı zəngin normativ hüquqi aktlar sistemə baxmayaraq,

Argentinada belə vəziyyət meydana gəlmişdir. Belə ki, bu dövlətin qanunvericiliyində antidempinq bəyanatlarının dəstəklənməsi səviyyəsi, antidempinq təhqiqatlarına başlanılması bildirişləri, müvəqqəti tədbirlərin tətbiqi müddətləri haqqında müddəalar yoxdur, minimal qaydalan, eləcə də, "ən yaxşı mümkün olan informasiya" anlayışı ilə bağlı məsələlər və s. nizama salınmamışdır. Belə vəziyyətdə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının digər üzv dövlətlərinin məzəmmətindən yan keçmək üçün "1994-cü il Antidempinq Məcəlləsi müddəalarının bilavasitə tətbiqi" adlı klassik üsuldan istifadə edilir.

Beləliklə, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin müddəalarının milli qanunvericilikdə sistemə salınmasına münasibət Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzv dövlətləri arasında fərqlidir. Bununla əlaqədar olaraq, maraq doğuran daha bir nümunə Yeni Zelandiyanın bu məsələyə münasibətidir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının müqavilələrində olan öhdəliklərin spesifik ifadə edilmənin təkrarından fərqlənən, öhdəliklərin sinxronlaşdırılmasının burada qüvvədə olan metodu həmin öhdəliklərlə uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Yeni Zelandiya hakimiyyət orqanlarının fikrincə, tərəflər arasında bağlanmış sazişlərin müddəaları hər bir tərəfin birbaşa tətbiq etməsi üçün dəqiq işlənib hazırlanmamışdır; müddəalar razılıba gələn tərəflərin beynəlxalq öhdəliklərinin məqsədləri üçün uyğun idi, lakin, onlar sözbəsöz Yeni Zelandiyanın qanunvericiliyinə keçirməyə yaramırdılar. Əgər Yeni Zelandiya Ümumdünya Ticarət Təşkilatı sazişlərinin dəqiq, hərfi müddəalarını qəbul edərsə, bu onları uzlaşdırıldığı kontekstdən təcrid edər. Bu, qeyri-müəyyənliyə səbəb olar ki, hüquqşünaslar bundan öz müştərilərinin maraqlarını müdafiə etməkdən ötrü istifadə edə bilərlər. Əgər müddədə birmənəlik yoxdursa, Yeni Zelandiyanın məhkəməsi onun bütün mümkün mənalarnı nəzərdən keçirməli olacaq və işlərin pis ssenarisi zamanı Yeni Zelandiya hüququ müddəalarına sazişlərin məqsədləri ilə üst-üstə düşməyən mənanın verilməsinə səbəb olar.

Müqavilələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün Yeni Zelandiya metodu daha böyük aydınlığı təmin etmək vasitəsilə qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaqda özünün məqsədinə malikdir. Həmin metod həm də inzibati prosesin sürətliliyini təmin etməkdə üstünlüyə malikdir ki, bu da nəticəyə vaxtında nail olmaq üçün mühüm şərtidir. Həmin sürətlilik hakimiyyət orqanlarının istifadə etdiyi yanaşmanın düzgünlüyünü tələb edir. Nəticədə bunların hamısı bütün maraqlı tərəflərin hərəkətlərinin böyük uyğunlaşdırılma səviyyəsinə çevrilir.

Yeni Zelandiyanın qanunvericiliyinə sazişlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədləri ilə daxil edilmiş dəyişiklikləri beş kateqoriyaya bölmək olar.

Birinci kateqoriya – sazişlər üzrə öhdəliklərin birbaşa köçürülməsidir. Bütün hallarda onların sözbəsöz köçürülə bilməməsinə baxmayaraq, öhdəliklər elə şəkildə formula edilmişdir ki, bu, düzgün şərhə haqqında təsəvvür verir. Anlayış aparatının istənilən dəyişikliyi Yeni Zelandiyanın qanunvericiliyinin hüquqşünaslara aydın olan terminoloji xüsusiyyətlərinin sadəcə inikasidir. Qanunvericiliyə birbaşa daxil edilmiş belə yeni öhdəliklərə nümunə olaraq "Dempinq və kompensasiya rüsumları haqqında" Yeni Zelandiya Aktının 8-ci bölməsi (bənd 2(e)) əsasında dempinqə aid edilməməli olan maddi ziyan faktorları, bəyanatın (ərizənin) sənədli əsaslandırılması tələbi (bölmə 10, bənd 2), bəyanatın (ərizənin) dəstəklənmə səviyyəsi haqqında tələbi (maddə 10, bənd 3) göstərmək olar.

İkinci kateqoriyaya elə tələblərə birbaşa istinadlar daxildir ki, onlar saziş üzrə öhdəliklər axıra qədər müəyyən edilmədikdə (məsələn, sazişin mətnində "adətən" sözü işləndikdə), yaxud, bu ətraflı təsvir olunan məsələyə aid olduqda, Yeni Zelandiyanın saziş üzrə öhdəliklərə zidd hərəkət etməməsinə təmin edir. Misal olaraq idxalın neqativ həcmi haqqında 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin 5-ci maddəsini (bənd 8) göstərmək olar.

Üçüncü kateqoriya saziş üzrə təcrübəni əhatə edir, bu zaman

Yeni Zelandiyanın inzibati hüququna uyğun olaraq hakimiyyət orqanları bu təcrübəyə onun dəyişdirilməsi üçün əsas olmayana qədər əməl etməyə borcludur. Misal olaraq kumulyasiyanı, mübadilə məzənnəsinin istifadəsini və maddi ziyan vurulması təhlükəsi ilə bağlı məsələləri göstərmək olar.

Dördüncü kateqoriya artıq ümumi hüququn inzibati aspektlərinin tətbiqi vasitəsilə hakimiyyət orqanları üzərinə qoyulmuş və buna görə də qanunvericiliyə birbaşa daxil edilməmiş öhdəlikləri əhatə edir. Məsələn, maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmələr haqqında tələb, işə maraqlı olan şəxslərdən ərizələrin qəbulu eləcə də, həmin ərizələrin uçotu.

Beşinci kateqoriyaya barəsində inzibati orqanlarda presedentin olmadığı yeni texniki xarakterli məsələlər daxildir. Statut müddəalarının sazişlər üzrə öhdəliklərlə ziddiyyət təşkil edən öhdəliklər olmadığına görə, belə məsələlər üzrə qərar qəbul edərkən inzibati orqanlar Yeni Zelandiyanın sazişlər üzrə öhdəliklərinə əməl etməlidirlər. Əgər qabaqcadan edilmiş hərəkətlər bu öhdəliklərə ziddirsə, Yuxarı məhkəmə onun tətbiqinə məhkəmədə yenidən baxılması vasitəsilə müdaxilə etmək üçün əsas malik olacaqdır. Bu kateqoriyaya aid öhdəliklərə misal 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsinin start up costs-a (ing. – buraxılış məsrəflərinə) aid 2-ci maddəsinin (bənd 2.1.1) müddəalardır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsində, məsələn, regional sənaye haqqında (maddə 4, bənd 2) müddəalar vardır ki, onlar heç cür Yeni Zelandiyada tətbiq üçün yaramır.

Maraqlı tərəflərin inzibati orqanların qərarlarına məhkəmədə yenidən baxılması hüququndan başqa, Yeni Zelandiya məhkəmələrində mübahisələrin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qaydalarına uyğun olaraq tənzim edilməsi prosedurlarına ixracatçı dövlətin müraciət etməsi şəklində qəbul edilmiş öhdəliklərə riayət edilməsinə nəzarət vasitəsi də mövcuddur. Bununla belə, Kommersiya nazirliyinin qəbul etdiyi "Dempinq və kompensasiya rüsumları haqqında" Yeni Zelandiya Aktından başlayaraq, antidempinq qərarları birce dəfə də olsun nə milli

məhkəmə, nə də TTBS qaydalanna uyğun olaraq dəyişdirilməmişdir. Yeni Zelandiya hakimiyyət orqanlarının fikrinə, bu Ümumdünya Ticarət Təşkilatının sazişləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsində tətbiq edilən metodun effektivliyini nümayiş etdirir. Aktla inzibati orqanların sazişlər üzrə öhdəlikləri nəzərə almaq və onları pozulmasına səy göstərməmək barədə göstəriş nəzərdə tutulursa, onlar tələbləri yerinə yetirməyə borcludurlar. Əks təqdirdə Yeni Zelandiya məhkəmələrinə çağırılma və/və ya çərçivəsində tənziimi proseduralannın tətbiq edilməsi riski mövcuddur.

Bir sıra antidempinq məsələləri üzrə Uruqvay raundu danışıqları gedişində razılığa nail olunmaması ilə əlaqədar olaraq (məsələn, əsas layihənin mətnindən aldatmaya qarşı tədbirlər barədə müddəalar çıxarıldı), 1994-cü il Antidempinq Məcəlləsindən əlavə, nazirlərin bir neçə qərar və bəyannamələri də qəbul edildi. Onlar aşağıdakılardır:

- antidempinq tədbirlərinə riayət edilməsi barədə qərar. Burada qeyd edilir ki, antidempinq qərarlarına riayət edilməməsi problemi Antidempinq Məcəlləsinin hazırlanmasında əvvəlki danışıqların tərkib hissəsi olmuşdur lakin, danışıqların iştirakçıları ayrıca mətni razılığa bilməmişlər, bu səbəbdən həmin məsələnin Antidempinq təcrübəsi üzrə Komitəyə verilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir;

- Antidempinq Məcəlləsinin 17-ci maddəsinə (b.6) yenidən baxılma haqqında qərar. Burada müəyyən edilir ki, məcəllənin 17-ci maddəsində (b.6) bu maddə ilə nəzərdə tutulan yenidən baxılma meyrları üç il müddətin bitməsindən sonra onun ümumi tətbiq edilə bilməsi və ya bilinməməsi məsələsini aydınlaşdırmaq məqsədilə nəzərdən keçirilə bilər;

- Mübahisələrin Antidempinq Məcəlləsinə və Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri üzrə Sazişin V hissəsinə uyğun olaraq tənziimlənməsi haqqında bəyannamə. Burada qeyd edilir ki, Antidempinq Məcəlləsinə və Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri üzrə Sazişin V hissəsinə uyğun olaraq mübahisələrin tənziimlənməsi sahəsində anti-

dempinq və kompensasiya tədbirləri ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan mübahisələrin ardıcıl həll edilməsi zərurəti mövcuddur.

1994-cü il Antidempinq Məcəlləsindən fərqli olaraq onların hüquqi dolğunluğu yoxdur. Lakin onların əhəmiyyətini qiymətləndirməyə dəyməz. Bu qərarlarda və bəyannamədə, birincisi, TTBS danışıqlarının Uruqvay raundu gedişində həll olunmamış problemlər göstərilmiş, ikincisi, antidempinq tənziimlənməsi ilə əlaqəli məsələlərin hüquqi nizamasalınmasındakı dəyişmələrin mümkün istiqamətləri qeyd edilmişdir. Bu istiqamətdə işlərin davam etdiriləcəyi barəsində 13 sentyabr 1996-cı ildə Nazirlərin Sinqapur Bəyannaməsinin 20-ci bəndində danışıqlar [104].

Beynəlxalq və milli antidempinq qanunvericiliyinin inkişafındakı bütün uğurlara baxmayaraq, o, çox vaxt ölkələrin xarici iqtisadi mübahisələrində ədalətsiz qərarlar vasitəsinə çevrilir. İqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələr hər hansı bir obyektiv hal olmadan az inkişaf etmiş ölkələr əleyhinə antidempinq rüsumları tətbiq edir. Onlar da, öz növbəsində, zəngin tərəfdaşın satış bazasını itirməkdən ehtiyatlanaraq buna adekvat cavab verməyə risk etmirlər. Beləliklə, heç bir qanunvericilik müxtəlif siyasi-iqtisadi qüdrət səviyyəsinə malik ölkələri hüquqlarda bərabərləşdirmək iqtidarında deyildir.

3.3. Gömrük orqanları dempinqlə mübarizədə

Yuxarıda göstəriləyi kimi, istənilən dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri səlahiyyətli orqanların idxalçı dövlətin milli iqtisadiyyat sahələrini malların dempinq qiymətləri üzrə göndərişi ilə bağlı ziyandan qorumağa yönəlmiş hakimiyyət fəaliyyəti olan antidempinq siyasətidir. Belə siyasəti hökumət, xarici ticarət profilili nazirlik, bir çox dövlətlər üçün standart sxem üzrə xüsusi komitələr həyata keçirir. Göstərilən orqanlarla bərabər, antidempinq prosesində mühüm, bir çox dövlətlərdə isə aparıcı rol gömrük orqanlarına məx-

susdur.

Avstraliyada XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonuna qədər antidempinq prosedurlarını gömrük xidməti təkə həyata keçirirdi. Sonra Avstraliya professoru F.Qruenin tövsiyəsi üzrə müstəqil hakimiyyət orqanları institutunun təsis edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Təsis edilməsi nəzərdə tutulan bu orqana ədliyyə nazirliyinə və gömrüyə dempinq və kompensasiya rüsumları tətbiq etmək üçün əsasların olub-olmaması haqqında tövsiyələr təqdim etməyə səlahiyyət verildi. Belə səlahiyyət sahibləri Avstraliya general-qubernatorunun təyin etdiyi Antidempinq orqanları (Anti-Dumping Authority) oldu.

Avstraliyanın antidempinq orqanları ən müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirdi, məsələn, nazir üçün antidempinq və ya kompensasiya rüsumlarının tətbiq edilməsi yaxud, antidempinq tədbirlərinin davam etdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr hazırlayır, fərdi ixracatçı və ya ixracatçı dövlət barəsində təhqiqatın tamamlanması haqqında Avstraliya gömrük xidmətinin qərarlarına yenidən baxışı həyata keçirirdi və s.

Təsis edildikdən on il sonra Avstraliyanın antidempinq orqanları ləğv edildi və 24 iyul 1998-ci ildən Avstraliya gömrük xidməti yenidən praktiki olaraq təkbaşına antidempinq agentliyinə, yəni antidempinq təhqiqatını müstəqil olaraq həyata keçirən xidmətə çevrildi. Belə yenidən təşkil nəticəsində ayrı-ayrı prosessual müddətlər azaldıldı. Məsələn, əgər əvvəllər Antidempinq orqanları son məruzəni nazirə 220 gündən sonra təqdim edirdisə, indi Avstraliya gömrük xidməti belə məruzə və tövsiyələri 155-ci gündə təqdim etməlidir. Maraqlı tərəflər son məruzənin belə mühüm faktları ilə 110-cu gündə tanış ola bilərlər.

Antidempinq orqanlarının buraxılması ilə eyni vaxtda Avstraliyada Ticarət tədbirlərinə baxılma üzrə Ofis ("TRMO") təsis edildi. Ofisin vəzifəli şəxsi Avstraliya naziri tərəfindən xüsusi olaraq 3 ildən çox olmayan (və ya az) müddətə təyin edilən zabitdir. Qüvvədə olan normalara görə, baxışı keçirməyə səlahiyyətli olan vəzifəli şəxs qismində Avstraliya gömrük xidmətinin vəzifəli şəxsi təyin edilə bilməz.

1901-ci il Avstraliya Gömrük Aktının (sonrakı dəyişikliklərlə) 269ZZA bölməsinə (bənd 1) uyğun olaraq, vəzifəli şəxs nazirin "Dempinq rüsumları haqqında" bildirişinin dərc edilməsi və ya dərc edilməməsi qərarına yenidən baxmaq hüququna malikdir. Həmin qərarlar barəsində, "TRMO" vəzifəli şəxsi baxışın nəticələri əsasında nazirə ancaq ayrı-ayrı tövsiyələr vermək hüququna malikdir, amma onun qərarını ləğv edə və ya başqası ilə dəyişdirə bilməz. "TRMO"-nun vəzifəli şəxsinin araşdırması Avstraliya gömrük xidmətinin "CEO" – Chief Executive Officer kimi göstərilən baş vəzifəli şəxsinin məlumatlarına əsaslanır.

Baxılma proseduru ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edən mərhələlərdən ibarətdir:

- baxılma haqqında ərizə verilməsi;
- baxılma haqqında bildirişin vəzifəli şəxs tərəfindən dərc edilməsi;
- maraqlı şəxslərin təqdimatı;
- baxılmanın keçirilməsi;
- vəzifəli şəxsin nazirə tövsiyəsi;
- nazir tərəfindən tövsiyəyə baxılma;
- gömrük administrasiyası tərəfindən sonrakı təhqiqatın keçirilməsi;
- gömrük administrasiyasının məruzəsi əsasında nazirin son qərar qəbul etməsi;
- ilkin qərarın təsdiqi və ya yeni qərarın təqdim edilməsi.

Avstraliya Gömrük Aktının 269ZZI bölməsinə əsasən, baxılma haqqında ərizəni barəsində qərar qəbul edilmiş maraqlı şəxs qərar haqqında bildirişin dərc edildiyi gündən 30 gün ərzində verə bilər. Ərizə "Şərh haqqında" 1901-ci il Avstraliya Aktına uyğun olaraq təsdiqlənmiş forma üzrə yazılı şəkildə tərtib edilir və maraqlı tərəfin nümayəndəsi tərəfindən imzalanır.

"TRMO"-nun vəzifəli şəxsi nazirin qərarlarından əlavə, Avstraliya

gömrük xidmətinin şikayətin rədd edilməsi haqqında, təhqiqatın dayandırılması haqqında qərarları və ya nazirə tövsiyə verilməsi haqqında ilkin mənfi qərarı yenidən nəzərdən keçirmək hüququna malikdir.

Avstraliya gömrük xidməti qərarlarına baxılma qaydası nazirin qərarlarına baxılmadan az fərqlənir. O, ərizənin tertibinə (qərar haqqında bildiriş günündən) verilmə müddətlərinə, rəddedilmə əsaslarına və sairəyə verilən oxşar tələblərdən ibarətdir. Lakin vəzifəli şəxsin səlahiyyətlərinin prinsiplial fərqləri vardır. Əgər birinci halda o, yalnız tövsiyələr vermək hüququna malikdirsə, gömrük administrasiyasının qərarları ilə bağlı olan halda isə vəzifəli şəxsin qəran təsdiq etmək, onu ləğv etmək və ya yenisi ilə əvəz etmək hüququ vardır. Təhqiqatın dayandırılması haqqında qərarın baxılması məsələsi üzrə qərar yalnız təsdiqedicisi və ya ləğvedicisi ola bilər. Avstraliya Gömrük Aktının 269ZZV bölməsinə görə, vəzifəli şəxsin qərarları gömrük xidməti qərarlarına bərabər qüvvəyə malikdir və qəbul edildiyi tarixdən qüvvəyə minir.

Beləliklə, antidempinq prosesinin əsas prosedurlarında Avstraliya gömrük xidmətinin bilavasitə iştirakı "antidempinq orqanları" anlayışının özünə mühüm dəyişiklik edir. Avstraliyada qüvvədə olan inzibati yenidən baxılma proseduru da fərqlənir. Əgər əksər dövlətlərdə belə yenidən baxılmaları antidempinq təhqiqatını aparən dövlət orqanları həyata keçirirsə, avstraliyada bu məqsədlə xüsusi orqan yaradılmışdır. Bununla da, antidempinq prosedurlarının hüquqi tənzimlənməsindəki mühüm çatışmazlıqlardan biri (qərarın qəbulu və ona baxılma eyni vəzifəli şəxs tərəfindən həyata keçirilir) aradan qaldırılmış olur.

Etiraf etmək lazımdır ki, Avstraliyada antidempinq tənzimlənməsi mexanizmi gömrük orqanları səlahiyyətlərinin kifayət qədər nadir nümunəsidir. İkinci belə istisna Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirliyinin kurasiasında olan Koreya Respublikası Gömrük administrasiyasıdır. 9 iyun 1995-ci ildən o, əsas funksiyasını icra etməklə – antidempinq rüsumlarını tutmaqla bərabər həm də, malların dempinq idxalının olub-olmaması faktını müəyyən edir.

Avstraliyada (eləcə də Koreya Respublikasında) qüvvədə olan sistemdən fərqli olaraq, əksər dövlətlər üçün antidempinq prosesində gömrük orqanlarının funksiyası əsasən texniki funksiyadır: antidempinq rüsumları hesablarına ödənilmiş məbləğlərin yığılması-qaytarılması. Həm də müvafiq fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi, bir qayda olaraq, antidempinq qanunvericiliyi çərçivəsindən kənara çıxarılmışdır: normativ-hüquqi aktlarda yalnız ayrı-ayrı hərəkətlər xatırladılır.

Qazaxıstan Respublikasının "Qazaxıstan Respublikasında gömrük işi haqqında" 20 iyul 1995-ci il tarixli, 2368 №-li Qanununun (sonrakı dəyişikliklərlə) 109-cu maddəsi bununla əlaqədar olaraq, çox səciyyəvi nümunədir. Maddənin sonuncu abzasında təsbit edilir ki, gömrük orqanları bu respublikanın qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə antidempinq, qoruyucu (qeyri-tarif) və kompensasiya rüsumlarını tutur. Bu norma o mənada nümunəvidir ki, gömrük orqanlarının, xidmətlərinin, administrasiyalarının antidempinq prosesində iştirakı antidempinq tədbirlərinin müəyyən edilməsi haqqında qərar çıxarıldığı tarixdən başlanır.

Çexiyada "Malların dempinq idxalı əleyhinə müdafiəsi haqqında" 10 iyul 1997-ci il tarixli, 152/97 COLL Qanunu gömrük xidmətlərinin antidempinq prosesində iştirakını aşağıdakı şəkildə müəyyən edir: əvvəlcə Çex Respublikası Ticarət Nazirliyi müvəqqəti və ya son antidempinq rüsumlarının tətbiqi haqqında qərarı rəsmi olaraq dərc edir, sonra qərarın surətini Maliyyə Nazirliyinə göndərir ki, o, da öz növbəsində onu gömrük xidmətlərinə ötürür. Gömrük xidmətləri həmin rüsumları Çexiya Respublikasının 1 yanvar 1993-cü il tarixli, 13/1993 COLL №-li Qanununa (35/1993 COLL №-li və 113/1997 COLL №-li Qanunlarla edilmiş dəyişikliklərlə) uyğun olaraq tutur.

Çexiya gömrük xidmətləri sistemi bu Qanunla müəyyən edilir. Həmin sistem Maliyyə Nazirliyindən – Baş Gömrük İdarəsi, gömrük idarələri və gömrük bürolarından ibarətdir və ümumi olaraq Gömrük administrasiyası adlanır.

Yeni Zelandiyada antidempinq rüsumlarının yığılması funksiyası Maliyyə nazirliyinə tabe olan gömrük administrasiyasına həvalə olunmuşdur. Mərkəzi gömrük xidməti orqanı Gömrük departamentidir ki, ona da dövlətin gömrük administrasiyasına birbaşa rəhbərliyi həyata keçirən gömrük toplayıcısı başçılıq edir. Yeni Zelandiyanın hər bir limanına gömrük toplayıcısı (xarici ticarət vergilərinin toplayıcısı) adlanan gömrük xidməti vəzifəli şəxsi təyin olunur. O, Yeni Zelandiya Maliyyə Nazirinə və Gömrük departamenti rəhbərinə tabedir və öz limanı ərazisində gömrük qanunvericiliyinin icrasına cavabdehdir. Gömrük rəsmiləşdirməsi, gömrük nəzarəti və başqa rəsmiyyətlər gömrük xidməti zabitlərinə həvalə edilmişdir.

Yaponiyada da oxşar sistem mövcuddur. Doğrudur, bu ölkədə antidempinq rüsumlarının yığılması üzrə bilavasitə icraçılar baş direktorun rəhbərlik etdiyi Yaponiya gömrük xidmətləridir. Bununla bərabər, Yaponiya Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Gömrük tarifi üzrə Şura işləyir. Bu Şura gömrük siyasətinin araşdırılması, planlaşdırılması və hazırlanması, gömrük və digər növ ödəmələrin qoyulması və yığılmasına nəzarət, ixrac və idxal edilən yüklərə nəzarət və onların yoxlanması, gömrük rüsumu dərəcələri ilə bağlı məsələlərə dair tövsiyələrin maliyyə nazirinə təqdim edilməsi, ticarət statistikasının toplanması məsələləri və s. ilə məşğul olur. Şuranın fəaliyyətinin hüquqi əsasları Yaponiya Nazirlər Kabinetinin əmri ilə müəyyən edilir.

Avropa Birliyi çərçivəsində antidempinq rüsumlarının tutulması funksiyası həmin quruma üzv olan dövlətlərin gömrük xidmətlərinə həvalə edilmişdir. Bəlkə də bu, antidempinq prosesində gömrük xidmətlərinin iştirakının ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biridir. Əgər yuxarıda göstərilən nümunələrdə həmin prosesdə dempinq mallarının bir idxalçı dövlətinin vahid icra hakimiyyəti sistemində yerləşən təsisat strukturları fəaliyyət göstərsə, Avropa Birliyində antidempinq rüsumları qoyulması haqqında qərar milli strukturlardan yuxarıda dayanan qurumlar (Şura və Komissiya) qəbul edir, milli orqanlar isə onları tutur.

Beləliklə, cəhət bəzən antidempinq qərarının təsir sferası ilə bağlı problemlər yaradır.

Kanadada, Avstraliyada olduğu kimi, başa çatan yenidən baxılmanın icrası onun həyata keçirilməsinə antidempinq təhqiqatında iştirak etməmiş xüsusi səlahiyyətli orqanların qoşulmasını nəzərdə tutur.

Baş a çatan yenidən baxılmanın hüquqi əsasları "Xüsusi idxal tədbirləri haqqında" 28 iyun 1984-cü il Kanada Aktında (sonrakı dəyişikliklərlə) və "Xüsusi idxal tədbirləri haqqında" Akt haqqında" Təlimatda təsbit edilmiş, keçirilmə qaydası isə "Xüsusi idxal tədbirləri haqqında" Akta əsasən baş a çatan yenidən baxılma üzrə təhqiqatın keçirilməsi haqqında" Təlimatda göstərilmişdir. Bu Təlimat (2000-ci ilin noyabrında qəbul edilmişdir) sonuncu yenidən baxılmanın həyata keçirilməsində Gömrük və gəlirlər üzrə Kanada Agentliyinin ("CCRA") (bundan sonra - Agentlik) siyasətini və proseduraları müəyyən edir ki, onun da işinə görə Kanada Milli Gəlirlər naziri cavabdehdir.

Agentlik Beynəlxalq Ticarət üzrə Kanada Tribunalının (bundan sonra - Tribunal) əmr və rəylərinə baş a çatan yenidən baxılmanın bir qismini həyata keçirməyə vəkil edilmişdir. Agentliyin səlahiyyətləri barəsində 15 aprel 2000-ci ildən sonra Tribunal tərəfindən bildiriş dərc olunan yenidən baxılmalara şamil edilir. Sonuncu yenidən baxılma, daha dəqiq, son baxılma proseduru çərçivəsində təhqiqat Agentliyinin vəzifəli şəxsi - komissioner tərəfindən həyata keçirilir. Komissionerin apardığı təhqiqat bir çox hallarda antidempinq təhqiqatına bənzəyir. Məsələn, buraya komissionerin sorğusu üzrə Tribunal tərəfindən maraqlı tərəflərə anketlərin və dövlətin hökumətinə bildirişlərin göndərilməsi, komissioner tərəfindən şifahi dinləmələr aparılması, görüşlər keçirilməsi və s. daxildir. Komissionerin qərar inzibati yenidən baxılmaya məruz qalmır və ondan federal apellyasiya məhkəməsinə şikayət verilə bilər.

Baş a çatan yenidən baxılma üç mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə Tribunal baş a çatan yenidən baxılmanın aparılma zəruriliyi barədə qərar qəbul edir. Əgər Tribunal yenidən baxılmanın keçirilmə-

sinə qərar verirsə, prosedur ikinci mərhələyə keçir. İkinci mərhələdə Agentliyin komissioneri qərarın predmetinə əsasən, əmrin və ya rəyin qüvvəsi dayandırıldıqdan sonra dempinqin davam edib-etməməsi ehtimalının mövcudluğu haqqında təhqiqat aparır. Təhqiqatın aparılması üçün komissionerə başa çatan yenidən baxılmanın keçirilməsinə Tribunalın bildirişi verildiyi vaxtdan sonra 120 gün verilir. Əgər komissioner belə ehtimalın mövcud olduğunu müəyyən edərsə, prosedur üçüncü mərhələyə keçir: Tribunal Kanada sənayesinin təşəkkülünün ləngidilməsi və ona ziyan vurulması ehtimalının təhqiqatını aparır.

Trinidad və Tobaqoda antidempinq prosesində gömrük rüsumlarının və aksizlərin toplayıcısı iştirak edir. Onun rolu "Antidempinq və kompensasiya rüsumları haqqında" 19 avqust 1992-ci il tarixli, 11 №-li Aktda (28 sentyabr 1995-ci il tarixli dəyişikliklərlə) müəyyən edilir. O, rüsumları tutur, onların qaytarılmasını həyata keçirir və rüsumların ödənilməsinə təmin etməyi tələb edir. Ayn-ayn sövdələşmələrə, müəyyən növ sövdələşmələrə və ya bütün sövdələşmələrə təminat - zəminlik, qarantıya, depozit və s. verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda rüsumun ödənişinin təmin edilməsi müvəqqəti antidempinq tədbirlərinə birbaşa bağlanmır və bununla əlaqədar olaraq, yekun antidempinq rüsumları qoyularkən istifadə edilə bilər. Ödənişin təminat tələbləri gözlənilmədikdə malın idxalı və ya onunla bağlı hər hansı başqa hərəkət qadağan edilir.

Beləliklə, müxtəlif ölkələrdəki antidempinq prosesinin öz spesifikasiyası vardır. Bununla belə, hər yerdə xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin tarif mexanizmində maliyyə orqanı funksiyasını gömrük orqanları yerinə yetirir. Onlar da dövlətin gömrük sərhədini keçən mallara antidempinq rüsumları qoyulması ilə bağlı meydana çıxan münasibətlərin bilavasitə iştirakçıları qismində çıxış edirlər [105].

Bir çox ölkələrdə gömrük orqanlarının dempinqin üzə çıxanmasında, ziyanın təyin edilməsində və antidempinq tədbirlərinin işlənilməsində başlıca rol oynamadığına baxmayaraq, belə tədbirlərin həyata keçirilməsində gömrük daim iştirak edir.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq aşağıdakıları müəyyən etmək olar. Gömrük işi istənilən ölkənin dövlət fəaliyyətinin müstəna dərəcədə mühüm sahəsidir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük fəaliyyətinin rolu şəxsizdir. Bu, ölkənin iqtisadiyyat sahələrinin uğurla inkişaf etdirilməsi, onun struktur baxımından yenidənqurulması, milli əmtəə istehsalçılarının haqsız xarici rəqabətdən qorunması üçün şərait yaradılmasına dair tədbirlərin toplusunda təzahür edir.

İlk baxışdan müəyyən iqtisadi effekt verməyə də, qanunsuz olaraq gətirilən narkotik vasitələrin saxlanması gömrük orqanlarının fəaliyyəti az əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin ölkənin beynəlxalq narkobazarların birinə çevrilməsini əngəlləməklə, gömrük orqanları narkotik rəqətilərlə mübarizəyə və narkomanların reabilitasiyasına sərf olunan dövlət vəsaitlərinə qənaət edir. Dövlətin gömrük ərazisinə keyfiyyətsiz malları, məsələn, ərzaq məhsullarını buraxmamaqla, gömrük xidməti əhalinin sağlamlığının saxlanmasına kömək edir, dövlət vəsaitlərinin digər sosial ehtiyaclara yönəldilməsinə şərait yaradır. Ölkəni ekoloji cəhətdən təhlükəli tullantılar zibilliyinə çevrilməsinə aman verməməklə, gömrük orqanları ölkənin gələcəyinin qayğısına qalır, azmüddətli iqtisadi faydalardan ötrü əhalinin həyat və sağlamlığını təhlükə altına qoyulmasına imkan vermir. Beləliklə, gömrük işinin bu vəzifələrini həyata keçirmək ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməyin zəruri şərtidir.

Dövlət gəlirlərinin formalaşmasında gömrük işinin rolu az əhəmiyyətli deyil. Müxtəlif ölkələrdə dövlət büdcəsində belə gəlirlərin payı müxtəlifdir lakin, buna baxmayaraq, xüsusi rol oynayır.

Dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması şəraitində, bütün inteqrasiya proseslərinə baxmayaraq, milli gömrük xidmətlərinin rolu azalmır, əksinə bir qədər də yüksəlir. Gömrük işi milli suverenliyin qorunması,

xarici rəqiblərin ekspansiyasından müdafiə üsuludur.

Qloballaşma proseslərinə baxmayaraq, heç bir ölkə xarici ticarəti tənzimləmə vasitələrinin zəngin arsenalından yaxa qurtarmağa tələsmir. Təcrübə göstərdiyi kimi, belə tədbirlər qeyri-sabit iqtisadiyyata malik inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusilə aktualdır. Xarici ticarətin ağırlı liberallaşdırılması adətən gözlənilən nəticələri vermir.

Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələr də özlərinin iqtisadiyyatının bir sıra sahələrini müdafiə edir, eyni zamanda yeni-yeni bazarlar əldə etmək məqsədilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə təzyiq göstərir.

XXI əsrin əvvəlində gömrük tənzimlənməsi, bütün fritreder çağırışlarına baxmayaraq, proteksionist və fiskal prioritetləri ilə xarakterizə edilir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr üçün gömrük gəlirləri əvvəllər olduğu kimi, əhəmiyyətli rol oynamasa da, onların heç biri xarici ticarətdə müdafiə tədbirlərindən imtina etməmişlər.

Gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimləmənin ənənəvi arsenalına bir sıra maliyyə, o cümlədən, valyuta vasitələri (alətləri) əlavə olunmuşdur. Çox zaman xarici ticarət sövdələşmələrinin sığortalıması xarici ticarət axınlarına gömrük rüsumu normaları səviyyəsindən daha çox təsir edir.

Gömrük fəaliyyətinin heyata keçirilməsi prinsiplərinə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) xüsusi təsir göstərir. O, xarici ticarət əməliyyatlarını reallaşdırmaq üzrə "oyun qaydaları"nı tərtib etmişdir. Lakin bu qaydaların məqsədi ÜTT-na qoşulan ölkələrin əl-qolunu bağlamaq deyil, xarici ticarət tənzimlənməsini unifikasiyaya etməkdir. Eyni oyunu müxtəlif qaydalarla oynamaq mümkün deyil, bu səbəbdən, ÜTT-nin rolu yüksəkdir.

Eyni zamanda heç kim iştirakçı dövlətlərə öz iqtisadiyyatını müdafiə etməyi qadağan etmir. Bunun üçün zəngin müdafiə tədbirləri arsenalı nəzərdə tutulur. Lakin, tək-cə real ziyandan müdafiəyə yol verilir.

Müasir gömrük işinin bir sıra aparıcı inkişaf istiqamətləri vardır.

Bu, gömrük tariflərinin azaldılması, qeyri-tarif tənzimləmə tədbirlərinin sadələşdirilməsi və optimallaşdırılması, gömrük qanunvericiliyinin unifikasiyası gömrük fəaliyyətində total gömrük nəzarətindən risklərin idarə edilməsindən istifadə və sair inkişaf istiqamətləridir.

Gömrük fəaliyyətinin effektivliyini artırmaqda əsas rol Ümumdünya Gömrük Təşkilatına məxsusdur. Xarici ticarət fəaliyyətinin şərti tənzimləmə sistemi və milli gömrük xidmətlərinin təkmilləşdirilməsinə kömək dünya ticarətinin inkişafına son dərəcə yaxşı yardım edir.

Hər bir ölkədə gömrük işinin spesifikasiyası onun iqtisadi vəziyyəti və xarici ticarət yönümü ilə müəyyən edilir. İqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək olduqca, xarici ticarət rejiminin liberallığının görünmə dərəcəsi də yüksəlir, lakin bu, bir qayda olaraq, gömrük tənzimlənməsi arsenalının daha böyük həssaslığından xəbər verir. Yaponiyada orta müəyyən edilmiş gömrük tarifi dərəcəsinin səviyyəsi dünyada ən aşağı rəqəmlərdən biridir. Lakin təcrübədə mürəkkəb milli standartlar ucbaından çox az sayda malların bu ölkənin bazarına daxil olmaq şansı vardır. Eyni zamanda az inkişaf etmiş ölkələrin gömrük işi idxal lisenziyaları və valyuta məhdudiyətləri kimi daha primitiv vasitələrlə fəaliyyət göstərir.

Hazırda gömrük işində gömrük tarifi yaradılması prinsiplərinin və gömrük dəyərlərinin təyin edilmə metodikasının uzlaşdırılmasından tutmuş gömrük şuraları yaradılmasına qədər müxtəlif əməkdaşlıq formaları tətbiq edilir. Xüsusi yer iqtisadi proseslərin stimullaşdırılması məqsədilə gömrük məhdudiyətlərinin ləğv edildiyi azad iqtisadi zonaların fəaliyyət göstərməsinə məxsusdur.

Bir çox ölkələrdə gömrük orqanları dempinqi üzə çıxarmaqda, ziyarı təyin etməkdə və antidempinq tədbirlərini işləyib hazırlamaqda başlıca rol oynayır. Həmin tədbirlərin heyata keçirilməsində gömrük daim iştirak edir.

Bu gün narkotik və psixotrop maddələrin, silahın, zəhərli və ra-

diaktiv tullantıların, çirkli pulların global axınlarının güclənməsi şəraitində milli gömrük xidmətlərinin vəzifələri genişlənməkdədir. Müasir gömrük nəslə kəsilməkdə olan heyvan və bitki növlərinin, qanunsuz əldə edilmiş və ya oğurlanmış mədəniyyət və incəsənət əşyalarının ticarəti ilə fəal şəkildə mübarizə aparır.

Eyni zamanda, gömrük nəzarətinə tələblər daim sərtləşməkdədir, mal axınlarının və informasiya həcmnin ümumi artması şəraitində dünya ticarətinin inkişafına kömək etmək məqsədilə gömrük prosedurlarının effektivliyinin yüksəldilməsi və zamanın ixtisar edilməsi tələb olunur. Hər hansı bir xarici ticarət sövdələşməsində gömrük ən azı iki dəfə - bir dəfə idxal zamanı, bir dəfə ixrac zamanı - iştirak edir. Ona görə də, aydındır ki, gömrükxananın işi xarici ticarətin səmərəliliyinə mühüm təsir göstərir. Gömrük orqanlarının effektiv işi, gömrük nəzarəti gedişində zamanın və maddi vəsaitlərin əsassız itkilərinin olmaması istənilən ölkədə ixracatçıların və idxalçıların xarici ticarətinin xarakter və yekunlarının müəyyənləşdirilməsində az rol oynamır və çox zaman xarici ticarət əməliyyatlarında uğurun (və ya uğursuzluğun) başlıca səbəbi olur.

Zamanın tələbi gömrük xidmətlərinin modernləşdirilməsi, gömrük orqanlarının işinin effektivliyinin artırılması, mənasını itirmiş prosedur və rəsmiyyətin aradan qaldırılması, yeni informasiya texnologiyalarından maksimum istifadə edilməsi prosesini şərtləndirmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. H.Ə.Əliyev. Respublikada gömrük işi sahəsində ciddi qayda yaratmalı. Gömrük sistemində yaranmış vəziyyətin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirədə çıxış-Bakı, 9 yanvar 1995-ji il.
2. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin yaradılmasının beş illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda çıxış- Bakı, 30 yanvar 1997-ci il.
3. K.F.Heydəröv. Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü. Bakı, 2000-ji il.
4. K.F.Heydəröv, J.Həsənov. Azərbaycan gömrük xidməti yeni dünya-təsərrüfat münasibətləri şəraitində. Bakı, 1998-ci il.
5. K.F.Heydəröv, T.İbrahimov. Gömrük işi-iqtisadi suverenlik və təhlükəsizlik». Bakı, 1999-cu il.
6. Bronckers M. Rehabilitating Antidumping and other Trade Remedies through Cost - Benefit Analyses // Journal of World Trade. Vol. 30, № 2. 1996.
7. Cline W. The Evolution of Protection in Textiles and Apparel // International Economics and International Economic Policy. - New York, McGraw-Hill, 1990.
8. Collyns C., Dunaway S. Recent developments in the U. S. automobile sector // International Economics and International Economic Policy, New York, McGraw-Hill, 1990.
9. Convention Establishing and Custom Cooperation Council, Brussels, 1981.
10. Corden M. Trade policy and economic welfare. - Clarendon Press. Oxford. 1989.
11. Customs and Excise, Press and Information Office, London, 1987.

12. Customs technique, CCC, 1983.
13. Customs today, June 1986.
14. Customs valuation, CCC, 1972.
15. Dam K.W. The GATT: Law and International Economic Organization. Chicago, 1970.
16. David Scott. Money laundering and international efforts to fight it // Public Policy for the private sector, 1995, № 5.
17. Feaver D., Wilson K. An Evaluation of Australia's Anti-Dumping and Countervailing Law and Policy - Journal of World Trade, 1995, vol. 29, № 5.
18. Finger J. Antidumping: How it Works and Who Gets Hurt. Michigan, 1993. D. 18.
19. Garten J. New Challenges in the World Economy: The Antidumping Law and U.S. Trade Policy. Speech presented at the U.S. Chamber of Commerce. Wash., 1994.
20. Hoekman B., Mavroidis P. Dumping, Antidumping and Antitrust // Journal of World Trade. 1996. Vol. 30, № 1.
21. Horlick G., Shea E. The World Trade Organization Antidumping Agreement // Journal of World Trade. Vol. 29. № 1. 1995.
22. International Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures, Bruxelles, 1999.
23. International Convention on the Simplification and Harmonization of Customs procedures. Kyoto, 18 may 1973.
24. International Trade Statistics Concept and Definitions, UN, 1982.
25. Inventory of Non - tariff barriers. GATT. Geneva, 1968 / 1969.
26. Jackson J.H. World Trade and the Law of GATT. Indianapolis, 1969.
27. Krugman P., Obstfeld M. International Economics: theory and policy. - New York, HarperCollins, 1991.
28. Kyoto Convention, Guindelnier ou information, Decisions and Rulings Supplied by Customs.

29. Morris J. International Trade and Antitrust // University of Cincinnati Law Review. 1993. 61:945. D. 53.
30. Palmeter D. A Commentary on the WTO Anti - Dumping Code // Journal of World Trade. 1996. Vol. 30.
31. Pangratis A., Vermulst E. Injury in Anti - Dumping Proceedings. The Need to Look Beyond the Uruguay Round Results // Journal of World Trade. 1994. Vol. 28, № 5.
32. Phil Williams. Money laundering // Criminal organizations, 1997. Vol. 10, № 4.
33. The Arthashastra of Kayta iya Trivandrum sanscrit series, LXXIX, vol. I-III, 1921-1923.
34. The Millennium round and Developing countries. United Nations. Geneva 2000
35. The Results of the Uruguay round of Multilateral Trade Negotiations. Geneva. 1994..
36. United Nations. Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport.
37. Victor Friedman. Antidumping and Antitrust: Pricing Schizophrenia? // 23 International Review of Competition Law. № 2. 1995. P. 23 - 29.
38. Viner J. Dumping. In - A Problem in International Trade. N.Y. 1991. P. 195.
39. Viner J. Dumping: A Problem in International Trade - In Kelly A.M. Reprints of Economic Classics. N.Y., 1966. P. 3.
40. W. Diamond, D. Diamond, Tax-Free Trade of the World, N.Y. 1987.
41. WCO: Manual on Risk Assessment
42. Алек Г. Древний молодой тариф // Таможенный вестник. 1997. № 6., с. 31.
43. Алексеев С.С. Право. Алфавит, теория, философия. Опыт комплексного исследования. М., 1999.

44. Бабин Э. П. Основы внешнеэкономической политики. – М.: Экономика, 1997.
45. Блинов Н.М., Съедин С.И. Таможенный менеджмент – М.: РИО РГА, 1996.
46. Бычков А. Т. О влиянии таможенно-тарифной политики на развитие экономики и состояние внутреннего рынка России // Внешнеэкономический бюллетень, 2001, № 6.
47. Генеральное соглашение по тарифам и торговле /ГАТТ/. Закон и бизнес. Серия: Международные документы. СПб., 1994.
48. Горчаков В. В. О зонах риска в таможенной деятельности // Таможенная политика России на Дальнем Востоке, 1998.
49. Гуринович А.Г. Таможенная политика США: правовые аспекты, вопросы организационного и правового обеспечения – М.: РИО РГА, 1994.
50. Гурман А. Практические меры по обеспечению честности в таможенных администрациях // МВФ, Управление по бюджетным вопросам, 1997.
51. Гурман А. Уолш Д. Модернизация таможенной службы для работы в условиях глобальной экономики // МВФ, Управление по бюджетным вопросам, 1997.
52. Давид Р., Жофре - Спинози К. Основные правовые системы современности. М., 1999.
53. Диканова Т.А., Осипов В.Б. Борьба с таможенными преступлениями и отмыванием "грязных" денег – М.: Закон и право, 2000.
54. Доклад о торговле и развитии, Женева, 1999.
55. Долгова А. И. Организованная преступность, ее развитие и борьба с ней // Организованная преступность, 1996, № 3.
56. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй Двуречья Шумер. М., 1959.
57. Дюмулен И. И. Возможные направления использования в России зарубежного опыта таможенно-тарифного регулирования // Внеш-

- неэкономический бюллетень, 2001, № 1,.
58. Дюмулен И. И. Методы защиты экономики в рамках правил Всемирной торговой организации // Внешнеэкономический бюллетень, 2001, № 8.
59. Дюмулен И., Пресняков В., Соколов В. Внешнеторговый режим ведущих зарубежных стран // Внешняя торговля, 1996, № 4-6.
60. Дюмулен И.И. Барьеры на торговых путях. М., 1977.
61. Дюмулен И.И. Всемирная торговая организация (включая деятельность ГАТТ – 1994 и ГАТС) – М.: Всероссийская академия внешней торговли, 1996.
62. Дюмулен И.И. Торгово-политическая система ГАТТ: принципы, правовые нормы и правила // Внешняя торговля, 1993, № 7-8.
63. Зайцева М.Н. Пути совершенствования таможенно-тарифного регулирования // Таможенная политика России на Дальнем Востоке, 1999, № 4.
64. Зотов Г.М., Иванов А.С., Сабельников Л.В. Нетарифные барьеры за рубежом и возможности их преодоления – М.: НИКИ, 1992.
65. Иванов В.Н., Кухаренко В.Б. Методологические проблемы системного подхода к модернизации таможенной службы // Проблемы теории и практики таможенного дела, ч. 1. – М.: РИО РГА, 1997.
66. Иванов В.Н., Кухаренко В.Б., Пашинский А.Г. Проектирование таможенной политики – М.: РИО РГА, 2000.
67. Иванов О. В. Система государственного регулирования экспорта и импорта в Японии // Внешняя торговля 1998, 10-12,.
68. Кастро П. Новые тенденции в организации таможенной администрации (Автономия налоговых и таможенных органов: проблемы и опыт) // МВФ, Управление по бюджетным вопросам, 1997.
69. Килликелли Э. Региональная экономическая интеграция и ее значение для таможенной администрации // МВФ, Управление по бюджетным вопросам, 1997.
70. Клоуден Д. Электронный обмен данными (ЭОД) для тамо-

женной администрации // МВФ, Управление по бюджетным вопросам, 1997.

71. Козырин А.Н. Государственно-правовой механизм таможенной политики зарубежных стран. М., 1994.

72. Конвенция и номенклатуре для классификации товаров в таможенных тарифах и Протокол о поправках к ней (Конвенция о Брюссельской тарифной номенклатуре – БТН или Конвенция о номенклатуре Совета таможенного сотрудничества - НСТС). Вступила в силу 27 ноября 1992г.

73. Конвенция о временном ввозе (Стамбул, июнь 1990г., Стамбульская конвенция).

74. Конвенция о создании Совета таможенного сотрудничества. Вступила в силу 4 ноября 1954г.

75. Конвенция о таможенных льготах для туристов (1954г.).

76. Конвенция об определении стоимости товаров для таможенных целей. Вступила в силу 28 июля 1953г.

77. Корфма Ф. Упрощение таможенных процедур и совершенствование контроля // МВФ, Управление по бюджетным вопросам, 1997.

78. Корфма Ф., Кастро П. Компьютеризация таможенных процедур // МВФ, Управление по бюджетным вопросам, 1997.

79. Кухаренко В.Б. Управление модернизацией таможенной службой – М.: РИО РТА, 1998.

80. Лангвин Б. Упрощение процедур торговли на уровне страны // МВФ, Управление по бюджетным вопросам, 1997.

81. Лозбенко Л.А. Конвенциональное регулирование внешнеэкономической деятельности – М.: РИО РТА, 2000.

82. Мальков Э. Д. Зоны внешней торговли в США // Внешнеэкономический бюллетень, 2002, № 1.

83. Мальков Э. Д. Организация таможенной службы Франции и ее деятельность // Внешнеэкономический бюллетень, 1998, № 11.

84. Мальков Э.Д. Организация таможенной службы в США и ее

деятельность // Внешнеэкономический бюллетень, 1998, № 4.

85. Международная конвенция о Гармонизированной системе описания товаров (подписана в Брюсселе 14 июня 1983г.). Вступила в силу 1 января 1988г.

86. Международная конвенция по административной взаимопомощи в профилактике, расследовании и пресечении таможенных правонарушений (Найроби, 9 июня 1977г.). Вступила в силу 21 мая 1980г.

87. Монтескье Ш.Л. О духе законов. М., 1999.

88. О таможенно-тарифном протекционизме // БИКИ № 127, 1998.

89. Организация и методология учета внешней торговли, М., 1993.

90. Организованная преступность Дальнего Востока. Общие и региональные черты / Отв. ред. Номоконов В.А., Владивосток, 1998.

91. Основы внешнеэкономических знаний. Словарь - справочник. М., 1990.

92. Пресняков В.Ю. Современная зарубежная практика регулирования внешней торговли: таможенный аспект – М.: РИО РТА, 1996.

93. Савин В.А. О некоторых показателях внешнеэкономических связей России // Внешнеэкономический бюллетень № 9, 2000.

94. Современная внешнеторговая политика России и инструменты ее регулирования // Внешнеэкономические связи России, 1996, № 15.

95. Современная таможенно-тарифная практика, ВНИКИ, 1988.

96. Соглашение о применении статьи VII Генерального соглашения по тарифам и торговле (ГАТТ). Вступило в силу 1 января 1981г.

97. Соглашение о сотрудничестве в таможенных делах от 15 апреля 1994г.

98. Томас В. Нэш Дж. и др. Внешнеторговая политика: опыт реформ - М., Инфра-М, 1996.

99. Трошкина Т. Н. Таможенно-тарифные инструменты в системе государственно-правового регулирования внешнеторговой деятельности

// СПС Консультант Плюс: Комментарии законодательства.

100. Уолш Д.Т. Таможенная администрация: стратегия реформ // МВФ. Управление по бюджетным вопросам, 1997.

101. Управление рисками для контроля за соблюдением торговых законов США // www.customs.ustreas.gov.

102. Ходов Л. Г. Государственное регулирование импорта в Йемене // Внешняя торговля 1998, 10-12.

103. Шепенко Е.Р. Таможенная пошлина в КНР // Внешняя торговля 2000 №3.

104. Шепенко Р.А. Антидемпинговый процесс. Источники права // СПС Консультант Плюс: Комментарии законодательства.

105. Шепенко Р.А. Зарубежные таможенные органы в антидемпинговом процессе // Таможенные ведомости, 2001, № 6.

106. Шишков Ю. Внешнеэкономические связи в XX в. – от упадка к глобализации // Мировая экономика и международные отношения, 2001, № 8.

107. Якубовский Д. Я. Легализация незаконных доходов и роль таможенных органов в борьбе с ней // Таможенная политика России на Дальнем Востоке, 1998, № 4.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I Fəsil. Dünya iqtisadiyyatında gömrük işi	8
1.1. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması.....	8
1.2. Müasir gömrük tənzimlənməsinin fiskal və protek- sionist funksiyaları.....	28
1.3. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının himayəsi altında iqtisadi və inzibati metodlarla xarici ticarətin tənzimlənməsi	46
1.4. Gömrük işinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamət- ləri	66
1.5. Müxtəlif ölkələrdə gömrük işinin xüsusiyyətləri.....	79
II Fəsil. Gömrük işinin təşkili və inkişafı	108
2.1. Gömrük işinin təşkili və müasir gömrük xidmətləri- nin vəzifələri.....	108
2.2. Müasir informasiya texnologiyaları və risklərin idarə edilməsi gömrük işinin və xarici ticarətin səmərəliliyinin artırıl- ması vasitəsi kimi	139
2.3. Gömrük işi sahəsində beynəlxalq inteqrasiya.....	161
III Fəsil. Gömrük işi və haqsız rəqəbatlə mübarizə	175
3.1. Dəmpinqin iqtisadi təbiəti və antidəmpinq prosedur- ları	175
3.2. Müxtəlif ölkələrdə antidəmpinq qanunverciliyi və bu	

---

sahədəki beynəlxalq sazişlər.....	185
3.3. Gömrük orqanları dempinqlə mübarizədə.....	217
Nəticə.....	225
İstifada olunmuş ədəbiyyatın siyahısı.....	229
Mündəricat.....	237

Aydın Əli oğlu Əliyev

**GÖMRÜK İŞİ
VƏ DÜNYA İQTİSADİYYATININ
İNKİŞAFI**

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəenin direktoru
Texniki redaktoru

E.A.Əliyev
S.O.Mustafayev
F.Z.Kərimov

Yığılmağa verilib 03.02.2003. Çapa imzalanıb 15.03.2003.
Formatı 60x84 ¹/₁₆. Ş.ç.v. 15. Ofset kağızı. Sifariş № 10
Sayı 500 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

“Çaşıoğlu” mətbəəsi.
Bakı, M.Müşfiq 2a.